А. А. МОСКАЛЕНКО

Нарис історії української лексикографії

// РАДЯНСЬКА ШКОЛА //
1961

А. А. МОСКАЛЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
Київ—1961

4У
М 82

Протягом декількох років автор читав студентам філологічного факультету Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського курс лекцій з історії української лексикографії. На основі цього курсу і написаний «Нарис історії української лексикографії» уже як посібник для студентів філологічних факультетів університетів та педінститутів.

Ознайомити студентів-філологів, майбутніх учителів української мови, з основними етапами розвитку української лексикографії, показати значення лексикографічної роботи в історії української літературної мови, зокрема, в історії її лексичної нормалізації,— ось головне завдання цього посібника.

І. ПЕРШІ ТЛУМАЧНІ СЛОВНИКИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ПЕРШІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ СПРОБИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Давньоруська література Київської Русі, як відомо, перебувала під помітним впливом болгарської і візантійської літератури. Болгарська література, писана старослов'янською, в основі своїй староболгарською, мовою, в Київську Русь стала проникати ще задовго до офіційного прийняття християнства. З прийняттям християнства особливо поширилась болгарська література, в основному культово-релігійне письменство. Через болгарську літературу в Київську Русь стала проникати візантійська література, перекладена на старослов'янську мову.

Однак уже в XI ст. у східних слов'ян з'явились і свої самостійні переклади візантійської літератури. Перекладались на давньоруську мову з грецької мови не тільки твори церковно-релігійного характеру, а і твори розповідного та історичного жанру, як, наприклад, «Александрія», «Повість про Варлаама та Іосафа», «Історія іудейської війни» Йосипа Флавія тощо. Треба відзначити, що давньоруські переклади не завжди були чисто механічними, що буквально передавали текст оригіналів; в окремих випадках дослідники виявили самостійний почин перекладача, його індивідуальну манеру і вільне поводження з оригіналом. Наприклад. перекладач «Історії іудейської війни» Йосипа Флавія свою самостійність проявив не тільки у вільному підході до тексту оригіналу, в одних випадках скорочуючи його, в інших доповнюючи, замінюючи пряму мову на непряму, але і в пристосуванні перекладу до норм руської художньої і побутової мови, близької до стилю руських оригінальних пам'яток, головним чином літописних, і до поетичних образів, які на той час уже були поширені в руському літературному і почасти усному вжитку[1].

---

[1] IV Международный съезд славистов, Н. К. Гудзий, Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы, М., 1958, стор. 39—40.

Староболгарська мова, зокрема її македонський діалект, що ліг в основу старослов'янської літературної мови, була досить близька до давньоруської мови, яка з прийняттям християнства стала досить інтенсивно закріплюватись у писемно-літературній мові Київської Русі. Східні слов'яни XI—XIII ст. в основному розуміли старослов'янську мову. Але в старослов'янській літературній мові були і окремі слова, фразеологічні звороти, синтаксичні конструкції, незрозумілі для східних слов'ян.

Старослов'янська літературна мова, як більш оброблена, впливала на формовану давньоруську літературну мову. Саме цим і пояснюється те, що в пам'ятках давньоруського письменства зустрічаються старослов'янські слова, фразеологічні звороти, невластиві давньоруській мові і незрозумілі східним слов'янам.

На старослов'янську мову перекладались безпосередньо з грецьких оригіналів і книги релігійного характеру. Деякі грецькі слова з багатьох причин болгарські перекладачі залишали без перекладу. Через старослов'янську мову ці слова заходили і в давньоруську літературну мову.

З грецьких оригіналів перекладали і східні слов'яни. Вони деякі слова з тих чи інших причин також не перекладали на рідну мову. Без перекладу залишались переважно ті слова, значення яких і болгарські, і східнослов'янські перекладачі або не розуміли або для яких не знаходили відповідника у своїй мові. Деякі слова і в старослов'янській, і в давньоруській писемно-літературній мові лишались без перекладу не тільки тому, що перекладач недостатньо знав чужу мову, а й тому, що граматичні норми старослов'янської і давньоруської літературної мови були ще недостатньо усталені. Отже, для перекладача важко було побудувати фразу так, щоб вона не перекручувала змісту і точно передавала його значення, подане в оригіналі. Це і відчували болгарські та східнослов'янські перекладачі. Іоанн, екзарх Болгарський, у вступі до перекладу грецької граматики Іоанна Дамаскіна з цього приводу так писав: «Молю же вы, почитающа҃м книгы сиі-а, молити Б(ог)а за мі-а грѣшьника сь добромыслыі-ємь, и вниманиі-а почитаниі-а творити, и пращати мі-а, идежде мні-аще мі-а различь гл(аго)лы преложьша: не бо равьнѣ сі-а можеть присно полагати і-єлиньскъ ѧзыкъ въ инъ прѣлагаемъ и всѩкомоу ѩзыкоу въ инъпрелагаемоу тоже бываеть. Небонъ иже 4) гл(аго)лъ въ иномь і-азыцѣ красенъ, то въ друзѣмь некрасьнъ; иже въ иномь страшьнъ, то въ друзѣмь нестрашьнъ; иже въ иномь чьстьнъ, то въ друзѣмь нечьстьнъ. И еже імі-а моужьско, то въ иномь женьско, А ѧкоже Грьчьскыи: ватрахос и потамосъ, Словѣньскы: жаба и рѣка; и пакы: таласа 5) имера, анатоли Грьчьскыи женьскаі-а имена, а Словѣньскы моужьска҃: море, д(ь)нь, въстокъ; и пакы гл(аго)лемъ Елиньскы: панъта та езни 6) а Словѣньскы: вси і-азыци. Не бо і-єсть льзѣ вьсьде съмотрити Елиньска гл(аго)ла, нъ разоума нужді-а 7) блюсти; придеть бо дроугоици моужьско има҃ Грьчьскы, а Словѣньскы женьско, да прѣложьше моужьскомь именемь, і-акоже

лежить Грьчьскы, на великоу исказоу придеть прѣложеныі-є»[1].

Таким чином, у східних слов'ян потреба в поясненні незрозумілих слів, зокрема іншомовних, виникла з появою в них писемно-літературної мови. Потреба пояснювати незрозумілі слова, які зустрічалися в книжках релігійного характеру, викликалась ще її тим, що нерозуміння значення слів, неправильне вживання і тлумачення їх перекручувало іноді зміст дуже важливих догм і положень християнської релігії. Освічені люди Київської Русі це добре розуміли. Про це свідчить і наказ князя Святослава перекладачеві Збірника 1073 р. передати зміст Збірника не тільки зрозумілою мовою, але й точно. «Повелѣ мнѣ нѥ моудроувѣдиі-ѫ прѣмѣноу сътвориті рѣчи инако Набъдѫштє тождьство разоумъ єго»,— писав перекладач[2].

Перші спроби пояснювати іншомовні і деякі свої слова ми маємо уже в «Повести временных лет». Так, Нестор, переказуючи біографію Феодосія Печерського, пояснює, чому саме Феодосія назвали Феодосієм. Коли, пише Нестор, принесли до священика немовля, щоб дати йому ім'я, священик подивився на нього і побачив, що воно уже «хощеть изъ млада богу датися», і тому «Федосьемь того нарьцаеть» (по-грецьки Θεος — бог, діодѡмі — даю).

Пояснює Нестор і назву міста Переяславль. За Нестором, назву Переяславль дано тоді, коли юнак переміг печеніжина, а «Володимеръ же радъ бывъ, заложи городъ на бродѣ томь, и нарече и Переяславль, зане перея славу отроко отъ»[3].

Деякі розділи Збірника Святослава 1073 р. нагадують уже просто майбутні азбуковники та словники. Давньоруський список Збірника Святослава має навіть такиї заголовок: «Съборъ отъ многъ отець тълкованиі-а о неразоумныихъ словесьхъ въ єваггелии и въ апостолѣ и въ инѣхъ книгахъ въ кратъцѣ сложены на памѧть и на готовъ отвѣтъ». Такому заголовку в багатьох випадках зміст Збірника цілком відповідає. Наприклад:

«Инословиі-є оубо і-єсть. ино нѣчто глюшти. а инъ разоумъ указаі-ѫшти.

Притъча жє і-єсть. рѣчь подобьныими и вѣдомыими напрѣдъ очи приводѧшти разоумѣваі-ємоі-є.

Послѣдословіі-є жє і-єсть слово послѣдьнєі-є прѣждє глємо...»[4]

В Індії до Вед, у Греції до творів Гомера складалися глосарії, тобто списки незрозумілих слів, що вживалися в пам'ятці, з поясненням кожного незрозумілого слова. У східних слов'ян в епоху Київської Русі глосарії не складалися. Але наведені вище

---

[1] К. Калайдович, Іоанн, екзарх Болгарский, М., 1824, стор. 131.
[2] С. П. Обнорский, С. Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка, ч. I, 1938, стор. 21.
[3] Повесть временных лет, изд. АН СССР, М., 1950, ч. I, стор. 85.
[4] Ф. Буслаев, Историческая Хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков, стор. 260—273.

пояснення окремих грецьких слів у «Повести временных лет» Нестором свідчать, що він повинен був знати грецьку мову або мати під рукою слов'янське пояснення іншомовних слів, тобто мати під руками словник. Все це свідчить про те, що спроби укласти словник виникають у східних слов'ян раніше XI століття.

Про потребу в словниках у східних слов'ян, викликану багатьма причинами раніше XI ст., особливо з прийняттям християнства, пише і К. Ширський: «Потреба в словниках, особливо таких, якими є наші найдавніші словники, повинна була виникнути у наших предків дуже рано, а саме, разом з прийняттям християнської віри. З цього часу з'явилась цілком нова для поняття наших предків література, з новим змістом, з чужими їм ідеями і на такій мові, яка, як би не була близька до їхньої рідної мови, все-таки становила для них чимало нового і своїм складом, і, особливо, своїми формами. Свящ. писання та інші церковні книги, перекладені з грецької, уже одними високими поняттями, які в них містилися, становили цілком відмінне від того, що входило в коло світогляду наших предків-язичників. Хоч які ці поняття не були прості, вони не могли однак в усім живоносним світлі раптом увійти в коло понять язичника... І ось уже тут відкривається потреба в словниках, в словниках енциклопедичного характеру. Якщо ж ми уявимо собі, що література, яка з'явилась у нас, принаймні на початку, була чисто перекладна і до того ж такою мовою, яка хоч і близька була до нашої, але водночас мала і важливі відмінності, то потреба в словниках повинна була зробитись далеко відчутнішою: кожний переклад, навіть найкращий, завжди зберігає на собі відбиток оригіналу і ніколи не буде вільний якщо не від самих слів його, що лишились без перекладу, то, принаймні, від висловлювань і зворотів, властивих мові оригіналу. Ось ті причини,— пише К. Ширський,— які викликали появу словників, це — з одного боку, трудність засвоєння нових понять, а з другого, головним чином, трудність з боку мови ранньої літератури. Знищити ці труднощі, пояснити іншомовні і незрозумілі слова, що зустрічались у Свящ. книгах, і є мета наших давніх словників»[1]. З бігом часу ці труднощі не тільки не зменшувались, а збільшувались, бо старослов'янська мова як мова мертва залишалась незмінною, а жива давньоруська мова зазнавала змін. Нерозуміння широкими колами східних слов'ян деяких слів старослов'янської мови, органу християнської релігії, призводили не тільки до перекручення змісту окремих християнських догматів, а і до появи різних єретичних тлумачень їх. Саме з цих причин у кінці XIII ст. і з'являється у східних слов'ян перша спроба укласти словник.

---

[1] К. Ширский, Очерк древних Славяно-русских словарей, Филологические Записки, 1869, вып. I, стор. 1—2.

ПЕРШІ СЛОВНИКИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Перша спроба упорядкувати словник у східних слов'ян, як було сказано вище, зроблена в кінці XIII ст.

Ми маємо на увазі словник, що зберігся в новгородському спискові Кормчої книги 1282 р., виготовленому новгородському архієпископові Клименгові. Про причини появи цього словника досить переконливо свідчить заголовок цього словника: «Р ѣ ч ь Ж и д о в с к а г о я з ы к а п р е л о ж е н а н а р о у с к о у ю, н е р а з о у м н о н а р а з о у м ъ...» В цьому словнику пояснювались переважно давньоєврейські імена власні та деякі слова, що вживались у різних релігійних книгах. Наприклад: С а р а — приди; Р е в е к а — радость; Р а х и л ь — присѣщені-є; Г о л г о ф а — лобьноі-є; С и о н — позарище і т. д. Але, крім давньоєврейських власних імен та слів, у цьому словнику пояснювалися і деякі грецькі власні імена та слова. Наприклад: П е т р ъ — раздрѣшаі-а; П а в е л ъ — свѣтникъ; А н д р е й — сила; І-Є в г а — жизнь; О с и ф ъ — цвѣтъ тростьникъ; Г а в р и л ъ — оуноша божии.

До незрозумілих слів, які треба було пояснити, крім єврейських та грецьких, упорядник словника відніс і декілька слов'янських слів. Наприклад: к о в ъ — лесть, б р и т в а — стригольникъ, т и н а — грязь, з ѣ л о — вельми, р о г ъ — сила, г о у с л и — і-азыкъ тощо[1].

Як видно з поданих прикладів, абсолютна більшість незрозумілих слів пояснювалась одним слов'янським словом і тільки зрідка — двома словами чи словосполученням. Всього у цьому словнику було пояснено 174 слова. Зрозуміло, що в цьому словнику були пояснені далеко не всі слова, що потребували коментування. Цю хибу словника не могли не помітити переписувачі Кормчої, які до XV ст. збільшили цей словник удвічі — до 350 слів.

Хоч через свою неповноту словник і не досяг своєї мети — перекласти все «неразумно на разумъ», проте в історії східнослов'янської лексикографії він відкрив нову сторінку. Поява цього словника була першою спробою задовольнити «всіма усвідомлену потребу в поясненні іншомовних слів, була спробою, яка стала основою цілого літературного відділу в нашій давньоруській писемності»[2].

Другим словником у східних слов'ян був словник 1431 р. під заголовком — «**Тлъкованіе неудобь познаваемомъ въ писаныхъ речемь, понеже положены сѫть рѣчи въ книгахъ отъ начальныихъ преводникъ, ово Словенскы, и ино Сръбскы, и другая Блъгарскы и Гръчьскы, ихже неудоволишася преложити на Рускый**». Цей слов-

---

[1] К. К а л а й д о в и ч, Иоанн, екзарх Болгарский, М., 1824, стор. 193—195.

[2] Н. Б а т а л и н, Древнерусские азбуковники, Филологические Записки, вып. 3, 1873, стор. 5.

ник було знайдено в Новгородському монастирі при книзі Іоанна Лістричника. Всього в цьому словнику було пояснено 61 слово, з них, крім іншомовних, було чимало слов'янських, давньоруських. Наприклад: Т р и т е з а — подвизаніе; н а ф ѳ а — смѣшеніе лои и смола и восъкъ съмердящимь каменемь; г е н з е — лишися: к о л и ч ь с т в о — мѣра есть колика; к а ч ь с т в о — естество, каковому есть; с в ѣ н е — кромѣ; с в о ї с т в о — кто имать что особно; у з р о к ъ — вина; п р е з ь — чрезь; м и л о т а р ь — кожа овчаа тощо[1].

Як видно з поданих прикладів, пояснення незрозумілих слів у цьому словнику уже докладніші і точніші, ніж у словнику 1282 р. Іноді до одного і того ж слова подається по декілька синонімів. Наприклад: д о б л е с т ь — крѣпость, мужество, лукавство.

Хоча названі перші два словники були знайдені у Новгороді і відомі як новгородські словники, проте ці словники були відомі у всіх східних слов'ян, зокрема вони були відомі і упорядникам перших словників на Україні, які і використали їх досвід укладати словники.

II. ПЕРШІ ТЛУМАЧНІ СЛОВНИКИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ НА УКРАЇНІ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Мова української народності почала закріплюватись у письменстві з XIV ст., коли значна частина українських земель перебувала під владою Литви. У литовській державі в ролі літературної мови виступала «руська мова». Ось у цей період, з XIV до середини XVI ст., і була вироблена нова українська літературна мова на основі мови української народності. Як відомо, кращими зразками української літературної мови цього періоду є пам'ятки ділового письменства, зокрема грамоти XIV—XVI ст.

У II половині XVI ст., після Люблінської унії (1569 р.), утворилась одна федеративна польсько-литовська держава — Річ Посполита. До складу цієї держави ввійшли і українські землі. В польсько-литовській державі український народ терпів жорстокий соціальний і національний гніт. У зв'язку з цим кінець XVI — початок XVII ст. в історії українського народу був періодом гострої боротьби проти шляхетської Польщі, проти феодально-кріпосницького гніту польських і українських феодалів. Боротьба народних мас проти соціального гніту в цей період тісно переплітала з боротьбою проти національного гніту. Релігійне забарвлення визвольної боротьби — боротьба з католицизмом і обстоювання православ'я — було тільки зовнішньою оболонкою цієї

[1] К. К а л а й д о в и ч, Иоанн, екзарх Болгарский, М., 1824, стор. 196—197.

визвольної боротьби. «Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку»[1].

Незважаючи на шалену асиміляторську політику польської шляхти, католиків, мова української народності і в ці тяжкі часи продовжує розвиватися та інтенсивно закріплюватися в літературній мові. Але «фатальним у розвою сеї нової мови був переважний вплив польонізму, що особливо в XVI віці сильно занечищував мову чи то актів, чи то літературних творів»[2].

Однак оборонці православ'я вважали, що літературною мовою на Україні може бути тільки старослов'янська. Ось за таких обставин і з'явились на Україні перші словники — **«Лексисъ съ толкованіемъ словенских словъ просто»** невідомого автора XVI ст., **«Лексисъ, сирѣчь реченія, въкратъцѣ собраны и изъ словенскаго языка на просты Рускій діялектъ истолкованы» Лаврентія Зизанія (1596 р.) і «Лексіконъ Славенороссклй и именъ тлъкованіе...» Памви Беринди** (1627 р.). Чому саме в такий тяжкий час для українського народу виникає потреба в тлумачних словниках і саме старослов'янської мови? На це питання можна відповісти так. Старослов'янська мова, як мова мертва, уже не зазнавала змін і в культово-релігійному письменстві вживалась такою, якою вона була в IX ст., в часи Кирила і Мефодія. Коли з кінця X ст. старослов'янська мова стала поширюватись у східних слов'ян, то між старослов'янською і давньоруською мовою хоча й були відмінності, але ці відмінності були ще не досить великі. З дальшим розвитком давньоруської мови ці відмінності все збільшувалися і збільшувалися. Нерозуміння широкими колами давньоруської народності окремих слів, вживаних у старослов'янській мові, викликало ще в епоху Київської Русі потребу не тільки пояснювати ці слова, а й появу в 1282 р. словника.

З початком формування і дальшим розвитком мов трьох східнослов'янських народностей відмінності між мовами цих народностей і старослов'янською мовою ще збільшилися, незважаючи на те, що в старослов'янську мову зайшло на Україні чимало елементів української мови і на базі старослов'янської мови в зв'язку з цим утворився словеноруський тип літературної мови. Прості люди на Україні в кінці XVI — на початку XVII ст. старослов'янської мови майже не розуміли. Це був навіть для найщиріших оборонців старослов'янської мови цілком очевидний факт. Саме в зв'язку з цим такий палкий оборонець старослов'янської мови, як Іван Вишенський, змушений був давати такі поради духівництву: «Евангелиа и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворачайте. По литургии ж для зрозуменя людського попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским

---

[1] В І. Ленін, Твори, т. 4, вид. 4, стор. 216.

[2] І Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, 1910, стор 39

языком друкуйте»[1]. П. Беринда, автор «Лексікона Славенороссского», також змушений був відзначити, що «широкий и великославныій языкъ Славенскій... трудности... словъ до выразумѣня темныхъ многіи въ собѣ маетъ, за чимъ и самая церковь Россійская многимъ власнымъ сыномъ своимъ въ огиду приходитъ»[2]. В передмові до другого видання «Лексікона Славенороссского» П. Беринди (1653 р.) І. Трущкевич також констатував, що в старослов'янській мові є чимало слів «до выразумѣня темныхъ», в зв'язку з чим люди «силы писмъ досконале не поймуютъ и частокротъ малый з читаня относятъ пожитокъ»[3].

Потреба пояснити незрозумілі слова старослов'янської мови була однією із важливіших причин появи тлумачних словників на Україні.

Але потреба в словниках старослов'янської мови викликалася і деякими іншими причинами. Так, з кінця XIV ст. на Україні починає поширюватись вплив реформи Є. Тирновського у Болгарії. У зв'язку з цим другим болгарським впливом і на Україні починається боротьба за лексичне відновлення текстів церковних книг згідно з давніми слов'янськими і грецькими рукописами, починається боротьба за точне вживання слова в культово-релігійному письменстві. Через це у старослов'янській мові XVI—XVII ст. і на Україні, так само як і в Болгарії, помітно збільшується кількість незрозумілих і старослов'янських, і грецьких слів.

У XVI—XVII ст. оборонці православ'я і старослов'янської мови вели запеклу боротьбу з католицизмом. Саме в цей час у старослов'янську мову зайшли і деякі латинські та польські слова, які не завжди були зрозумілі читачам. Що в церковних книжках цього часу було чимало незрозумілих іншомовних слів, про це свідчить і автор Азбуковника кінця XVI ст., який в «Предисловии неудобь понимаемымъ рѣчамъ» писав: «Понеже во святыхъ книгахъ Словенскаго языка многія рѣчи иностранными рѣчьми положены, ова обрѣтаются Еврейскія, ова Сирскія, ина же Римскія, ина Елинскія, ина Египетскія, ина Сербскія, и иныхъ многихъ языковъ, и тая рѣчи, неудобь разумѣваемыя, здѣ положены по буквамъ, скораго ради обрѣтенія, понудихся, во святыхъ книгахъ обрѣтая, толкованіями изобрѣсти отъ многихъ различныхъ повѣстей и главъ толковыхъ, єдино по единому собирая, и собравъ во едино, совокупихъ, и в сей книгѣ по алфавиту написахъ»[4]. Звичайно, що збільшення в культово-релігійному письменстві іншомовних слів частково зменшувало вплив православної церкви на маси, бо нерозуміння чи неправильне вживання іншомовного слова іноді просто перекручувало зміст і намір твору чи виступу. Один із упорядників Азбуковника в XVII ст., пояснюючи причини, які викликали появу його Азбуковника, писав:

---

[1] Иван Вышенский, Сочинения, АН СССР, 1955, стор. 23.
[2] И. Сахаров, Сказания русского народа, т. II, 1849, стор. 7—8.
[3] Там же, стор. 9.
[4] Там же, стор. 137.

«Въ книгахъ Славянскихъ многи рѣчи неудобь разумѣваемыхъ обрѣтаются: якоже се есть въ канонѣ Покрову Пресв. Богородицы: свѣтящеся Владычице омофоръ твой паче илекътра[1]; а невѣдущѣи силѣ слова тую рѣчь пишутъ сице: паче алектора, а не хотятъ разумѣти, яко ино есть илекътръ, и ино алекторъ. алекторъ бо есть пѣтелъ. и кая суть похвала Богородицы»[2].

Потреба пояснювати і точно вживати іншомовні слова була другою важливою причиною появи тлумачних словників старослов'янської мови на Україні.

Як уже говорилося вище, в XVI—XVII ст. точилася гостра боротьба між оборонцями православ'я і оборонцями католицизму. Католики всіляко ганьбили орган православ'я — старослов'янську мову. Так, Петро Скарга, завзятий оборонець і пропагандист католицизму, писав: «Із слов'янською мовою не можна стати вченим. Та й що це за мова, якої тепер ніхто не розуміє і не розуміє писаного нею. Цією мовою немає ні граматики, ні риторики, і бути не може. Самі священики православні не розуміють тепер цієї мови і запитують пояснень по-польськи. Саме через слов'янську мову у православних немає інших шкіл, крім тільки елементарніших, де навчають читати, цим і обмежується їх наука. Звідси загальне неуцтво і помилкові погляди»[3].

Оборонці старослов'янської мови, хоч і вважали, що «словенский язык... ест плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимший: понеж без поганских хитростей и руководств, се ж есть кграматик, рыторик, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола въмѣстных»[4], проте зважали на ці закиди католиків. Одним із важливих заходів для боротьби з католицизмом була організація оборонцями православ'я братських шкіл, в яких у першу чергу вивчалася старослов'янська мова. Для вивчення старослов'янської мови в цих школах потрібні були підручники і посібники. Такими посібниками у вивченні старослов'янської мови і були перші тлумачні словники старослов'янської мови.

Потреба в посібниках старослов'янської мови для школи була третьою важливою причиною появи перших словників старослов'янської мови на Україні.

З кінця XVI — початку XVII ст. українська мова, як уже говорилося, почала інтенсивно проникати в літературну мову, що, зокрема, виявилося і в цілому ряді перекладів євангелія та священних книг «изъ языка блъгарского на мовоу роускую» або «с полскаго і-азыка на речъ роускую». «Постала, отже, потреба

---

[1] *Ілектр* — блискучий метал, суміш золота і срібла, а *алектор* — півень.

[2] К. Ширский, Очерк древних Славяно-русских словарей, Филологические Записки, 1869, вип. I, стор. 3.

[3] Цитовано за Є. М. Мединським, Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII ст., К., 1958, стор. 62.

[4] Иван Вышенский, Сочинения, АН СССР, 1955, стор. 23.

створити письмову українську мову як окреме ціле, відмінне від мови слов'янської і польської»[1].

Однак ці спроби перекладів на «просту мову» здавалися «благочестивим людям зброєю двогострою. Хотіли вони говорити з народом зрозумілою для нього мовою, але боялись проговоритись». Хотіли вони перекладати священні книги на «просту мову», але «люди мѫдрыє, в том писмѣ ученыє», не радили цього робити, «иже прєкладаніємъ здавныхъ пословыцъ на новыє помылка чинитсѧ немалаѧ»[2]. І ця «немалая помилка» полягала, на нашу думку, в піднесенні ролі і ваги живої української мови, в поширенні сфери вжитку її в літературі. Цього оборонці старослов'янської мови, звичайно, допустити не могли. Потреба зберегти старослов'янську мову в культово-релігійному письменстві і обмежити сферу вжитку української мови в письменстві, загальмувати розвиток української літературної мови також була важливою причиною появи перших тлумачних словників на Україні.

Тепер коротко схарактеризуємо перші словники на Україні — рукописний «Лексисъ» невідомого автора XVI ст., «Лексис» Л. Зизанія і «Лексіконъ Славенороссκій» П. Беринди.

«ЛЕКСИСЪ СЪ ТОЛКОВАНІЕМЪ СЛОВЕНСКИХЪ СЛОВЪ ПРОСТО»

Рукописний **«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто»** невідомого автора XVI ст. був першою спробою на Україні пояснювати «словенські» слова «просто», тобто, як він сподівався, зрозуміло для широких народних мас. Розшукав і опублікував цей «Лексисъ» архімандрит Амфілохій[3]. На думку Амфілохія, «цей словник ледве чи не найдавніша спроба українського Азбуковника»[4].

Всього в «Лексисі» подано 897 реєстрових слів, але пояснено з них «просто» тільки 776 слів. 121 слово лишилось без пояснення. Пояснювались «просто» в «Лексисі» переважно або старослов'янські, або іншомовні слова, зрідка — українські (р у к о м ы к ъ — ручникъ). Абсолютна більшість слів пояснена одним словом: г л(а г о) л ю — мовлю, д є (р) ж а в а — владностъ; рідше словосполученням чи декількома синонімічними словами: д и і - а д и м а — шата королевска; д є с н а і - а — мѣстце правое; а л є к т о(р) — петелъ, пѣвень; б р є н и є — калъ, грязь; в о з г л а ш а ю — волаю або зову; в р а ч ъ — лѣкарь, докторъ; з ѣ л о — барзо, велми; п р є р є к а н и є — сваръ, споръ, перервание мови; х у д о ж н и к ъ — ремесленник, в писме мастеръ; ш у м є н ъ — пъянъ або похмеленъ.

---

[1] П. Ж и т е ц к и й, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 2.

[2] Т а м ж е, стор. 3.

[3] Чтения в императорском об-ве истории и древностей российских при Московском университете, М., 1884.

[4] Т а м ж е, стор. 11.

Із 776 «словенских» слів словами, які вживаються або вживалися в українській мові, пояснено приблизно одну третину (250 слів). Ось декілька прикладів таких пояснень:

а б и є — заразъ; б р а ш а с ѧ — боролися; б л (а) г о д а р у — дьякую; в н є з а п у — знагла; в о з ы с к а ю — шукаю; г р а д ъ — мѣсто; д щ є р (ь) — дочка; ж є л а н и є — хтивость; з а є м л ю — позычаю; м е с т ь — помста; н є г о д о в а н (и) є — гневань; о б р ѣ т а ю — знахожу; п а к о с т н и к ъ — шкодникъ; п о в р є ж а є т ъ — псуетъ; с а н д а л и і - а — черевики; с о с у д с к у д є л н и ч ъ — начине гончарское; с о п є ц ъ — пищикъ; у с п ѣ ю — устигну; х у л а — ганба; ч и с л о — личба.

Інші понад 500 слів пояснені або словами старослов'янської мови, або словами з інших мов. Наприклад:

а щ є — если; б л ю д и — стерези; г а л а к т и с к ъ — тученъ; є л м а — колко или понеже; з а н є — або вѣмъ; и з і-а щ є с т в а — зацности; к л и ц а а ш є — тужаше; н а а є р ъ — на воздухъ; п а к и — єщє; с т р у н ы — персты; ш л є м ъ — прилбица.

Рукописний «Лексисъ» невідомого автора XVI ст. був безумовно відомий Л. Зизанію — упорядникові першого друкованого «Лексиса» XVI ст. При зіставленні «Лексиса» Л. Зизанія з рукописним «Лексисом» упевнюємось у тому, що Л. Зизаній не тільки знав рукописний «Лексисъ», а і використав його. Наприклад, із 53 слів на букву А з рукописного «Лексиса» Л. Зизаній узяв у свій «Лексис» 14 слів, з 38 слів на букву Б узяв 12 слів і т. д. Узяті слова Л. Зизаній або пояснює цілком однаково, або трохи ширше, докладніше. Ось декілька прикладів-зіставлень:

Рукописний «Лексисъ»		«Лексис» Л. Зизанія	
а б и є	— заразъ	а б и є	— заразъ
а г н е ц ъ	— баранокъ	а г н е ц ъ	— баранокъ
а р а м а т а	— масти дорогие	а р о м а т ы	— запахи, и дорогіи масти, и тыж корѣньє, альбо зѣлье пахучєє
б л ю д о	— миса	б л ю д о	— миска
б л ю д у	— стерегу	б л ю д у	— стерегу
б р а ш н о	— покормъ	б р а ш н о	— покорм, идло
б л а ж у	— словы пофаляю	б л а ж у	— хвалю, щастѧ кому признаваю
в а с н ь	— гнѣвъ, храпъ	в а с н ь	— храпъ
г а д а н и є	— загадка	г а д а н і є	— розмова, гаданє, загадка
дєсница	— правая рука	д е с н и ц а	— правица

Все це дає підставу нам твердити про пряму залежність у чималій мірі «Лексиса» Л. Зизанія від рукописного «Лексиса». Це, звичайно, не применшує ваги і значення «Лексиса» Л. Зизанія в істо-

рії української лексикографії та в історії літературної мови, бо він був поширенішим, ніж рукописний «Лексис».

Рукописний «Лексисъ», на думку П. Й. Горецького, був першою працею, «у якій при першій мові, «словенскій», другою виступає «мова проста», «діалект рускій»[1]. Така була тенденція пояснювати «словенські» слова українською мовою в автора рукописного «Лексиса». Але ця тенденція виявлялася у нього стихійно, несвідомо. Автор рукописного «Лексиса», на нашу думку, намагався передусім «словенські» слова пояснити «просто», тобто зрозуміло, а це ще не означало обов'язково пояснити «словенське» слово «простою мовою», «діалектом руським». І, дійсно, більшість слів пояснено «просто», проте пояснено не «простою мовою», не «діалектом руським». З цього погляду «Лексис» Л. Зизанія вигідно відрізняється від рукописного «Лексиса».У своєму «Лексисі» Л. Зизаній свідомо вже намагався пояснити «просто», тобто використати «просту мову», «просты рускій діѧлєктъ».

Історичне значення рукописного «Лексиса» полягає в тому, що в лексикографічних працях, може дійсно вперше, почали пояснювати «словенські» слова українською мовою, що ця спроба була підхоплена наступними лексикографами і послідовніше та повніше розкрита. Використання в коментуючій частині української мови в якійсь мірі, звичайно, сприяло закріпленню і поширенню її в письменстві.

«Лексисъ, сирѣчь реченія, въкратъцѣ собраны и изъ словенскаго языка на просты рускій діѧлектъ истолкованы» Л. Зизанія.

«Лексис» Л. Зизанія був перший друкований словник старослов'янської мови. Надрукований він був у 1596 р., але не додатком до «Граматики словенской, совершеннаго искуства осми частій слова и иныхъ нуждныхъ» того ж автора, як дехто твердив[2], а «осібною брошурою і в додатку до «Азбуки», але не в додатку до граматики»[3]. Уже в самому заголовку «Лексиса» розкривається його основна мета: пояснити незрозумілі старослов'янські слова простою мовою. Всього в «Лексисі» «из словенскаго языка на просты рускій діѧлектъ истолкованы» 1061 слово, досить значна кількість слів для тогочасних лексикографічних праць. Про джерела, звідки брав Лаврентій Зизаній слова і пояснення, пише А. Карпов, С. Булич, через відсутність цитат в його словнику не можна сказати нічого напевно. Хоча в словнику Лаврентія Зизанія і зустрічається декілька слів із Новгородського словника 1431 р., проте не можна думати, що ці слова були запозичені саме з цього словника. Якби Лаврентій Зизаній запозичив декілька слів із словника 1431 р., то він би не

---

[1] «Українська мова в школі», 1956, № 2, стор. 23; Див. також — П. Й. Горецький, До початків української лексикографії, Лексикографічний бюлетень, в. II, 1952.

[2] Див., Язык газеты, под редакцией Н. И. Кондакова, М.—Л., 1941, стор. 359—360.

[3] М. Возняк, Граматика Л. Зизанія з 1596 р., ЗНТШ, т. СП, 1911, вип. 2, стор. 67.

залишив поза своєю увагою й інших слів, а між тим не можна сказати. щоб у його словнику були вміщені всі слова Новгородського словника 1431 р. Отож «імовірніше всього, що Лаврентій Зизаній самостійно працював над складанням свого словника, беручи слова для пояснень із книг свящ. писанія, книг богослужебних і деяких творінь вітців церкви, як, напр., Кирила Ієрусалимського»[1]. Міг використати Л. Зизаній і так звані «произвольники», тобто пояснення незрозумілих слів на сторінках церковних книг.

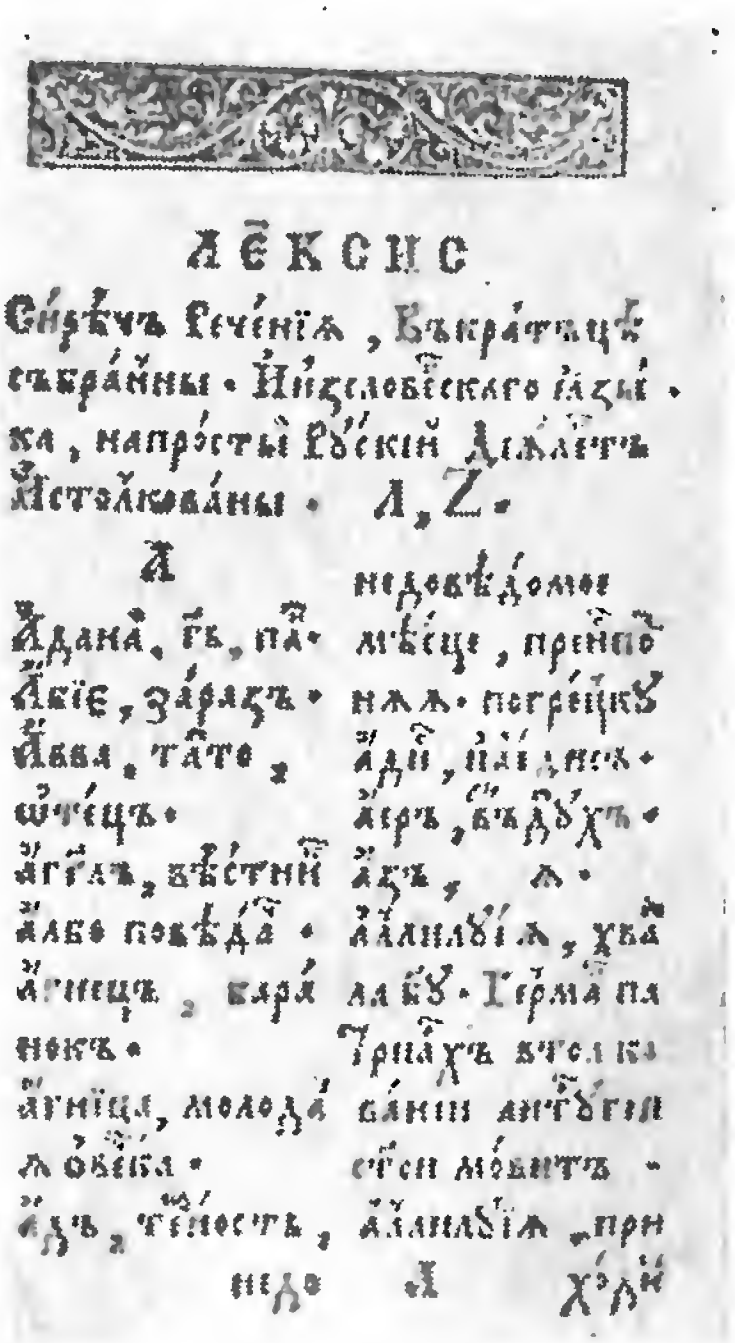

ЛЄКСИС

Титульна сторінка «Лексиса» Л. Зизанія.

Способи пояснення незрозумілих слів у «Лексисі» були такі:

«Словенське» або іншомовне слово пояснювалось одним або декількома синонімічними словами української мови; іноді поруч з українськими словами у функції пояснюючих слів наводиться і «словенське» чи іншомовне слово. Наприклад[2]: а б і є—заразъ, а в в а—тато, отєцъ, а г н є ц ъ—баранокъ, а л є к т о р—пѣвєн, б а н ѧ—лаз'нѧ, б е з у м с т в у ю—дурѣю, глупѣю, б а л и—заклинач, чаровникъ, б а с н ь—каз'ка, слово, байка, з а є м ь л ю—позычаю, м и л о т ь—овєчина, скорка овєчаѧ, или гунѧ, с є л о—полє, лука, сѣножат, ю н о ш а—парубок, младенєць, і - а д ь—идло, страва.

«Словенське» або іншомовне слово пояснювалось одним або декількома синонімічними словами тогочасної словенороської мови; іноді у функції пояснюючого слова поруч наводяться і слова польські та українські. Наприклад: а є р ъ—въздухъ, в о и н ъ—жолнѣр, в р а ч є с т в о—лѣкарство, доктор ство, д о б р о д ѣ ѧ н і є—цнотливыи справы, и с к у с т в о—оумѣстность, свѣдомость, м о г у т с т в о—моцарство, п р є т о р—ратуш, дом судовы, т о к м о—точію, только, о т р и ц а ю—отмѣтую.

«Словенське» чи іншомовне слово пояснювалось українським словосполученням. Наприклад: а л ч у—исти хочу, б є з· м о л'в с т в у ю—в затишку живу без гомону, б є з'м ѣ р н ы и—

---

[1] А. К а р п о в, Азбуковники или Алфавиты пространных речей, Казань, 1877, стор. 14—15.

[2] Приклади наводяться із «Лексиса» Л. Зизанія, виданого М. Возняком, ЗНТШ, т. 102, вип. II, 1911.

мѣры нє маючій, ж а ж д у — прагну, пити хочу, с к у д є л ь — глинѧны' збан.

«Словеноруське» або іншомовне слово пояснювалось описово. Наприклад: а р о м а т ы — запахи, и дорогіи масти, и тыж корѣнье, альбо зѣлье пахучєє; б р є м ѧ, б є р є м ѧ — тлумокъ, итєж товаръ, котори в корабли альбо навозѣ; в и н о в н ы — тот, котори єсть чєму причиною; о с к о р д ъ — клєпєц сокира, которою мулярѣ камѣнє отєсуютъ.

В коментованій частині «Лексиса» особливо широко використана жива українська мова, зокрема мова південно-західного наріччя. Риси цього наріччя можна відзначити такі:

Тверда вимова **р** — б о р у с ѧ, г о в о р у, т в о р у, в л а д а р; закінчення **є** в іменниках середнього роду — щ а с т ь є, в є с є л'є, к р и ч а н ь є; уживання суфікса **ско** — н а с м ѣ в и с к о; тверде **т** в III ос. дієслів теперішнього чи майбутнього часу — м о в и т ъ, н є с п и т, м а є т; окреме вживання зворотної частки **сѧ** з дієсловами — с т а л о **сѧ**; уживання деяких місцевих західноукраїнських слів, як-от: к о г у т, т а й с т р а, к о ш у л ѧ тощо.

Л. Зизаній, хоч і був активним оборонцем старослов'янської мови, використовуючи у коментуючій частині свого «Лексиса» українську мову, об'єктивно сприяв поширенню і закріпленню її в літературі, підносив її авторитет в очах сучасників і, не бажаючи того, своєю практикою доводив, що українська мова гідна бути літературною мовою.

Але історичне значення «Лексиса» полягало не тільки в цьому. «Лексис» Л. Зизанія став зразком і джерелом для наступних упорядників азбуковників та словників і на Україні, і в Росії, де він неодноразово переписувався російськими книжниками[1]. Автор другого тлумачного словника старослов'янської мови П. Беринда у передмові до свого «Лексикона Славенороссского» прямо так і пише, що «Оттуду (тобто із «Лексиса» Л. Зизанія) убо начало вземъ азъ».

«ЛЄКСИКОНЪ СЛАВЄНОРОССКІЙ И ИМЄНЪ ТЛЪКОВАНІЄ...» П. БЕРИНДИ.

«Лексиконъ Славенороссκій» П. Беринди був надрукований у Києві 1627 р. Але працювати над упорядкуванням свого словника почав десь у 1597 р., тобто приблизно через рік після появи «Лексиса» Л. Зизанія. Так протягом 30 років, працюючи в друкарні як складач, П. Беринда назбирав близько семи тисяч слів, які він вважав за потрібне пояснити.

«Лексис» Л. Зизанія, Новгородські словники 1282 і 1431 рр., слова, виписані «отъ различныхъ книгъ, паче же отъ толкованіа преподобного Максима Святогорца, Мануила Ритора и инѣхъ»[2], і «произволъники», тобто пояснення незрозумілих слів на полях книг, чи можливі синонімічні варіанти до вжитих у книжках слів.

[1] С. Б у л и ч, Очерк истории языкознания в России, СПБ, 1904, стор. 165
[2] З передмови до першого видання «Лексикона Славенороссκого».

Усі слова з цих книг П. Беринда «собрахъ и совокупихъ» у свій «Лексиконъ Славенороссκій».

На початку «Лексикона», у присвяті його Дмитру та Данилу Балабанам, за порадою яких П. Беринда почав укладати словник, про мету своєї лексикографічної праці він писав так:

«Широкий и великославный языкъ Славенскій... трудности... слов до выразумѣня темныхъ многіи въ собѣ маетъ, за чимъ и самая церковь Россійская многимъ власнымъ сыномъ въ огиду приходитъ»[1].

Щоб пояснити значення багатьох темних, незрозумілих слів, що трапляються в церковних книгах, піднести авторитет православної церкви, П. Беринда і склав свій «Лексиконъ Славенороссκій».

ЛЕЗІКОНЪ
СЛАВЕНОРОССКІЙ
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЄ.
ПЕЧЕРСКІЯ КІЕВСКІЯ.

Титульна сторінка першого видання «Лексикона Славенороссκого» П. Беринди.

Всього в «Лексиконі Славенороссκому» було пояснено 6982 слова. Пояснені ці слова в двох частинах. У першій частині (стор. 1—328) пояснено 4980 старослов'янських слів; у другій частині, «Именъ тлъкованіє» (стор. 329—475), пояснено 2002 слова «от еврейскаго; греческаго же и латинскаго и от иныхъ языковъ».

Способи пояснення слів у «Лексиконі Славенороссκому» були різні, що свідчить про тісний зв'язок цього словника з традицією азбуковників. Найчастіше незрозуміле слово пояснювалось одним або декількома синонімічними словами. Наприклад:

одним словом: б е с ѣ д а — розмова; г р а д ь — мѣсто; в ъ з о п и й — заволай; л и к у ю — танцую; п е р у н ъ — громъ; п и т о м е ц ъ — выхованецъ; р а б о т а — неволя; с у п р у г ъ — пара; т а й н и к ъ — секретарь; у с п ѣ ю — устигну;

декількома словами: б ы с т ь — былъ, албо сталося; д о ж д и т ь — дожчь идетъ, дожчь падаетъ; е д и н о о б р а з н ы й — единомыслый, згодливый; ж е н и х ъ — новоженя, панъ молодый, облюбенецъ; з е м л е д ѣ л е ц ъ — тяжатель, пахарь, рольникъ; к и ч е н і е — надутость, хлюба; л е к с и з ъ — назвиско,

[1] И. С а х а р о в, Сказания русского народа, т. II, 1849, стор. 7—8.

словко; м з д а — заплата, нагорода; п р а г ъ — порогъ, одвѣрокъ; с о с т а в ъ — згромаженье, громада, стусъ дровъ, купа.

Далеко рідше зустрічаються описові та енциклопедичні пояснення слів. Наприклад:

О п и с о в і: м ы с л ь — тоє що мыслимо, яко наприклад: впала ми тая мысль, то єсть, то що мыслимо; д і д а г м а — наука, которая насъ оученшими, албо вѣдомшими албо мудрѣйшими чинитъ.

Е н ц и к л о п е д и ч н і: н а ф т а — смола, алоїй, в которой и воскъ, и смердячіїй камень. Нафтою смердитъ. Колодязь за моремъ Фалинским в Черкасехъ горских от града Сулшѣ 7 верст на барзо высокоїй горѣ на самомъ гребени, так горячъ же и мясо в нем оукипитъ; г р а м м а т и к а — доброго писаня и мовеня наука, писменица.

До поодиноких слів П. Беринда робить етимологічні екскурси, переважно наївні і невдалі. Наприклад: к о л ѣ н о — отъ еже клонится речено; л о к о т ь — отъ еже ломится и корчитъ; р у к а — рушается названа.

В пояснювальніїй частині незрозумілих слів П. Беринда подає щось подібне до порівняльного лінгвістичного словника. В ній вміщено слова з української, російської, польської, грецької, латинської, німецької та деяких інших мов. Проте найбільше в пояснювальній частині вжито українських, спільноруських та польських слів. За підрахунком П. Горецького [1], в пояснювальніїй частині «Лексикона Славенороссского», без «Именъ тлъкованія» вжито понад 70% українських, спільноруських і слов'яноруських слів.

Пояснюючи слова, П. Беринда іноді вказує, з якої мови бере паралелі для порівнянь. Наприклад: д ѣ л о — Россійски и Полски, стрѣлба великая зовется; з н а м е н а й — чески есть, а толкуется знай; ч п а г ъ — кишеня, шабелтасъ, бисага, ташка, капса, тлумокъ, вацокъ; словацки, торба, мошна; чески, тобола, калита, мѣшокъ, оугорски, єршаны.

У «Лексиконі Славенороссском» слова розташовані в алфавітному порядку в межах перших 3—4 букв. Тільки зрідка алфавітний порядок порушується. Абсолютна більшість слів подається в початковій формі і тільки зрідка, особливо дієслова, подаються в іншій формі. Наприклад: л ю б и т е, повел. л ю б ѣ т ь.

Пояснення слів у «Лексиконі Славенороссскому» далеко чіткіші і докладніші, ніж у «Лексисі» Л. Зизанія. П. Беринда «не тільки старався знайти для кожного слова відповідні і достатньо пояснюючі його слова, але при словах незрозумілих чи словах, що мали різні значення, він наводив цілі фрази, в яких вони вжиті і в яких ясно визначається їхнє значення. При цьому він доходить, як на той час, навіть до роскоші, наводячи часто в поясненнях слова грецькі і латинські»[2].

---

[1] І. Г о р е ц ь к и й, П. Беринда і його «Лексикон Славенороссскій», УМШ, 1956, № 2, стор. 26.

[2] К. Ш и р с к и й, Очерк древних Славяно-русских словарей, Филологические Записки, 1869, вип. II і III, стор. 21.

Однак у «Лексиконі Славенороссkому» трапляються і неточні пояснення, тлумачення одного і того ж слова по-різному. Наприклад:

ц е р к о в ь есть названа от царя, ижъ царскимъ домомъ ест: н а с л а д и т с я — въсприйметъ, или прийметъ; н а с л а д и х с я — кохалемся, упиталемся; н а с л а ж д а ю с я — зажиrаю, роскошую, уживаю.

Таких і подібних неточностей, як відзначає Г. І. Коляда, в «Лексиконі Славенороссkому» є все ж чимало[1].

Пояснюючи слова, П. Беринда порівняно часто посилається і на джерело, з якого взяте слово. При деяких словах подаються і стилістичні позначки. «Найчастіші позначки «*метаф.*» (метафорично), «*образнѣ*», рідко — «*умилительнѣ*» (пестливо, ласкаво), наприклад: «г л у б о к о: ...*метафор.* велико»; «п ѣ с о къ: ...*метаф.* попелъ»; «к р у ч и н а... образнѣ надутость, пыха»; «д ѣ д — старецъ. Умилительнѣ же дядко»[2].

«Лексикон Славенороссkій» П. Беринди уже в XVII ст. був високо оцінений і вдруге виданий у 1653 р. «яко есть потребный и пожитечный многимъ». Про потребу «Лексикона Славенороссkого» свідчать і численні копії та переробки його в XVII та XVIII ст. У 1722 р. у Василіанській Супрасльській друкарні був виданий «Лексикон Славенско-Польскій». У 1751 і 1756 рр. в Почаєві була видана книга «Богословія Нравоучительная». Додатком до обох видань цієї книги був надрукований також Супрасльський лексикон. Як довів Е. Калужняцький, у всіх названих трьох виданнях «Лексикон Славенско-Польскій» становив по суті «витяг, який мав в основі лексикон Памви Беринди»[3]. На основі його, як відомо, у другій половині XVII ст. була складена «Синонима Славенороссkая». Широко використав словник П. Беринди і Федір Полікарпов для свого «Лексикона Треязычного», виданого 1704 р. у Москві. На зразок «Лексикона Славенороссkого» монах Мардарій у 1649 р. упорядкував «Лексикон Славеновлашскоl и имен тлъкование». Така велика популярність «Лексикона Славенороссkого» пояснюється тим, що «зміст «Лексикона» своєю якістю, звичайно, з погляду тодішньої науки, вигідно відрізняється не тільки від більш ранніх рукописних словників і «Лексиса» Зизанія, але й від пізніших «Азбуковників». Що ж до наукового змісту, то останні взагалі нижчі «Лексикона» Беринди... пояснення (Беринди) — глибші, всебічніші і відрізняються більшою докладністю і, так би мовити, ученістю»[4].

За твердженням радянського дослідника П. Й. Горецького, «Лексикон» Беринди є цінна праця і з погляду лексикографічного, бо

---

[1] Г. И. К о л я д а, П. Берында и его «Лексикон Славенороссkій», Ученые записки, Филологическая серия, вып. 3, Сталинабад, 1953, стор. 48.

[2] П. Г о р е ц ь к и й, Цитована праця, стор. 27.

[3] Э. К а л у ж н я ц к и й, К библиографии церковнославянских печатных изданий в России, Сборник Отделения русского языка и словесности АН, т. 42, 1887, стор. 45.

[4] А. А р х а н г е л ь с к и й, Русский биографический словарь. «Павел—Петр», стор. 166—167. Цитовано за згадуваною працею Г. І. Коляди, стор. 19.

в ньому автор застосовує (хоч не скрізь і не послідовно) найважливіші прийоми справді наукової обробки лексичного матеріалу»[1].

Як відомо з передмови до першого видання «Лексикона Славенороссkого», далеко не всі сучасники П. Беринди прихильно ставилися до його роботи над упорядкуванням словника. Так, П. Беринда писав, що він має «много разорителей и хульниковъ» і «вельми мало» «помощниковъ же и зидателей». Постає питання, а хто ж саме виступав у ролі «разорителей и хульниковъ», яких, на жаль, П. Беринда не назвав. Правильна, об'єктивна відповідь на це питання дуже важлива, бо вона допоможе визначити і роль «Лексикона Славенороссkого» не тільки в історії української лексикографії, а й в історії української літературної мови.

П. Беринда, як говорилося вище, упорядковуючи «Лексикон Славенороссkій», мав на меті оберегти старослов'янську мову від лексичної дезорганізації, піднести роль і авторитет старослов'янської мови. Проти такого наміру П. Беринди оборонці православ'я і старослов'янської мови нічого не мали та й не могли мати. Але, намагаючись піднести авторитет старослов'янської мови і зберегти її лексичні норми, П. Беринда в коментуючій частині не зміг у старослов'янській мові знайти зрозумілих для широких мас слів і досить повно використав живу тогочасну українську мову.

Як справедливо пише С. Булич, у словнику П. Беринди «уже нерідко вдало розмежовується церковнослов'янський елемент від народного, руського, точніше малоруського, хоча, розуміється, послідовності і витриманості в цьому відношенні не можна і вимагати від книжника XVII ст.»[2]. П. Беринда об'єктивно, поза своїм бажанням, сприяв поширенню української мови в письменстві, підносив її гідність і по суті доводив можливість української мови бути літературною. А це вже не подобалось оборонцям старослов'янської мови, які намагались будь-що зберегти за старослов'янською мовою монопольну функцію літературної мови. До того ж, наведення в коментуючій частині українських відповідників до незрозумілих слів старослов'янської мови, очевидно, могли використати католики, які в цей час всіляко доводили, що старослов'янська мова не може бути ні органом релігії, ні органом науки. Звичайно, що це не могло подобатись оборонцям старослов'янської мови. Ось чому тільки оборонці старослов'янської мови і могли бути «разорителями и хульниками» тридцятирічної праці П. Беринди.

Значення «Лексикона Славенороссkого» П. Беринди в історії української лексикографії, в історії української мови можна коротко схарактеризувати так:

«Лексикон Славенороссkій» є важлива лексикографічна праця, яка стала джерелом і зразком для наступних лексикографів — російських і українських.

---

[1] «Українська мова в школі», 1956, № 2, стор. 28.

[2] С Б у л и ч, Очерк истории языкознания в России, 1904, стор. 165.

«Лексикон Славенороссκій» для свого часу був важливим посібником у братських школах, за яким вивчалась у XVII ст. не тільки старослов'янська мова, а й українська.

«Лексикон Славенороссκій» є важливе джерело для вивчення історії української мови, бо в ньому вперше зафіксовані деякі риси української мови, наприклад, форми майбутнього часу типу д и с-п у т у в а т и м е т ь, с п и р а т и м е т ь с я тощо.

«Лексикон Славенороссκій» є важливим джерелом для історичної діалектології, для вивчення «історії провінціалізмів або обласних наріч»[1].

«Лексикон Славенороссκій» П. Беринди, так само як і «Лексис» Л. Зизанія, сприяв розмежуванню у літературній мові старослов'янської від української, підніс гідність української мови. Вживання її в такому авторитетному виданні підривало монополію старослов'янської мови і прокладало шлях українській мові у письменство.

ВИСНОВКИ

В епоху Київської Русі у східних слов'ян у культово-релігійному письменстві вживалась старослов'янська літературна мова. Деякі слова старослов'янської літературної мови та вживані в ній іншомовні слова широким масам були незрозумілі. Це не тільки могло зменшувати вплив християнської церкви на маси, а могло породжувати й єресі. Потреба пояснити незрозумілі слова, вживані в старослов'янській і давньоруській мові, і викликала появу перших тлумачних словників у східних слов'ян в епоху Київської Русі.

Перші тлумачні словники старослов'янської мови, оберігаючи чистоту догматів християнської релігії від різних можливих перекручень, водночас до деякої міри оберігали і лексичні норми старослов'янської літературної мови як органу православ'я.

Значення перших тлумачних словників старослов'янської мови полягає в тому, що досвід укладання їх згодом був використаний наступними лексикографами в Росії, на Україні і в Білорусії.

На Україні, як поки що відомо, перші тлумачні словники старослов'янської мови почали укладатись з кінця XVI ст. Основна мета цих словників була — зміцнити і поширити лексичні норми старослов'янської літературної мови як органу православ'я, що в часи боротьби з католицизмом було дуже важливим.

Перші тлумачні словники старослов'янської мови зміцнювали і поширювали не тільки норми її. Для пояснення незрозумілих слів старослов'янської мови упорядники словників досить широко використовували живу мову української народності. Отже, об'єк-

---

[1] Ф. Буслаев, Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, вид. Калачова Н., кн. I, 1850, стор. 30.

тивно ці словники сприяли закріпленню і поширенню мови української народності в письменстві. В цьому і полягає важлива роль цих словників в історії української літературної мови.

III. СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ II ПОЛОВИНИ XVII—I ПОЛОВИНИ XIX СТ.

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Приблизно з другої половини XVII ст. на Україні, так само як і в Росії, в надрах феодалізму почав зароджуватися і поступово розвиватись капіталізм. В умовах капіталізму, який зростав, українська народність поступово почала перетворюватись в українську буржуазну націю, а мова народності — в українську національну мову.

Процес формування мови народності може збігатися і може не збігатися з процесом закріплення її в літературній мові. Процес же формування будь-якої національної мови обов'язково супроводжується закріпленням її в літературній мові — вищій формі національної мови. На Україні і формування мови народності, і національної мови супроводжувалося, правда, в різній мірі, закріпленням її в літературній мові. Якщо в епоху формування української народності мова її ще порівняно слабко і не в усіх стилях в однаковій мірі фіксувалась у літературній мові, то в епоху формування української буржуазної нації мова її поступово все повніше і повніше закріплювалась у літературній мові і в усіх її стилях. У першу чергу формована національна мова, звичайно, закріплювалась у тих стилях літературної мови, які обслуговували широкі маси українського населення.

Так, з кінця XVII ст. формована українська національна мова почала закріплюватись у діловому письменстві, художній літературі і, навіть, у культово-релігійному письменстві. Найважливішими пам'ятками письменства, в яких формована українська національна мова найповніше була зафіксована з кінця XVII і до кінця XVIII ст., були:

д і л о в е п и с ь м е н с т в о — універсали Б. Хмельницького, 1648—1654 рр.; акти Полтавського городового уря́ду, II половина XVII ст.; акти Бориспольського міського уря́ду, II половина XVII ст.; акти пирятинських книг, кінець XVII — початок XVIII ст.; Книга глаголемая листовня, 1680—1712 рр.; Полѣтика свѣцкая, 1770 р.;

х у д о ж н я л і т е р а т у р а — дернівські інтермедії, II половина XVII ст.; гадяцька віршована збірка Зах. Дзюбаревича, 1728 р.; інтермедії Довгалевського, II половина XVIII ст.; вірші І. Некрашевича, II половина XVIII ст.; вірші багатьох маловідомих і невідомих авторів;

к у л ь т о в о - р е л і г і й н е п и с ь м е н с т в о — Углянське євангеліє, II половина XVII ст.; псалтир, перекладений на українську

мову Прислопським, 1736 р.; апокрифічні легенди, упорядковані Т. Поповичем, 1751 р. тощо.

Отже, і до І. П. Котляревського писали твори українською літературною мовою[1]. Але найповніше вперше українська національна мова була використана у творах І. П. Котляревського. Ще повніше і всебічніше українську національну мову використав геніальний Кобзар — Т. Г. Шевченко, основоположник української національної літературної мови.

Процес утворення української літературної мови на основі формованої національної мови потребував, зрозуміло, її правописної, граматичної та лексичної нормалізації. Потреба в лексичній нормалізації української літературної мови вже почала гостро відчуватись після переможного завершення визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією. «Возз'єднання України з Росією припинило на визволених землях агресивні намагання польської шляхти асимілювати українську мову, задушити її путами єзуїтської схоластики, створило умови для очищення української літературної мови від латинопольських конструкцій і дало їй грунт для розвитку в братній сім'ї східнослов'янських мов...»[2] Отже, в першу чергу треба було українську літературну мову очистити від полонізмів і замінити їх українськими лексичними відповідниками. Зрозуміло, це викликало потребу збирати і вивчати лексичні скарби української мови і упорядковувати словники української мови. З кінця XVII і, особливо, протягом усього XVIII ст. відбувається в Росії гостра боротьба за правописну, граматичну та лексичну нормалізацію російської національної літературної мови. Для потреб лексичної нормалізації літературної мови в XVIII ст. в Росії почали упорядковувати словники різного типу. В першу чергу в цей період видавались двомовні та багатомовні словники, в яких іншомовні слова пояснювались відповідними російськими словами. Серед цього типу словників варто назвати передусім «Лексикон треязычный, сиречь речений славянских елино-греческих и латинских сокровищ, из различных древних и новых книг собранное и по славянскому алфавиту в чин расположенное» Ф. П. Поликарпова.

Другим помітним словником І половини XVIII ст. був «Немецко-латинский и русский лексикон купно с первыми началами русского языка к общей пользе при императорской Академии наук печатию издан» у Петербурзі 1731 р.

У II половині XVIII ст. великою популярністю користувався «Словарь разноязычный» Н. Г. Курганова.

Ці і подібні словники XVIII ст. вперше зібрали чималу кількість російських слів і підготовили грунт до видання великого тлумачного «Словаря Академии Российской» (1783—1794 рр.). В цьо-

[1] І. Франко, Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. І, 1896, Передмова, стор. 1—11.

[2] Курс історії української літературної мови, т. І, 1958, стор. 97.

му академічному словнику було подано 43 257 слів — переважно слов'янських, трохи менше слів російської національної мови і зовсім мало (342 слова) іншомовних. Акад. І. І. Срезневський цінність цього словника вбачав передусім у тому, що в ньому були подані не тільки слова книжної російсько-слов'янської мови, а і слова загальнонародної російської мови[1].

Усі названі словники мали велике значення для усвідомлення лексичних особливостей російської національної мови супроти старослов'янської та інших мов, для лексичної нормалізації російської літературної мови, для розвитку всіх стилів тогочасної російської літературної мови.

На початку XIX ст. потреба в словниках російської мови стала ще гострішою. У зв'язку з цим протягом усієї І половини XIX ст. провадиться досить активне збирання і вивчення лексики давньоруської мови, лексики російських народних говорів та почасти тогочасної російської літературної мови. Однак протягом І половини XIX ст. так і не було створено нормативного словника російської літературної мови. Із кращих словників цього періоду треба відзначити «Общій церковно-славяно-россійській словарь» П. Соколова (1834 р.) і «Словарь церковно-славянского и русского языка» Академии наук (1847 р.), в яких уперше було зафіксовано і чимало слів російської мови.

Розвиток української літературної мови, її нормалізація з кінця XVII і у XVIII ст. перебували під безпосереднім впливом російської літературної мови. Ось чому і на Україні розгортається боротьба за лексичну нормалізацію української літературної мови. Потреба в лексичній нормалізації української літературної мови в цей період, передусім, викликалась тим, що українська літературна мова з кінця XVII ст. використовується все ширше й ширше, а славеноруська і книжна українська мова вживається вже менше і, нарешті, в кінці XVIII століття зовсім виходить з ужитку. З початку XIX ст., коли українська літературна мова стала досить інтенсивно розвиватись на базі української національної мови, потреба в лексичній нормалізації її набула ще більшої ваги.

Потреба лексично нормалізувати українську літературну мову і викликала інтерес дослідників, письменників до збирання і вивчення лексичних скарбів української народної мови. На основі зібраних матеріалів і почали складатись перші словники української мови.

«СИНОНИМА СЛАВЕНОРОССКАЯ»

У 1889 р. додатком до своєї праці «Очерк литературной истории Малорусского наречия в XVII веке» П. Житецький надрукував рукописний словник невідомого автора XVII ст. «Синонима Сла-

[1] ЖМНПр., 1848, № 6, стор. 7—8.

венороссkая». Виявив цей словник П. Житецький у бібліотеці Києво-Печерської лаври в одній оправі з граматикою М. Смотрицького, надрукованій у 1619 р. Однак, як показав аналіз «Синонимы Славенороссkой», упорядкована вона була не в 1619 р. В одну оправу з граматикою М. Смотрицького вона попала випадково і значно пізніше. Аналіз «Синонимы Славенороссkой» переконливо довів, що вона була упорядкована тільки після появи «Лексикона Славенороссkого» П. Беринди, тобто десь після 1627 р. Про упорядкування «Синонимы Славенороссkой» після появи «Лексикона Славенороссkого» П. Беринди свідчить і посилання в рукописі на словник Беринди. «Судячи за вживанням букви у, а також ѣ замість ѧ і за переважним вживанням и над ы, можна думати, що рукопис словника належить не до першої, а до другої половини XVII ст.»[1].

П. Й. Горецький вважає, що «Синонима Славенороссkая» «є перевернутим» «Лексиконом» Беринди, тобто в «Синониме» зібраний в алфавітному порядку весь той лексичний матеріал «мови простої, який у Беринди був у правій (пояснюючій) частині словника, а перекладами до нього подаються ті слова, які Беринда вносив у «Лексикон» як «Словенські», які треба було пояснювати»[2].

Що ж являє собою цей словник XVII ст.? За словами П. Житецького, «Синонима Славенороссkая» — «це — не що інше, як словник книжної української мови з поясненням кожного слова синонімічними слов'янськими словами»[3]. Пояснювались у цьому словнику, почасти, слова польські і слова українські, що вживались на той час в українській книжній мові. За справедливим твердженням П. Житецького, невідомий упорядник «Синонимы Славенороссkой» задумав її з метою витіснити з української книжної мови польські слова синонімічними слов'янськими словами.

Всього в «Синониме Славенороссkой» пояснено 4020 слів, з них українських слів, які вживаються і в сучасній українській мові, понад тисячу.

Польські слова та слова з інших мов у «Синониме Славенороссkой» перекладались або одним, або декількома синонімічними слов'янськими словами. Наприклад:

а р ф а — гусль; б а р з о — зѣло; в а л к а — подвигъ, борба страданіе, противленіе, страдалчество, подвизаніе; в е д л у г ъ — по; д р а п ѣ ж с т в о — хищеніе; л е ч ъ — же; м а е с т а т ъ — престолъ; п о г у т ъ — горохъ, слонутокъ і т. д.

Українські слова в «Синониме Славенороссkой» також часто перекладались одним словом. Наприклад:

---

[1] П. Ж и т е ц к и й, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, додаток, стор. 4.

[2] И. К. Б е л о д е д, В И. Б о р к о в с к и й, П. И. Г о р е ц к и й. Изучение украинского и белорусского языков, М., 1958, стор. 11—12.

[3] П. Ж и т е ц к и й, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 1.

б а в л ю — продолжаю, в о л о ч у с я — скитаюся; в ы р о с т о к ъ — отрокъ; г о л о п у ш о к ъ — птенецъ; д а р е м н ы й — напрасный; д ѣ в ч и н а — юнота; з б о ж е — жито; л а з н я — баня; м а л ю ю — живописую; о в е ч к а — агница і т. д.

Однак українські слова в «Синониме Славенороссской» далеко частіше, ніж іншомовні слова, пояснювались декількома словами. Наприклад:

а б о — зане, яко; б е р у — емлю, поемлю, приймую, возимаю, возимую; б р и д к о с т ь — мерзость, гнюсъ, туга, безславіе, несладость, скорбъ, сокрушеніе; г а н ю — хулю, порицаю, посрамляю, укоряю, соменьшаю, попираю, пятвю, постиждаю, досаждаю, поемлю; г р о м а д а — сонмище, сонмъ, сборище, чета, толпа і т. д.

Іноді упорядник «Синонимы Славенороссколї» пояснює українські словосполучення і фразеологічні звороти. Наприклад:

б е з ж а р т у — тщиво; б е з ъ п е р е ш к о д ы — безъ спони воображенія; б е р е г ъ п р и к р ы й — стремнина; б ы к ъ м о л о д ы к ъ — юнецъ ярокъ... быкъ; в ъ т о ї ч а с ъ — въ то время, въ еже, вънегда; в н ѣ в е ц ъ о б е р т а ю — испражняю, упражняю, истребляю, искореняю; г о д н ы й с я с т о ю — сподобляюся; з а з л е м я м а ю т ъ — имѣютъ мя тяжко, стужаютъ ми; н а п о р о х ъ с т и р а ю — истнѣваю; н а у м ѣ м а ю — мудрствую і т. д.

Зрідка в «Синониме Славенороссколї» наводяться і пояснюються навіть вузькі західноукраїнські лексичні діалектизми.Наприклад:

в у й, в у я ш к о, у е ц ъ — матчинъ братъ; к о н в а — водоносъ, почерпало; н а ч и н ь е — сосудъ, орудіе; к о г у т ъ — пѣтелъ, алекторъ; к о ш у л я — срачйца, хитонъ; о г н и с к о — огнь тощо.

П. Житецький правильно у свій час відзначив, що у словнику далеко не всі слова пояснені точно. «До багатьох слів синоніми дібрані краї неточно і навіть суперечливо, наприклад: г у д е н і е — воскликновеніе; д е р е в о — на пнѣ стебель; д р о ж д ѣ — тина; д ѣ в ч и н а — юнота; з а т в е р д ѣ л о с т ь — умиленіе»[1].

До того ж «зустрічається маса створених слів, які ніколи не існували в церковнослов'янськіі мові, наприклад: в ы с о к о с т ь — преимителство; г а н ю — соменшаю, пятвю; г а м у ю — сопрятоваю; г и н у — погибаю; з б и т н е е б о г а т с т в о — вящшество, лишество і т. п.»[2].

Незважаючи на наявність хиб у коментуванні слів, «Синонима Славенороссская», за словами дослідника, «становить значний науковий інтерес уже хоча б тому, що наочно показує нам, з яким напруженням працювала думка в минулому над матеріалом слов'ян-

---

[1] П. Ж и т е ц к и й, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 2.

[2] П. Горецький не погоджується із П. Житецьким, що в «Синониме Славенороссколї» є видумані слова, бо всі ці слова є і в «Лексиконі» П. Беринди.

ським, щоб добути з нього все, що було можливо, для свого вияву»[1].

Б. Грінченко також вважає, що «словник становить значний науковий інтерес як матеріал для характеристики тодішньої книжної української мови. Кроком вперед була і та обставина, що тут на першому плані стояв уже не «широкій и великославный славенскій язик, пояснюваний простою мовою, а сама ця проста мова визнавалася достоїною пояснення слов'янською церковною мовою»[2].

Таким чином, автор «Синонимы Славенороссской» уже не тільки визнавав наявність української мови, не тільки відмежовував її від старослов'янської і польської мов, а і підносив авторитет української мови, сприяв закріпленню її в літературній мові. Пояснюючи українські слова словами старослов'янської мови, автор вказував по суті на другорядну роль у той час старослов'янської мови, показував занепад і звуження сфери вжитку її.

«Синонима Славенороссская» нашими радянськими дослідниками може бути використана як джерело для історії української мови та історичної діалектології української мови.

«ИЗЪЯСНЕНІЕ МАЛОРОССІЙСКИХЪ РЕЧЕНІЙ ВЪ ПРЕДШЕДШИХЪ ЛИСТАХЪ» Ф. ТУМАНСЬКОГО

У 1793 р. Федір Туманський у періодичному виданні «Россійскій Магазинъ» надрукував розшуканий ним «Лѣтописецъ Малыя Россіи». В літописі, цілком природно, траплялись, особливо для російського читача, незрозумілі слова. В зв'язку з цим в кінці надрукованого літопису Ф. Туманський вирішив подати «Изъясненіе Малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ». Всіх слів, які на думку Ф. Туманського треба було пояснити, було в літописі 333. Способи пояснення слів у скомпонованому Ф. Туманським словничку такі:

Незрозуміле слово, українське чи іншомовне, пояснювалось одним російським словом. Наприклад:

а л е — но; о б е р н у т и — обратить; в л а с т н ы й — собственный; к а с с у ю — уничтожаю; к а с о в а н ь е — уничтоженіе; в е с е л ь е — свадьба; с т е р е ж а ч и с ь — остерегаясь; д і а р і ш ъ — дневникъ; ж а д а ю — желаю і т. п.

Незрозуміле слово, українське чи іншомовне, пояснювалось декількома синонімічними словами. Наприклад:

а б ы — дабы, что бы; г р у н т ъ — дача, владѣніе; п р и в л а щ а ю — присвояю, привлекаю; о т н о г а — мысъ, заливъ; п а л я — свая, колъ; с у п л и к а — прошеніе, доношеніе; з в и-

---

[1] П. Ж и т е ц к и й, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889, стор. 3

[2] Б. Г р и н ч е н к о, Предисловие, див. Словарь української мови, т. I, 1907, стор. X.

т я ж е с т в о — храбрость, витязство, ч у ю — слышу, предусматриваю і т. п.

Незрозуміле слово, українське чи іншомовне, пояснювалось описово, докладно. Наприклад:

ч а с т у ю — потчиваю питьемъ. Иносказательно, угащиваю. Въ насмѣшкѣ, обижаю. Говорится иногда почастовать кіями, т. е. высѣчь;

х а т а — обыкновенно всякая комната, но пріемлется и за избу; а комната получше или господская особымъ именемъ: свѣтлица; которая во второмъ ярусѣ или на сваяхъ — горница;

г р о ш и — деньги; а грошъ или двѣ копейки — шагъ. Двадсять копеекъ — золотый; гривна — повзолотого. Полтина — копа; двадсять пять копеекъ — повкопы. Тридсять копеекъ — повталяра; шестьдесять — талярь. Повъ значит половина, ибо Малороссіане букву **л** выговариваютъ по большой части **в**. Говорилъ, говоривъ; любилъ, любивъ и проч.

З лексикографічного погляду словничок Ф. Туманського укладено незадовільно. Слова розташовані без алфавітного порядку, місце наголосу у словах не позначалось, в поясненні слів не було послідовності — до одних слів наводились приклади їх вживання в тексті, а до інших — не подавались. Проте деякі слова із словничка Ф. Туманського наступні упорядники словників української мови взяли до своїх словників. Найбільше значення словничка Ф. Туманського, на нашу думку, полягало в тому, що він під впливом російських лексикографів звернув увагу громадськості на потребу збирати і перекладати українські слова, які були зафіксовані в різних пам'ятках українського письменства. А це мало велике значення для складання не тільки історичного словника української мови, а і нормативного.

«СОБРАНІЕ МАЛОРОССІЙСКИХЪ СЛОВЪ СОДЕРЖАЩИХСЯ ВЪ ЭНЕИДѢ, И СВЕРХЪ ТОГО ЕЩЕ ВЕСЬМА МНОГИХЪ ИНЫХЪ, ИЗДРЕВЛЕ ВОШЕДШИХЪ ВЪ МАЛОРОССІЙСКОЕ НАРѢЧІЕ СЪ ДРУГИХЪ ЯЗЫКОВЪ, ИЛИ КОРЕННЫХЪ РОССІЙСКИХЪ, НО НЕ УПОТРЕБИТЕЛЬНЫХЪ»[1]

З кінця XVIII ст., як відомо, розпочався процес становлення нової української літератури, розвиток якої органічно був зв'язаний із дальшим розвитком української літературної мови. «Енеїда» І. П. Котляревського, перше видання якої вийшло у 1798 р., відкрила цей новий етап в історії української літератури. Одночасно «Енеїда» була першим твором, в якому автор далеко повніше і об'єктивніше, ніж його попередники, використав скарби української національної загальнонародної мови.

---

[1] Див. «Енеида на малороссійскій языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ», ч. I, изд. второе, СПБ, 1808.

Але «Енеїда» була написана в бурлескному жанрі, в сатирично-гумористичному плані. Саме цим зумовлювався спеціальний добір з народної мови лексики, зокрема лексики, якої вимагали стильові настанови твору. «Енеїда» була розрахована не тільки на українського, а й на російського читача. І. П. Котляревський добре знав, що читачі його твору можуть деяких слів, вживаних в «Енеїді», і не зрозуміти. Для того щоб до читача «Енеїди» дійшло значення кожного слова, його семантичні відтінки, щоб читач зрозумів «Ене-

ЕНЕИДА

на

МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

перелицїованная.

И. Котляревскимъ.

Часть I.

Съ дозволенія

Санктпетербургской Цензуры.

Иждивеніемъ М. Маркуры.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

1798 года.

Титульна сторінка першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського.

їду» в цілому, він і додав «Собраніе малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ...»

У першому і другому виданні «Енеїди» у словнику І. П. Котляревського було пояснено 972 слова, а в третьому — додано ще 153 слова.

Способи пояснення слів у словнику І.П. Котляревського були такі:

Українське слово пояснювалось одним російським словом чи словосполученням. Наприклад:

а б о — или; б а г л а и — лѣнъ; в ы р л о о к і й — пучеглазый; в е с н я н к и — весеннія пѣсенки; г о л о д р а б е ц ь — оборвавшійся до нага і т. п.

Українське слово пояснювалось декількома синонімічними російськими словами. Наприклад:

г а д к а — дума, забота; з б у д о в а т ь — соорудить, выстроить, основать; к а р а — казнь, наказаніе і т. п.

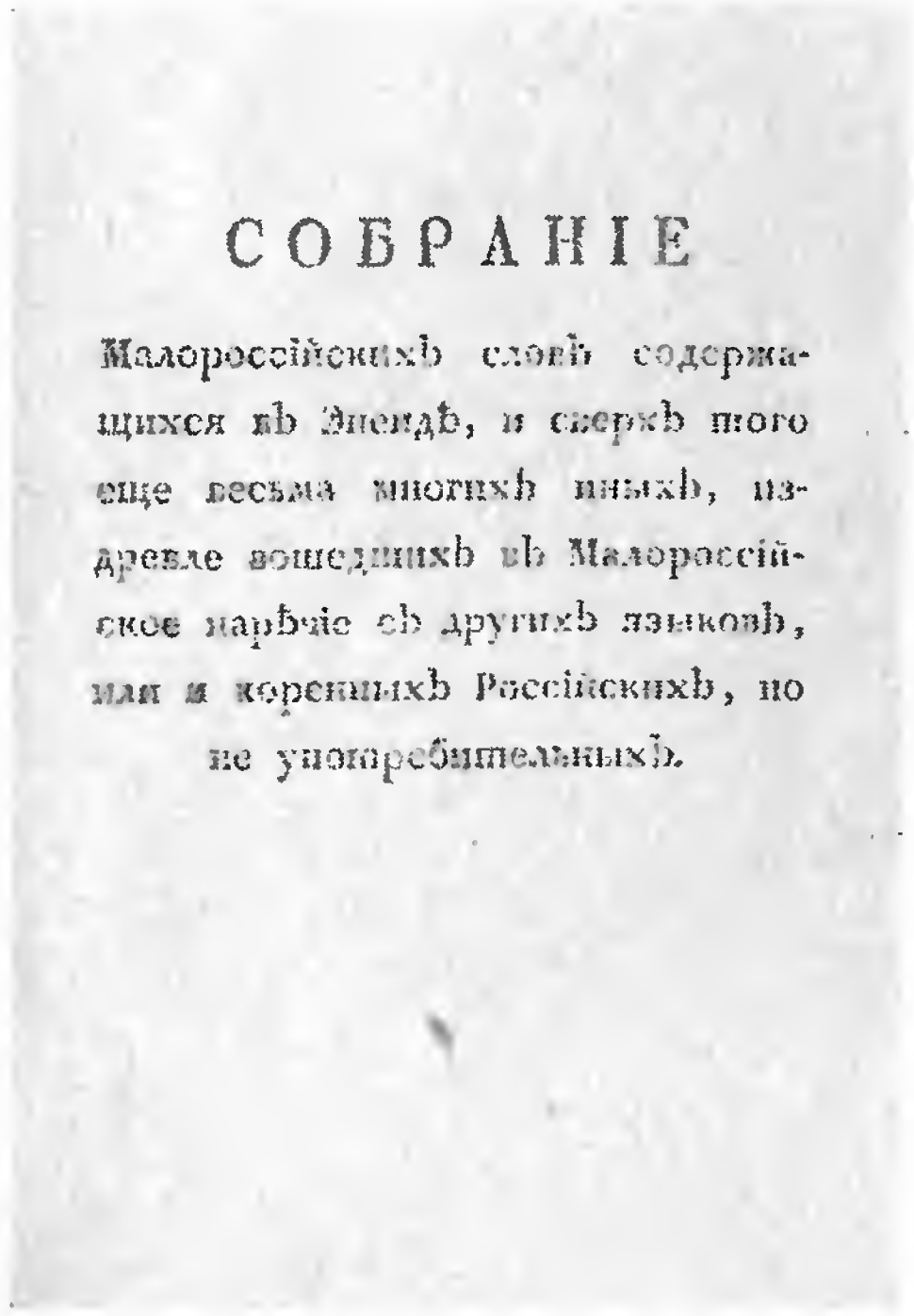
СОБРАНІЕ
Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, изъ древле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ.

Додаток до «Енеїди».

Українське слово пояснювалося російською мовою описово. Наприклад:

в ы р і й — мѣсто, куда улетаютъ птицы на зимовье; г а м а н ъ коженая сумка, гдѣ держатъ табакъ, губку, огниво и кремень; г р е ч н ы й — собственно значитъ греческій; говорится же: морозъ гречный, морозъ сильный; слово не гречное, слово неучтивое; ж л у к т о — кадушка, въ чемъ парятъ платье і т. п.

Після пояснення українського слова російським словом І. П. Котляревський іноді подає фразеологічний зворот, в якому це слово може вживатись метафорично. Наприклад: в ы с т у п ц и — туфли; попросить на выступци, показать кому дверь.

У словнику, крім незрозумілих архаїчних та вузькодіалектних слів, таких, як: л а с о щ о х л и с т — сластолюбецъ, с у щ и к и — сухіе крендели, пояснюються і деякі слова іншомовного походження. Наприклад:

б а р и л о — франц. слово Baril, боченокъ; д я к о в а т ь — нѣм. слово Dancken, благодарить; о л і я — лат. слово oleum, масло; т у р б о в а т ь — лат. слово turbare, безпокоить і т. п.

Абсолютна більшість слів у словнику, доданому до «Енеїди», пояснена правильно. Однак деякі слова пояснено не точно. Наприклад:

к р у ч е н ы й — бѣшеный; к о м о р а — лавка; к у б о к ъ стаканъ; к у р и н ь — часть города, кварталъ; п р о ч а н е — захожіе тощо.

Всі слова подані І. П. Котляревським в алфавітному порядку. Місце наголосу в більшості слів не позначено. Тільки до слова б а л к а і к о в т к и додано, що вони вживаються «в степных местах», а до слова л а н ц и — «бранное».

Значення словника І. П. Котляревського можна схарактеризувати так.

Словник, доданий до «Енеїди», звичайно, не лишився непоміченим українськими лексикографами і його використали наступні упорядники українських словників у XIX ст., зокрема О. Павловський, І. Войцехович та інші. Використав словник І. П. Котляревського і Ф. Шимкевич, автор «Корнеслова русскаго языка, сравненнаго со всеми главнеїшими славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками», який був опублікований у 1842 р. в Петербурзі. Не втратив свого значення словник І. П. Котляревського і в наші дні. В словнику зафіксовані деякі архаїчні та діалектні слова, які становлять певний інтерес для радянських істориків мови та діалектологів.

Ми не можемо погодитися з думкою М. В. Павлюка, що «словник І. П. Котляревського з'явився першим словником нової української загальновживаної літературної мови»[1]. Це твердження заперечує сам І. П. Котляревський назвою свого словника.

Певну роль словник І. П. Котляревського відіграв і в історії української літературної мови. Як відомо, І. П. Котляревського наслідувало чимало письменників. Деякі з них наслідували тільки його мовні засоби гуморизації. Наслідувачі І. П. Котляревського не могли не звернути уваги на доданий до «Енеїди» словник, на подані в ньому архаїзми та діалектизми. Звідси в деяких наслідувачів І. П. Котляревського почалась гонитва за старою та діалектною лексикою з вульгарно-гумористичним забарвленням. Таке однобічне і некритичне використання лексики української мови призвело до мовного натуралізму, сприяло виробленню погляду на українське письменство як на грубе варнякання, як на пристановище «малоросійських жартів». А все це разом стало аргументом на користь поширеного в ті часи твердження оборонців великодержавницької політики, що українська мова не здатна бути літературною мовою. Але серед наслідувачів І. П. Котляревського були і такі письменники, які правильно зрозуміли і «Енеїду», і мету доданого до неї словника. Ці письменники, зокрема П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, правильно зрозуміли загальну мету словника, підпорядкованість спеціального добору лексики в «Енеїді» меті її і своєю мовною практикою, уже не жартуючи, дово-

---

[1] М. В. П а в л ю к, Іван Петрович Котляревський і українська мова, Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова, т. 148, серія філологічних наук, вип. 8, 1958, стор. 210.

дили і довели, що лексичні скарби української мови такі великі, що їх достатньо для того, щоб писати українською мовою серйозні і великі твори. Для цих письменників словник І. П. Котляревського став поштовхом до повнішого і грунтовнішого вивчення лексичних скарбів української мови і використання їх у літературній мові.

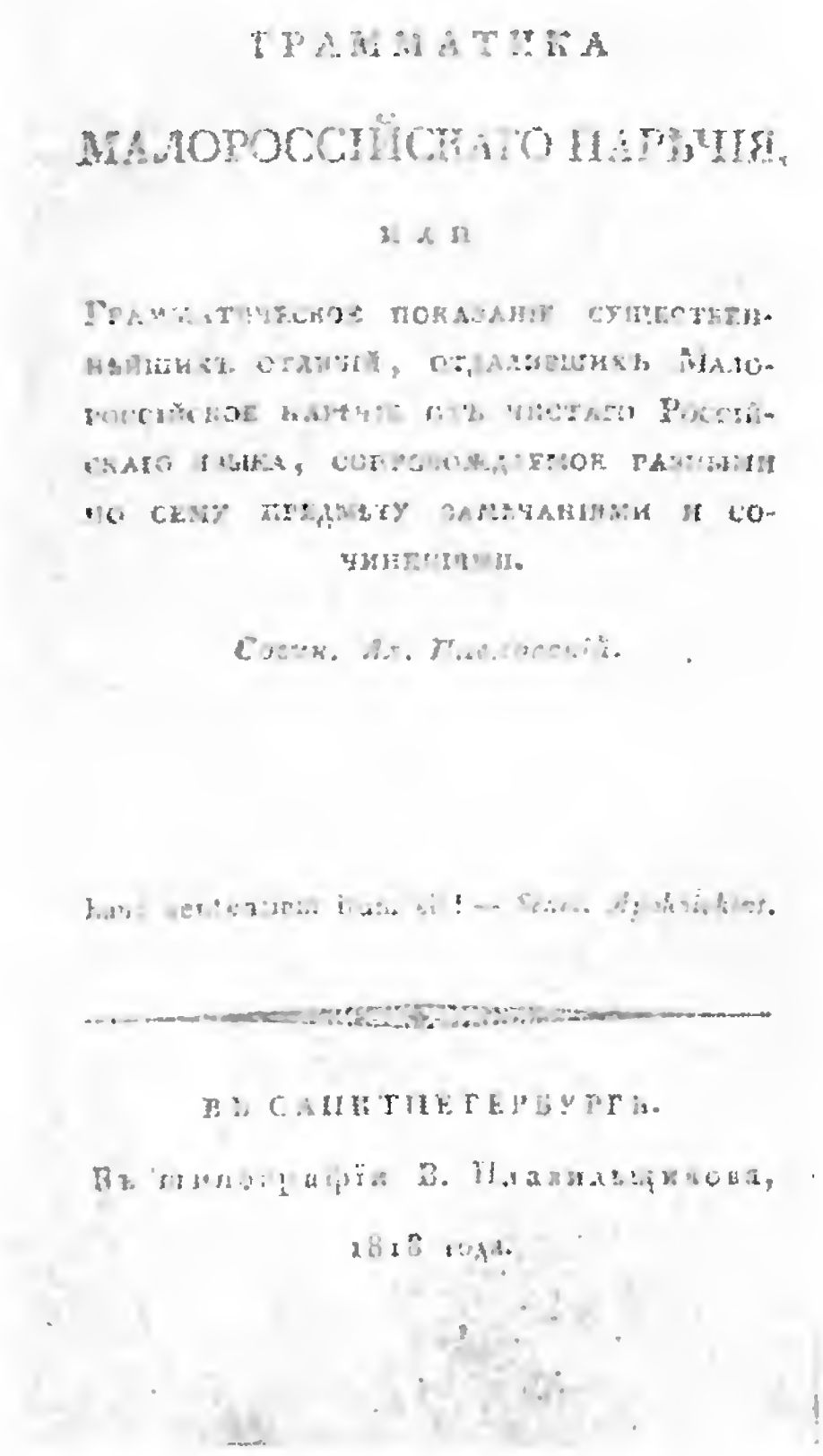
ГРАММАТИКА

МАЛОРОССІЙСКАГО НАРѢЧІЯ,

ИЛИ

Грамматическое показаніе существенныйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское наречіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями.

Сочин. Ал. Павловскій.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.

Въ типографіи В. Плавильщикова,

1818 года.

Титульна сторінка «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» Ол. Павловського.

«КРАТКІЙ МАЛОРОССІЙСКІЙ СЛОВАРЬ» ОЛ. ПАВЛОВСЬКОГО

У 1818 р. була опублікована, написана ще в 1805 р., «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» Ол. Павловського. З граматики видно, що Ол. Павловський цікавився не тільки граматичними особливостями української мови, а і лексичними. Про це свідчить така його характеристика української мови: «истину скажу, что почти поверить не можно, сколь легко на Малороссійском наречии изъяснять, особливо простоту и невежество, сколь естественно изображать страсти, и сколь приятно шутить»[1]. До того ж, продовжує Ол. Павловський, в українській мові є і такі слова, «которыми если бы не погнушалася самая Риторика наша; то оне, при случае, могли бы придать ей немало важности, силы и хорошаго изображения вещи. Возможно ли, например, слова недогорок, ослон, кресать, погоныч лучше или короче именуют вещь, нежели огарок, скамья, огонь, вырубать, кучер!—Слово весільлѣ, что в чистом Россійском языке свадьба, с перваго раза дает понятие, что свадьба есть такая минута в человеческой жизни, которая всеконечно должна быть сопровождаема веселием.— Следственно таковые слова стоило

[1] Ал. Павловскій, Грамматика малороссійскаго нарѣчія.. СПБ, 1818. Цитати подаються з дотриманням сучасної російської орфографії.

бы только обработать и ввести в употребление»[1]. Водночас Ол. Павловський відзначає, що в українській мові є і такі слова, «которыя составляют одне только погрешности человеческого разума», «представляют грубую и смешную идею», а лайливі слова «не только естеству, но даже слуху нетерпимы»[2]. Таких слів, радить Ол. Павловськиї, українцям треба було б позбутись.

Така загалом висока оцінка лексики української мови і дала підставу Ол. Павловському «собрать и по алфавиту расположить небольшое количество слов, фраз и пословиц, без знания которых никакой язык не может быть ясным, приятным и полезным»[3].

Упорядкуванню словника сприяли і заклики передових російських та українських учених збирати і вивчати лексику народної мови. Ці заклики, зрозуміло, були відомі й Ол. Павловському. На початку XIX ст. Ол. Павловський був одним із перших збирачів лексики української мови, про що свідчить і поява його словника.

Всього у словнику Ол. Павловського перекладено на російську мову 1131 українське слово. Абсолютну більшість українських слів Ол. Павловський зібрав сам і тільки деякі він узяв із відомого йому словника І. П. Котляревського.

У словнику І. П. Котляревського нема таких слів, що є в словнику Ол. Павловського:

на букву **а** — абощо, аби, аби-коли, аби-хто, абищо;

на букву **б** — багатьтє, бакалія, бакалійщик, бакалійщиця, балабухи, банька, баштан, бляха, бовкун, бодня, борошно, борщ, брама, бубнявію, бульбашка, буцики, бикус, биндюги;

на букву **в** — вадко, варе́ники, варе́ниці, вдовж, великдень, верзецця, вече́ра, вечераю, віжки, віно, ві(й)ську, вінця, вірша, віхоть, вовна, воро́чок, воло, вибачаю, винниця, виноват, виро́сток (парубок);

на букву **п** — падло, паляниця, панночка, панькаю, пекельний, пляма, повітка, погонич, подарунок, полудень, полив'яний, пригорщ, притьмом, пильно, писулька, письменний — всього понад 60 слів.

Способи перекладу українських слів у словнику Ол. Павловського були такі:

Українське слово перекладалось одним російським словом. Наприклад: ажъ — даже; борщъ — щи; вече́ра — ужин; гоне́ць — курьер; дзы́кглыкъ — стульчик; жме́ня — горсть; за́пуски — заговенье; карва́тка — кружка; ле́жень — ленивец; стрі́чка — лента і т. п.

---

[1] Ал. Павловскій, Грамматика малороссійскаго нарѣчія..., СПБ, 1818, стор. 107—108 Цитати подаються за сучасним російським правописом.

[2] Там же, стор. 107—108.

[3] Там же, стор. V.

Українське слово перекладалось декількома синонімічними словами. Наприклад: а б ы́ — только бы, лишь бы; б е́ б е х и — подвздохи, сила; г а й д а́! — пошол! ступай! д о б а́ — время, пора ночная; ж м ы́ к р у т ъ — скряга, скупець; к о з а́ — коза, волынка, баклага; п о ч в а́ р а — чудо, урод; р о п а́ — сукровица; с т р і́ х а — свес, концы кровли; ш к о́ д а — вред, убыток, покража.

Українське слово пояснювалось російською мовою описово. Наприклад: б а ш т а́ н ъ — большой огород для огурцов, дынь и арбузов;

б у́ ц ы к и — хлебное кушание на подобие галушек со сметаною, маслом; п о т а́ п ц і — хлеб искрошенный в воду вместо сухареї, с солью;

р у б е́ л ь — рубль; валек, которым белье качают; жердь, которою сено к возу прикрепляют, і т. п.

Крім загальновживаних слів, у словнику Ол. Павловського зустрічаються і діалектні слова північноукраїнського наріччя. Наприклад:

б о в к у́ н ъ — вол один в возу; б р ы́ ш к а ю — чванюся, величаюся;

г а й н о́ — свиной берлог; д і л о в а́ н ь н ѣ — деревянной забор;

з а к а р в а́ т ы — обшлаги на рукавах, к а р в а́ т к а — кружка; к г н ы́ п е ц ь — коротенький у сапожников нож; к е́ т е — дайте; л у́ с т а — ломоть хлеба; м е д е л я́ н ъ — борзая собака; о р е́ л я — веревочная качель; о х и́ з а — слякоть; п і́ р н ы к ъ — пряник; р о х м а́ н ы й, ая, еѣ — смирный; ч е п е́ л ы к ъ — источеный ножик; к і я х и́ — пшеничка, палошник болотный; р о д з ы́ к и — изюм тощо.

Як видно з наведених прикладів, Ол. Павловський українські слова перекладав переважно правильно. Тільки деякі слова перекладено або неточно, неповно, або неправильно. Наприклад:

в а р е́ н ы к и — варенные пирожки; в а г а н ы́ — длинная деревянная миска; д р і в о т н я — дровосек; ж е́ р т к а — платяная вешалка; з а́ п о л о ч ь — крашеная бумага для вышивания узоров; к в а т ы́ р а — продолжение непогоды; к р і з ь, с к р і з ь — сквозь; м і́ с т о — место, рынок; м о л о́ з ы в о — свежее сладкое ссевшееся молоко; п а́ с о к ъ — ремень бородобреев; п а́ н ь к а ю, кавъ, кать — неотступно чего прошу; п р а́ с о л ъ — муковес тощо.

Якщо у словнику І. П. Котляревського місце наголосу в слові позначалось тільки іноді, то в словнику Ол. Павловського місце наголосу позначено вже в кожному слові. «... Зная из опыта,— писав Ол. Павловський,— сколь смешно, когда кто говорит по Малороссиїски, не зная ударений сего наречия, в словах я придал знаки, показывающие место их ударения»[1].

---

[1] А л. П а в л о в с к і й, Грамматика малороссійскаго нарѣчія..., СПБ, 1818, стор. 4.

«Краткій малороссійскій словарь» Ол. Павловського був найкращим за всі попередні словники. І хоча він був доданий до граматики, проте з граматикою по суті він не був зв'язаний, так, наприклад, як словник І. П. Котляревського з «Енеїдою». По суті це була окрема праця, а не додаток до граматики.

Приклад Ол. Павловського збирати лексику української мови з уст народу наслідували й інші упорядники словників І половини XIX ст. Досить повно використовували словник Ол. Павловського і наступні упорядники словників української мови. Ф. Шимкевич, який у 1842 р. в Петербурзі опублікував «Корнеслов русскаго языка, сравненнаго со всеми главнейшими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками», використовував також і словник української мови Ол. Павловського.

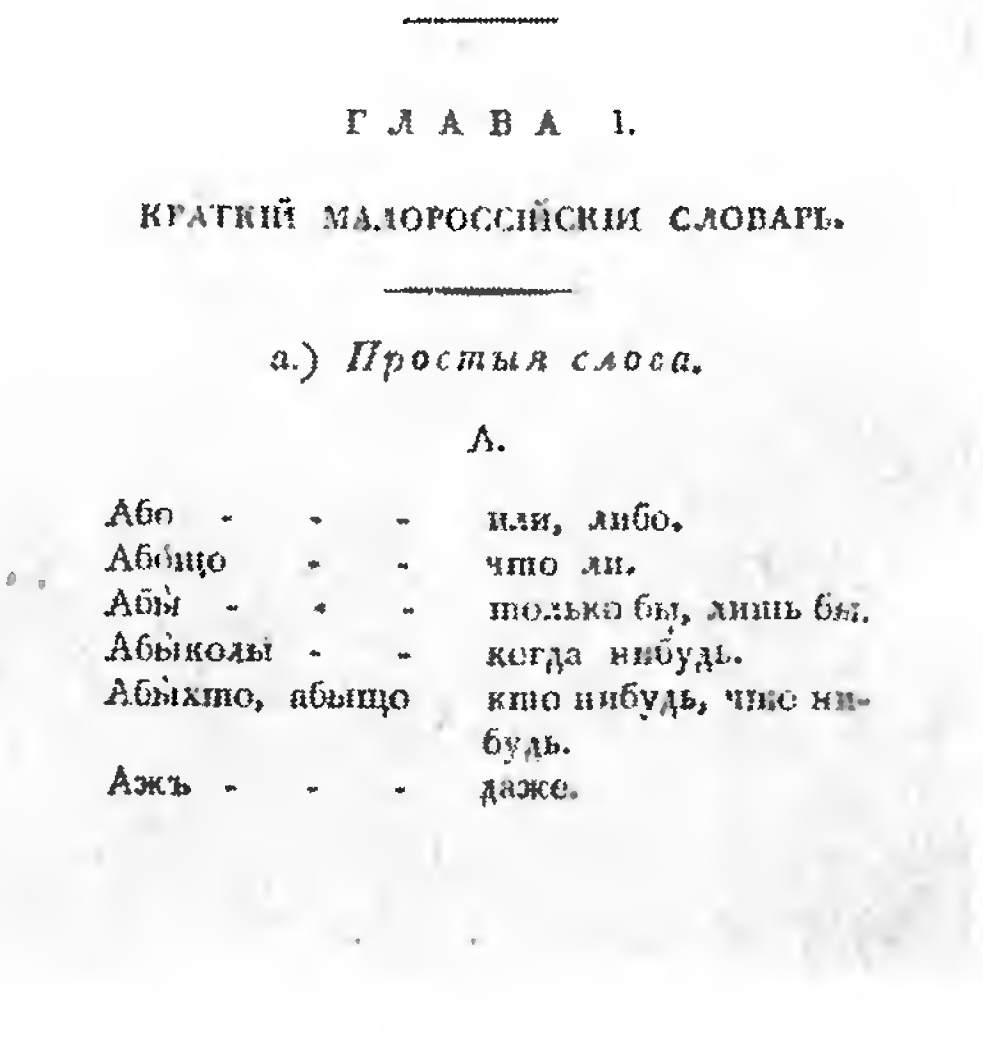

ГЛАВА I.

КРАТКІЙ МАЛОРОССІЙСКІЙ СЛОВАРЬ.

а.) *Простыя слова.*

А.

Або - - - или, либо.
Абощо - - что ли.
Абы - - - только бы, лишь бы.
Абыколы - - когда нибудь.
Абыхто, абыщо кто нибудь, что нибудь.
Ажъ - - - даже.

Заголовок і перша сторінка «Краткого малороссійского словаря» Ол. Павловського.

В історії української літературної мови словник Ол. Павловського відіграв певну роль, бо в цьому словнику були подані слова з різних сфер життя українського народу, які могли вживатись у різних стилях і жанрах української літератури, а не тільки в бурлескному.

«СОБРАНІЕ СЛОВЪ МАЛОРОССІЙСКАГО НАРѢЧІЯ» ІВ. ВОЙЦЕХОВИЧА[1]

Словник Ів. Войцеховича — це перший українсько-російський словник, який не був додатком до якоїсь праці. Цьому невеличкому словнику передувала і невеличка передмова, яку варто навести повністю.

«Отечественная Словесность обязана уже собранием слов Малороссийского наречия и показанием свойств его некоторым знатокам Малороссийского языка. Я осмелился предпринять подобный труд с тем единственно намерением, чтобы представить почтенней-

[1] Сочиненія в прозѣ и стихахъ. Труды Общества любителей россійской словесности при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, ч. III, М., 1823, стор. 284—326.

шему Обществу Любителей Россійской Словесности, учрежденному при Императорском Московском университете, полнейшій и, если смею сказать, исправнейшій Малороссійскій Словарь с переводом на Русскої. Ибо собраніе слов, находящееся при Малороссійской Енеиде г. Котляревского, и подобное ему, помещенное в Малороссійскої грамматике Павловского — имеют в себе много слов так называемых С т е п о в ы х, употребляемых только в одном краю Малороссіи, и слов заимствованных из Великороссійского наречія. Прилагаемый же при сем словаре, состоит из таких слов, кои или совсем не сходствуют с словами Великороссійскими, или взятые из Славянского языка, но неупотребляемые в Россійском, или заимствованные с некоторым измененим из языков: Латинского, Немецкого, Польского, Французского и Татарского, и наконец слова собственно Малороссійскіе, коренные. Сей словарь также отличается от прочих особенным правописанием Малороссійским, которое показалось мне удобнейшим и правильнейшим. Если сей труд мої заслужит благосклонное принятие почтеннейших членов Общества, то я достиг своеї цели»[1].

Розглянемо цеї «полнейший» і «исправнейшиї Малороссійский словарь с переводом на Русскої». Всього у словнику Ів. Войцеховича було перекладено на російську мову 1173 українських слова, а в словнику Ол. Павловського — 1131 слово. Отже, словник Ів. Войцеховича уже ніяк не можна назвати «полнейшим» ні в порівнянні з словником Ол. Павловського, ні в порівнянні з лексичними багатствами тодішньої української мови.

Способи перекладу українських слів на російську мову були такі:

Українське слово перекладалось одним росіїським словом чи словосполученням. Наприклад:

а ж ъ[2] — даже; б а й б а р а́ к ъ — овчиной тулуп; в е н г о-г р о́ х ъ — сахарные стручья; д о́ в б н я — колотушка; я г л и́ т ь — докучать...

Українське слово пояснювалось декількома російськими синонімічними словами. Наприклад:

г у к ъ — эхо, отголосок; к а б л у́ ч к а — кольцо, перстень; л а з н я́ — баня, мыльня; м ы́ т е л ь — горячая вода, кипяток; р у́ б а н е ц — отрубок, полено; т я л и́ т ь — жать, сжимать тощо.

Деякі українські слова пояснювались російською мовою описово. Наприклад:

г и́ л к а — палка, которою играют в мяч; г р е́ н к а — ломоть хлеба, засушеный в печи (от глагола греть); ж о в н а́ — птица особового рода с долгим языком, питающаяся пчелами; к о р х ъ — мера в ширину ручной кисти тощо.

Тільки в поодиноких випадках у пояснювальній частині наво-

---

[1] Сочиненія в прозѣ и стихахъ. Труды Общества любителей россійской словесности при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, ч. III, М., 1823, стор. 284—285.

[2] Українські слова подаємо за правописом Ів. Войцеховича, а російські — за сучасним російським правописом.

диться речення, в якому вживається коментоване слово. Наприклад:

б о—ибо; иди до дому; пора бо овечокъ доить — ступаї домої; ибо пора доить овец;

д ы́ б а т ь — ходить по журавлиному. «Ой впадывся журавель До бабиныхъ конопель. Таки, таки д ы б л е, Таки, таки щипле».

До окремих українських слів у коментуючій частині автор подає іноді курїозну, невдалу етимологію цих слів. Наприклад:

в о в к у л а́ к а — оборотень (от слова в о л к); к о в а́ л ь — кузнец (от глагола ковать); п у́ г а — плеть (от глагола пугать); п е к л о—ад (от глагола пеку); г а ї-д о м а к а — разбоїник, живущий в лесу (от слова г а й и д о м).

При деяких коментованих словах вказується на їх іншомовне походження. Наприклад:

б а р ы́ л о — бочонок (Baril — французское слово); к а л а м а́ р ъ—чернильница (слово латин.); к и ш е́ н я — карман (от татарского слова: к и ч е); к о ш т о в а́ т ь — отведывать (немецкое слово); к у н т ы́ ш ъ — верхнее женское платье (от турецкого слова к о н т о ш е п а н ч а).

СОЧИНЕНІЯ
ВЪ ПРОЗѢ и СТИХАХЪ.

ТРУДЫ
ОБЩЕСТВА ЛЮБИТЕЛЕЙ
РОССІЙСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ
ПРИ
ИМПЕРАТОРСКОМЪ
МОСКОВСКОМЪ УНИВЕРСИТЕТѢ.

ЧАСТЬ ТРЕТІЯ.

МОСКВА.
Въ Университетской Типографіи.
1823.

Титульна сторінка збірника, в якому надруковано «Собраніе словъ Малороссіїскаго нарѣчія» Ів. Воїцеховича.

До окремих українських слів подаються деякі граматичні ремарки і вказівки на сферу вживання слова. Наприклад: г р о ш и — д е н ь г и (употреб. только в множ. ч.); з а с ь — вреш (принимает дательн. падеж; напр.: зась тебѣ); и́ к л ы—клыки (употреб. только в множ. ч.); о т ц е́ — вот это (местоимение, а иногда и междометие);

п о с т р и в а́ й — погоди (род междометия); п о ч е к а́ т ь — дождаться, обождать (по большеї части употребляется только в повелительном наклонении); ч и́ к а — ножик (слово детское); с и п а́ к а — тот, который берет взятки (слово поносительное).

У словнику подано чимало, вартих уваги істориків та діалектологів, архаїчних та вузькодіалектних слів. Наприклад:

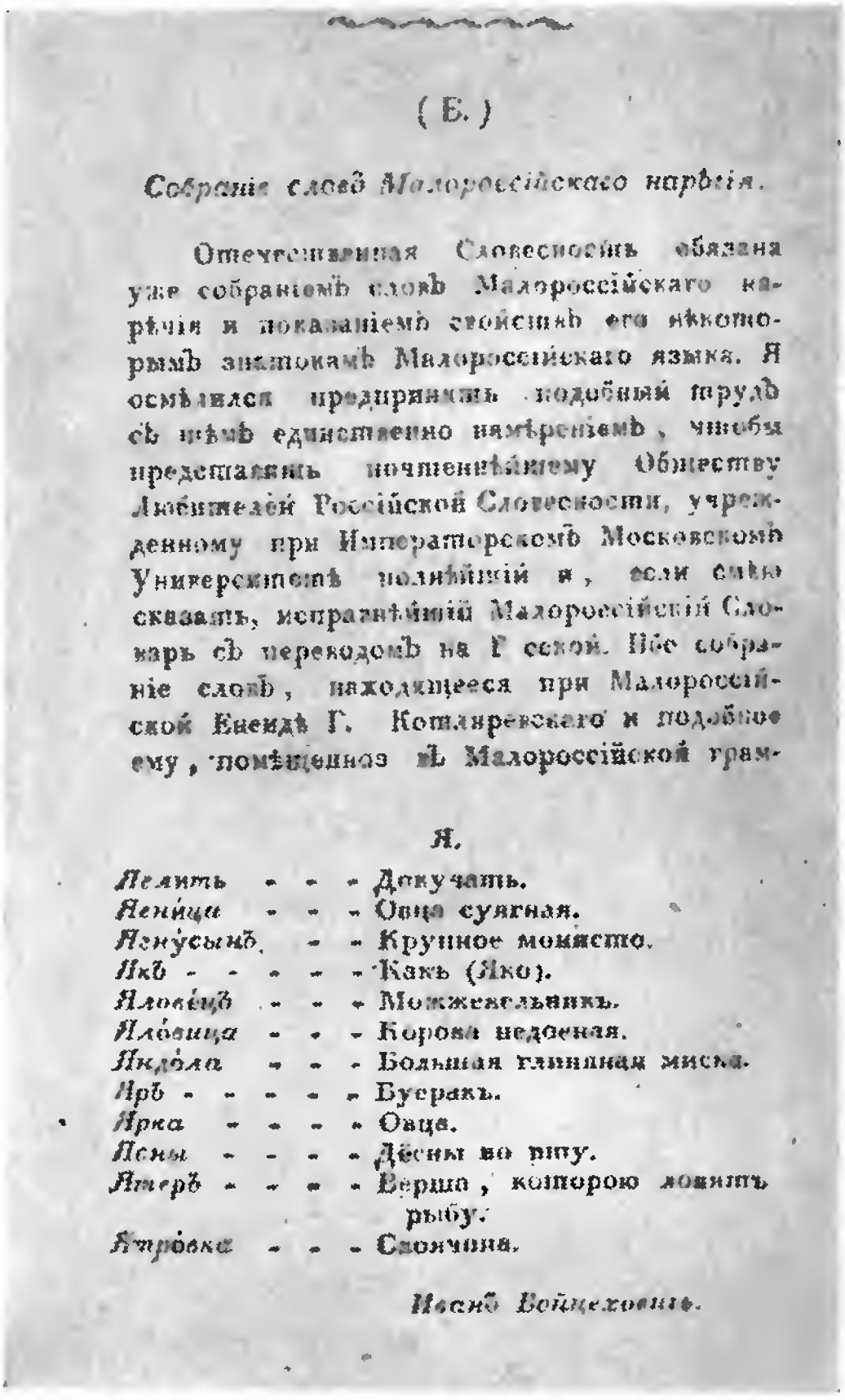

(Б.)

Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія.

Отечественная Словесность обязана уже собраніемъ словъ Малороссійскаго нарѣчія и показаніемъ свойствъ его нѣкоторымъ знатокамъ Малороссійскаго языка. Я осмѣлился предпринять подобный трудъ съ цѣлію единственно намѣреніемъ, чтобы предоставить почтенѣйшему Обществу Любителей Россійской Словесности, учрежденному при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ полнѣйшій и, если смѣю сказать, исправнѣйшій Малороссійскій Словарь съ переводомъ на Г ескій. Вѣе собраніе словъ, находящееся при Малороссійской Енеидѣ Г. Котляревскаго и подобное ему, помѣщенное въ Малороссійской грам-

Я.

Ялить - - - Докучать.
Яли́ца - - - Овца суягная.
Ялу́сынъ - - Крупное монисто.
Якъ - - - - - Какъ (Яко).
Яловѣцъ - - - Можжевельникъ.
Ялови́ца - - - Корова недоеная.
Ялови́ла - - - Большая глиняная миска.
Ярь - - - - - Бусракъ.
Ярка - - - - Овца.
Ясны - - - - Дёсны во рту.
Ятерь - - - - Верша, которою ловятъ рыбу.
Ятро́вка - - - Свинина.

Іосифъ Войцеховичъ.

Перша і остання сторінка «Собранія словъ Малороссійскаго нарѣчія» Ів. Войцеховича.

в ы́ б ж и — оглоблі у сохи для впряжки лошади; в о р ь е́ — забор; д р о б и н а́ — домашняя птица; к е́ л е п — палка, у которой рукоятка́ имеет подобие молота; к о́ б к а — пастушеский посох; к о л о к о л у́ ш а — черемха; л у п е́ т а — коврига хлеба; р а л е ц ъ — подарок в знак поздравления; х и́ н д я — чорная немочь, лихая болезнь тощо.

У словнику подано багато неправильно або неточно перекладених слів.

Наприклад: б у́ б л и к ъ — боравок; з а р о б и́ т ь — выработать; з ы́ ч и т ь — дразнить; м а й д а́ н ъ — дегтярный завод; н е п е́ в н ы й — необыкновенный; н е щ и́ м н ы й — несоленый; с т о р ч а к а́ — стремглав; у х н а́ л ь — сосуд с ушками; х о л о д е́ ц ъ — ботвинье, студеное, невареное кушанье; черве́цъ — канцелярское семя і т. д.

Словник Ів. Войцеховича в українській лексикографічній критиці одержав невисоку оцінку[1]. Хоч автор у передмові до свого словника і писав, що він має намір подати «полнейший» та «исправнейший» словник, однак, як видно з вище сказаного, він був і да-

[1] Див. Б. Г р і н ч е н к о, Предисловие, Словарь української мови, т. I, 1907, стор. XI.

леко «не полнеїшиї» і «не исправнейшиї». Проте не можна сказати, що в цьому словнику не було нічого вартого уваги дослідника. Хоча Ів. Войцехович і користувався словниками І. Котляревського та Ол. Павловського, проте він подав і чимало нових слів, які до того часу не подавались у словниках. Деякі з цих слів безумовно становлять інтерес для істориків та діалектологів української мови. Чимало наступних упорядників використовували словник Ів. Войцеховича. Вперше в історії української лексикографії Ів. Войцехович почав подавати граматичні та стилістичні ремарки (примітивні). Може саме на цій підставі словник Ів. Войцеховича С. Булич і назвав «самым удачным из всех аналогичных опытов, ему предшествовавших»[1].

Треба думати, що словник Ів. Войцеховича не залишився поза увагою і українських письменників І половини XIX ст.і в якійсь мірі сприяв ширшому використанню української мови в літературі і лексичній нормалізації української літературної мови.

«СЛОВАРЬ МАЛОРОССИЙСКОГО ИЛИ ЮГО-ВОСТОЧНОГО РУССКОГО ЯЗЫКА ...» П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА

У І половині XIX ст. під впливом російських учених у галузі української лексикографії досить активно працював П. Білецький-Носенко. В 1817 р. він послав у Харківський університет реферат, в якому коментував історію слів к і л, в о в к у л а к а, л е м і ш; у 1832 р. він же упорядкував «Словарь герменевтический, лингвистико-исторический, географический, с изъяснением истинного смысла слов застарелых, вышедших из употребления, находящихся в летописях российских».

Але найбільшою лексикографічною працею П. Білецького-Носенка був «Словарь малороссийского или юго-восточного русского языка, филологический, этимологический, с показанием частей речи, окончательных корней слов, метаплазмов, идиоматизмов, со сводом синонимов, с пословицами и поговорками, составленный по произношению, как говорят в Малой России и Южной России», приблизно на 20 тисяч слів.

У передмові до словника П. Білецький-Носенко так схарактеризував свій словник і його мету:

«Я не вносил в мой словарь тех слов, которые принадлежат без всякого различия языку великорусскому и малорусскому, а только те, которые или совершенно отличны, или разнятся произношением обитателей полтавской губернии и прикосновенных к ней киевской, волынской, подольской, южной части черниговской, екатеринославской, харьковской и проч., как потомков древних Полян и Угличей. Вот причина, почему словарь мой содержит в себе только несколько десятков тысяч слов»[2].

---

[1] С. Б у л и ч, Очерк истории языкознания в России, СПБ, 1904, стор. 988.

[2] Цитовано за працею Н. И. Петрова, Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К., 1884, стор. 54.

Проаналізувати цей словник ми не маємо змоги, бо в свій час він не був надрукований, а рукопис його поки що не розшукано. А доля цього словника була така. Приблизно одночасно із словником П. Білецький-Носенко написав і «Граматику малороссийского наречия». І словник, і граматику П. Білецький-Носенко вирішив видати з присвятою міністрові освіти. В 1844 р. рукописи цих обох праць і були надіслані в Петербург міністрові освіти. Міністр освіти в свою чергу надіслав одержані рукописи Словника і Граматики в Академію наук на рецензію. Але в Академії наук не виявилося знавця української мови, який би міг прорецензувати праці П. Білецького-Носенка, і вони були надіслані в тому ж 1844 р. до Києва на рецензію М. О. Максимовичу. М. О. Максимович уважно ознайомився з обома працями П. Білецького-Носенка і в 1845 р. написав «Мнение о Словаре и Грамматике Южнорусского языка, составленных г. Белецким-Носенко».

Витяги із рецензії М. О. Максимовича, які стосуються безпосередньо словника:

«Рассмотрев подробно сии два сочинения г. Носенка, я нашел, что они имеют несомненные достоинства и заслуживают быть изданными в свет, особенно Словарь — как по богатству материалов и наблюдений, ведущих к познанию Южнорусского языка, так и по той пользе, какую приведение в известность сего языка может доставить окончательной обработке Русского Словаря и Русской Грамматики. Но чтобы труды г. Носенко с первого издания были возможно более соответственны цели своеї и современному требованию филологии, можно бы предложить почтенному автору сделать в них некоторые улучшения. Таковыми, по моему мнению, могли б быть следующие:

Чтобы полезным сочинениям г. Носенка быть безопаснее от притязаний критики и свободнее от ошибок, можно бы опустить все п р е д у в е д о м л е н и е о языке Малороссийском, находящееся в Словаре. Там много есть, с чем нельзя согласиться, по крайнеї мере безусловно; например, что язык Южнорусский есть церковнославянскиї, измененный и исковерканный в Запорожьи после нашествия Татарского и уже в этом виде распространившийся по всея Южной Руси, что п р и к а з к и Гребенки не уступают басням Лафонтена и Крылова и т. д. Самая защита Южнорусского языка от противников его едва ли достигает своей цели, да кажется и вовсе не нужна: стоит ли возражения всякое сквернословие журнальное.

Слова, заимствованные из письменного Западно-русского языка, в Словаре надо бы отличить как-нибудь от тех, которые принадлежат народному языку Южнорусскому.

Окончательные слоги[1] поставлены в Словарь наравне с собственно так называемыми коренными и производными словами:

---

[1] Під терміном «окончательный слог» Білецький-Носенко розумів первісний корінь слова.

не лучше ли отделить их и поставить особо в том п р и б а в л е н и и, которое находится в Словаре (с. 381)? Тогда окончательные слоги и сами были бы виднее, и не заслоняли бы собою прочих слов, составляющих собственнейшее достояние словаря»[1].

П. Білецькиї-Носенко, одержавши рецензію М. О. Максимовича, з більшістю його зауважень не погодився, заявивши, що «Я почел бы себя счастливым, если бы мои сочинения были изданы как они есть»[2]. Щодо останнього і найважливішого зауваження М. О. Максимовича про місце «окончательных слогов», то П. Білецький-Носенко заявив:

«Окончательные слоги (или как я их назвал: окончательными корнями слов) я поставил между полными словами, для удобнеїшего нахождения их, по азбучному порядку, и кажется мне, я отметил их особливым шрифтом, а потому они не могут быть помешательством. Если приняться опять их всех выместить из Словаря, для того, чтобы они были только виднее, переписывать наново весь Словарь... Это для меня море испить.— Станет ли на это моего века.— Составление Словаря, приведение слов в порядок, переписка на бело занимали меня постоянно несколько лет»[3].

Незважаючи на позитивну рецензію М. О. Максимовича і на згоду міністра освіти, щоб автор присвятив йому словник, словник так і не був надрукований. А це був найбільший словник української мови. В ньому було зібрано і прокоментовано біля 20 000 слів. Як пише Б. С. Бутник-Сіверський, «Словник складено було на підставі використання київських та львівських, а може, і яких інших стародруків XVII—XVIII віків, текстів універсалів та інших рукописних документів того ж часу, на підставі використання сучасних авторові українських письменників, починаючи з Ів. Котляревського, сучасних авторові і добре йому відомих народних пісень, приказок та прислів'їв. Немає сумніву, що автор включив до «Словаря» і ті слова, які він сам записав з уст народу на Полтавщині і зокрема на Прилуччині. Отже, автор досить широко охопив матеріал і в часі (мова XVII—XVIII ст.), і в просторі (Львів — Харківщина), і в його жанрі (мова літературна—мова народна)»[4]. Хоч словник П. Білецького-Носенка не був опублікований у свіи час, але праця П. Білецького-Носенка не пропала марно.

У журналі «Основа» за 1861 р., січень місяць, П. Куліш зробив оголошення про видання словника української мови[5]. У цьому оголошенні він писав, щоб любителі рідного слова, які займаються впорядкуванням словника української мови, надіслали йому свої

---

[1] Б. С. Бутник-Сіверський, «Малороссийский Словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка, Наукові Записки АН УРСР, т II—III, К., 1946, стор. 208—209.

[2] Там же, стор. 211.

[3] Т а м ж е.

[4] Там же, стор. 212.

[5] Основа, 1861, январь, стор. 333—334.

збірки лексичних матеріалів для видання якомога повнішого словника. На цей заклик хтось і надіслав П. Кулішу, в оригіналі чи копії, словник уже померлого П. Білецького-Носенка. Але й П. Куліш незабаром припинив роботу над упорядкуванням словника і всі матеріали в 1862 р. передав Харківській громаді, яка збиралась укласти російсько-український словник. Однак у зв'язку з Валуєвським циркуляром Харківська громада також припинила роботу над укладанням словника. В кінці 60-х років XIX ст. всі лексичні матеріали, які були в Харківській громаді, були передані в розпорядження Київської громади. Членом Київської громади був відомий мовознавець П. Житецький. Готуючи працю «Очерк звуковой истории малорусского наречия», П. Житецький користувався словником П. Білецького-Носенка. Підраховуючи наявність груп приголосних в українській мові, він писав:

«Дуже можливо, що через відсутність скільки-небудь серйозного українського словника наш перелік може виявитись неповним. Ми підраховували групи приголосних за рукописним словником Білецького-Носенка, найбільш повним з усіх нам відомих українських словників»[1].

Як відомо, П. Житецький довго працював над упорядкуванням словника української мови в II половині XIX ст. Відомо також, що він був прихильником журналу «Киевская Старина», співробітники якого довгий час збирали матеріали для великого словника української мови. Можна думати, що співробітники журналу «Киевская Старина» від П. Житецького не тільки знали про словник П. Білецького-Носенка, а і вибрали на картки всі найпотрібніші, на їх думку, слова. Можливо, що серед 49 000 слів, переданих у 1902 р. редакцією журналу «Киевская Старина» для упорядкування «Словаря української мови» Б. Грінченку, було чимало слів узятих із рукописного «Малороссийского словаря» П. Білецького-Носенка.[2]

«СЛОВАРЬ МАЛОРОССІЙСКАГО НАРѢЧІЯ» А. МЕТЛИНСЬКОГО

У 1925 р. П. К. Сімоні звернув увагу дослідників української літератури та мови на рукописний словник української мови, який знаходився в архівах АН СРСР. А. Лященко в 1925 р. коротко описав цей словник[3].

За словами дослідника, словник має 448 сторінок із заголовком на обкладинці: «Словарь малороссийскаго наречия сравни-

---

[1] П. Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 156.

[2] Див. також, М. Гніп, М. О. Максимович, Про словник і граматику української мови Білецького-Носенка, Літературний архів, 1930, стор. 164; Г. А. Нудьга, Бурлеск і травестія, К., 1959, стор. 23.

[3] Украинский рукописный словарь 1835 г., Статьи по славянской филологии и русской словесности, Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР, т. 101, № 3, 1928.

тельно с другими славянскими наречиями. Составлен...» Однак прізвище автора було не дописане.

А. Лященко зіставив знайдений рукописний словник із словничком, доданим до збірки «Думки и песни та шче де-шчо», виданій у 1839 р. під псевдонімом А. Метлинського А. Могила. Подібність виявилась разюча. Ось декілька прикладів:

«Думки и песни...»	«Словарь малорос. наречия»
байдýжé, — нет нужды	байдужé или байдýже—нужды нет!
брязкотня́ — звук мелких металлических или стеклянных вещей	брязкотня́ — звук, происходящий от мелких металлических или стеклянных вещей.
вертáться — возвращаться	вертáться — возвращаться
вхопы́ть — схватитъ	вхопы́ть — схватить
вырынáть — вынырять	вырынáть — вынырять
гáлас — шум и смятение	гáлас — шум и смятение
гáять — задерживать	гáять — медлить, мешкать, задерживать
згнущáться — издеваться	згнущáться — издеваться

Крім цих прямих доказів, є і побічні. Кінчаючи передмову до збірки «Думки и песни...», А. Метлинський писав: «Целью моей было не высказывать всего достоинства, всей важности, всех свойств Южнорусского языка: это можно сделать только в полной его грамматике и в его словаре или идитиконе, для которых желал бы и я приложить своих трудов лепту, если бы бог помог и люди мне в этом не возбранили; я имел целию — остановить внимание ученого и неученого южноруса на некоторых особенностях его Слова; по которым это слово достойно большаго и лучшаго внимания, нежели каких оно удостоилося»[1].

Таким чином, А. Метлинський у 1839 р. тільки мав намір розпочати роботу по збиранню матеріалу для великого словника української мови. З наведеної цитати видно, що він за цю працю взявся б, якби йому допомагали, а не перешкоджали люди.

В 1839 р. А. Метлинський, надсилаючи в Академію наук збірку «Думки и песни» і працю «О цивилизации и значении ея элементов», написав і листа, в якому прохав видати йому грошову допомогу на збирання матеріалів для словника і граматики української мови. Академія наук відмовила А. Метлинському в грошовій допомозі, але зауважила, що «ежели он, сочинив словарь малорос. языка, напечатает его и доставит в Академию, тогда по рассмотрению, если Академия найдет труд его удовлетворительным: то не оставить его приличным вознаграждением по своему усмотрению»[2].

---

[1] А. Могила, Думки и песни та шче де-шчо, Харків, 1839, стор. 34—35. Цитату подано з дотриманням сучасної орфографії.

[2] ЗНТШ, т 150, 1929, стор. 438.

На думку А. Лященка, А. Метлинський почав упорядковувати словник у 1834 р., «тому що серед його джерел подано ряд видань 1834 р.»[1], а закінчив десь у 1835 р. Тому А. Лященко і назвав свою статтю «Украинский рукописный словарь 1835 года». Наведена вище відповідь Академії наук А. Метлинському на його прохання про допомогу, нам здається, заперечує твердження А. Лященка, що словник був упорядкований уже в 1835 р., і дає підстави думати, що словник А. Метлинський упорядкував десь після 1839 р.

Постає питання, що спонукало А. Метлинського взятись за упорядкування словника української мови. Вважається, що поштовхом до упорядкування словника української мови для А. Метлинського, як і для інших, була дискусія про придатність української мови бути літературною мовою, дискусія про те, чи можна українською мовою написати щось «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», чи українською мовою «опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати» (Квітка-Основ'яненко).

Цю думку підтверджує А. Метлинський у 1839 р., характеризуючи українську мову, її лексичні багатства.

«И так заметим: при выражении какой бы то ни было страсти, какого бы то ни было чувства, южнорус не встретит недостатка в родном языке своем! Гнев ли закипит в нем, тоска ли налетит на него, размягчится ли сердце его нежностию, или он придет в шутливо-веселое расположение духа — не встретит он недостатка в родном языке своем... все выразится на этом языке...»[2]

«Вартість словника визначається,— пише А. Лященко,— передусім досить значною кількістю поданих у ньому слів (понад 4500). Цікаві деякі пояснення слів; важливі вдало дібрані цитати із Котляревського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка та ін.

...Взагалі, український рукописний словник 1835 р. не повинен бути залишений поза увагою при складанні повного словника української мови»[3].

ВИСНОВКИ

Перші словники української мови, так само як і словники російської мови, органічно були зв'язані із словниками та азбуковниками старослов'янської мови XIII — I половини XVII ст., які складалися в Росії, на Україні і в Білорусії.

Словники української мови почали упорядковуватись в епоху закріплення формованої національної мови в літературній мові. Першим словником української книжної мови була «Синонима Славенороссkая». Поява її була зумовлена піднесенням авторитету української мови і розширенням її соціальних функцій у письмен-

---

[1] Статьи по славянской филологии и русской словесности, стор. 113.
[2] А. Могила, Думки и песни... , Харків, 1839, стор. 20.
[3] Статьи по славянской филологии и русской словесности, стор. 114.

стві. Практично «Синонима Славенороссkая» сприяла витісненню з української книжної мови польських слів, подаючи замість них українські та слов'янські відповідники.

Особливо потреба в словниках української мови почала гостро відчуватись у період інтенсивного формування української національної мови і закріплення її в літературній з кінця XVIII і в І половині XIX ст. Потреба пояснювати архаїчні, діалектні і взагалі незрозумілі слова, що траплялись у творах, писаних українською мовою, боротьба за створення лексичних норм української літературної мови, дискусія з оборонцями великодержавницької політики, які намагались довести, що українська мова нездатна бути літературною мовою,— ось ті причини, які зумовлювали збирання лексики української мови й упорядкування словників.

Розвиток української лексикографії цього періоду був органічно зв'язаний із розвитком російської лексикографії. Прогресивні російські учені не тільки сприяли лексикографічній роботі на Україні, а й самі брали в ній участь (Ол. Павловський). Оборонці ж великодержавницької політики царського уряду не тільки не сприяли вивченню лексики української мови, упорядкуванню і виданню словників, а, навпаки, всіляко гальмували лексикографічну роботу на Україні. Ось чому найбільші і найкращі словники І половини XIX ст. так і не були надруковані. Отже, їх роль в історії лексичної нормалізації української літературної мови була незначною. Лексичні норми української літературної мови до кінця І половини XIX ст. так і не були вироблені.

В історії української лексикографії перші українські словники по суті становлять етап поступового нагромадження досвіду і теоретичного осмислення наукових засад, упорядкування двомовних українсько-російських словників.

Перші словники української мови, що дійшли до нас, є важливим джерелом для істориків та діалектологів української мови. Частково використали їх і упорядники словників української мови II половини XIX ст.

IV. СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ II ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

У II половині XIX ст. на Україні капіталізм став основною соціально-економічною формацією. «Капіталізм, що розвивається, знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями,

ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.

Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство»[1].

Риси цих двох тенденцій у національному питанні були характерними і для України II половини XIX — початку XX ст.

Боротьба проти національного гніту, проти великодержавницької політики царського уряду на Україні дуже яскраво виявилась у дискусіях про українську мову, зв'язаних з гіпотезою Погодіна-Соболевського, в дискусіях про українську літературну мову і шляхи її розвитку. Незважаючи на репресивні заходи царського уряду щодо української літературної мови, розвиток її не тільки не припинився, а, навпаки, помітно зріс і зміцнів особливо в Східній Україні. В зв'язку з цим у другій половині XIX ст. дуже гостро стояли питання про правописну, граматичну і лексичну нормалізацію української літературної мови. Словники ж української мови повинні були б показати лексичні багатства її і вже однією своєю появою вибили б грунт з-під ніг великодержавних мовознавців, які намагались довести, що українська мова не окрема слов'янська мова, а наріччя російської чи польської мови. Про практичну, наукову і політичну вагу граматик та словників української мови на той час М. Драгоманов так писав: «... Потребу тої освіти україно́філи основують на окремішності і самостійності української народної мови. Однако спитаємо самих себе і між собою безсторонньо: чи вияснена так тая самостійність науковим робом, щоб стала очевидною? Ми зсилаємось на авторитети,— говоримо: ось, що каже Міклошич, сам великорус Лавровськиї, Даль і т. д. Але по правді, де повна наукова граматика українська, зроблена на основі народної мови, і виложена порівняючим способом? Де такий же словар малоруський? Яку ж твердість можуть мати усякі розмови про український язик, а тим більш жадання офіціального признання прав сього язика? Поки ми не маємо наукової граматики і такого ж словаря мови нашої, доти не тільки не порішиться: чи є ся мова такою ж самостійною перед російською і великоруською, як напримір італіянська перед французькою, як plattdeutsch до hochdeutsch'a, чи є вона patois, але поки не добудемо ми такого словаря і доти мусимо мовчати, зціпивши зуби і зачервонівши від сорому, як який-небудь недоук або проходимець кине нам докір, що наша мова є неорганічний жаргон»[2].

Ось такі в коротких рисах причини зумовлювали появу і потребу в словниках української мови в II половині XIX ст.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 20, вид. IV, стор. 11.

[2] М. Драгоманов, Народна освіта й література на Україні, львівська газета «Правда», 1876. Цитовано з праці О.Огоновського, Історія літератури руської, ч. IV, Львів, 1894, стор. 263. Правопис цитати осучаснено.

У цей час розвиток української лексикографії був тісно зв'язаний із розвитком передової російської лексикографії.

І. І. Срезневський у своїй «Записке о словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым»[1], В. Даль у «Напутном слове»[2] накреслили для українських лексикографів конкретну програму дій на ціле півстоліття. Обидва російські лексикографи радили українським збирати лексику народної мови для створення повного словника української мови, потрібного для вивчення історії мови, для розвитку української літературної мови. У цьому словнику, писав І. І. Срезневський, повинні бути вміщені і пояснені всі слова української народної мови, з позначенням вузьких діалектизмів, з ілюстрацією вживання кожного слова у прислів'ях, приказках, піснях тощо.

Включати у словник всі слова народної мови потрібно, писав В. Даль, не для того, щоб їх обов'язково потім уживати і в літературній мові, а «для изучения самого духа языка и усвоения его себе, для выработки из него постепенно своего образованного языка»[3].

Наведені думки російських лексикографів у II половині XIX ст. знайшли досить широке практичне втілення на Україні.

З кінця XIX і на початку XX ст. досить активну допомогу українським лексикографам почав подавати акад. О. О. Шахматов.

ЗБИРАННЯ ЛЕКСИЧНОГО МАТЕРІАЛУ У II ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Щоб укласти словник, треба зібрати і вивчити хоч в якійсь мірі словниковий склад народної мови. І ось у II половині XIX ст. починає досить помітно розгортатись рух за збирання і вивчення словникового запасу української народної мови.

Уже в першому номері журналу «Основа» (січень, 1861 р.) редакція журналу надрукувала спеціальну замітку, в якій «визнає єдиним, можливим у теперішній час, засобом — просити всіх, хто знає народну мову, чи може, за місцем свого проживання, прислухатися до народної мови: 1) повідомлять у редакцію «Основи» зауваження про всі відмінності (у вимові, наголосах, значенні слів і т. п.) місцевого наріччя від того, яке вживається письменниками, що беруть участь в «Основі»; 2) незалежно від цих окремих зауважень, повідомляти і найкоротші та уривчасті спостереження над мовою, і більш значні філологічні праці; 3) з найбільшою точністю і докладністю називати місцевість, а якщо можливо—походження, стан і місцепроживання особи, від якої було почуте слово чи фраза в новому вжитку, навіть самі обставини, за яких зроблено спостереження; 4) подаючи порадники з різних учбових і господарських предметів народною мовою, пояснити — якого наріччя дотриму-

---

[1] Известия АН, отделение русского языка и словесности, т. III, 1854.

[2] Напутное слово, 1862, див. Толковый словарь живого русского языка, т. I, М., 1955

[3] Там же, стор. 8.

вався автор, пишучи свою книгу,— де зустрічав маловживані слова, які він прийняв, якими міркуваннями він керувався, створюючи нові слова для передавання нових понять і для назви предметів, які не ввійшли ще в коло народного життя, і чому він надав переваги своєму слову, а не тому, яке з таким же значенням уживається в живій мові, в усній словесності, чи в писемних, старих і найновіших творах.

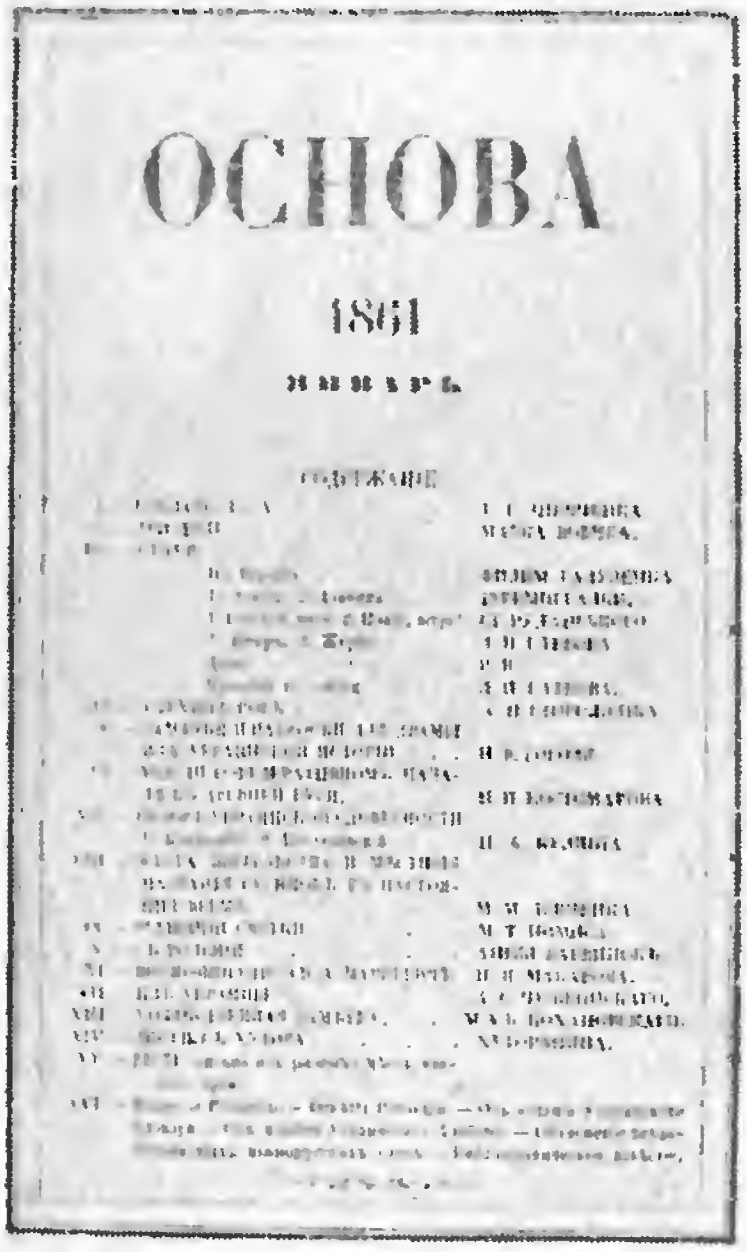
ОСНОВА

1861

Титульна сторінка журналу «Основа», 1861, январь.

Справа створюється спільною працею багатьох. За окремими замітками, дружно і сумлінно зібраними, ми помаленьку з'ясуємо собі та іншим нашу мову в усьому її обсязі і покладемо початок тій обробці рідної мови, якої вже досягли інші наші одноплемінники з допомогою багатьох письменників, товариств, академій, журналів і т. п.»[1].

Однією з перших почала збирати і публікувати лексичні матеріали до словника української мови сама редакція журналу «Основа». Уже в кінці першого № журналу було подане «Объяснение неудобопонятных южнорусских слов, содержащихся в 1-й книжке «Основы». В замітці, яка передувала поясненню незрозумілих українських слів, писалося: «Прилагая объяснение неудобопонятных южнорусских слов к первой книжке, редакция намерена продолжать это во все время издания «Основы», но для избежания напрасных повторений, в последующих книжках будут помещаемы те только слова, которые не вошли в предшествовавшие»[2]. Всього в 22 книжках «Основы» було подано і пояснено російською мовою до 25 тисяч українських слів.

Більшість поданих у журналі «Основа» українських слів — це слова загальнонародної української національної мови, які вживаються і в сучасній українській літературній мові. Однак серед поданих українських слів у журналі «Основа» трапляються і вузькодіалектні слова. Наприклад: в и с л е б и з у в а т и — высказать, выяснить; л а д і в н и́ ц я — патронташ; н а м е н у́ т и — намекнуть; н а-у м і р—до смерти, в конец, крайне; в о ч у́ — в

[1] «Основа», 1861, январь, стор. 2—3.
[2] Т а м ж е, стор. 1.

глаза (двоїна); п о б і д е́ н н и й — горемычный; п о т о р о́ ч а — разбитная, встрепанная; п р а́ ж н і й — напрасный, пустой; п р і з р а — подозрение; т и н е́ т ц я — случится тощо.

Деякі загальнонародні слова подавались у звуковому оформленні північноукраїнського наріччя. Наприклад: б а д й л л є, в е р е д о в а́ т и, ж о н к и́ — жінки, у б р а́ н н є тощо.

В кінці 1862 р. «Основа» перестала виходити. Всі зібрані лексичні матеріали для словника української мови редакцією «Основа» згодом, у 1864 р., були передані в розпорядження київської української громади. Київська українська громада, в якій брали участь відомі на той час учені і письменники під керівництвом П. Г. Житецького, продовжувала збирати лексику для словника української мови.

З 1881 р. почав виходити журнал «Киевская Старина». Редакція журналу «Киевская Старина» продовжувала збирати матеріали для словника української мови. На початку 1902 р. у розпорядженні редакції було вже закартковано 49 тисяч українських слів.

Але робота по збиранню і публікації лексики української мови розгорнулась не тільки в Східній Україні. В II половині XIX і на початку XX ст. починається збирання, вивчення і публікація лексики української мови і в Західній Україні. З 1892 р. починають виходити «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка» у Львові. На сторінках «Записок», а також на сторінках інших західноукраїнських видань і публікуються матеріали для словника української мови. Серед опублікованих у Західній Україні лексичних матеріалів найбільшу вартість мають словники народної, діалектної мови, додані до праць Ів. Верхратського.

Публікація лексики української мови в різних періодичних виданнях і Східної, і Західної України, вивчення і публікація української лексики, вжитої в пам'ятках історії та літератури, збирання і публікація термінологічної лексики з різних галузей знання і підготовляли грунт для створення словників української мови в II половині XIX ст.

«СЛОВАРЬ МАЛОРУССКАГО НАРѢЧІЯ» О. С. АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО

Першим українсько-російським словником у II половині XIX ст. був «Словарь малорусскаго нарѣчія» О. С. Афанасьєва-Чужбинського, який у 1855 р. почав видавати, завдяки підтримці І. І. Срезневського, II відділ російської мови і словесності Академії наук. Однак словник повністю не вийшов. Його друкування закінчилось буквою «З». Всього у цьому словнику було перекладено і пояснено російською мовою близько 3000 українських слів.

Способи перекладу пояснення слів були такі:

Українське слово перекладалось, пояснювалось одним російським словом із прикладом уживання цього слова в реченні і без нього. Наприклад:

а б о́, или: Ти або я, ты или я[1];

в и́ в о р о т, изнанка: Надіть кожух на виворот, надеть шубу на изнанку;

б а з і к а л о, балагур;

в и т я г а́ т и с ь — ся или в и т я г а́ т ь ц я, вытягиваться.

Українське слово перекладається, пояснюється декількома синонімічними російськими словами з прикладом уживання цього слова в реченні чи без нього. Наприклад:

г о д и н а, 1) час, 2) хорошая погода: Треба вистигать косить за години, надо поспешать косить, пока хорошая погода;

г у́ р а, 1) гурьба, 2) куча чего-нибудь: Таку гуру яблук насипали, мов копиця, такую кучу яблок насыпали, словно копна;

б а́ н и т ь — ти, выполаскивать, стирать старательно;

г л е в к и́ й, а, е, сырой, недопеченый, ая, ое (о хлебе).

Українське слово пояснюється російською мовою описово, іноді досить докладно. Наприклад:

з а́ й м а н, время, в продолжение которого скот или домашняя птица находятся во власти того, кто угнал этот скот или птицу (чужих) со своего поля, огорода, из саду, и т. д. Гуси мої у займані, гуси мои угнаны, т. е. попались на чужом поле, огороде и их угнали;

з а п а́ с к а, кусок ткани, надеваемый крестьянками поверх рубахи, вместо юбок. Для полной одежды необходимо иметь две з а п а с к и: п о п е р е д н и ц ю, надеваемую спереди, и п о з а́ д н и ц ю, надеваемую сзади. Обе эти запаски подпоясываются красным шерстяным поясом. Запаски бывают различные: а) собственно из шерстяной ткани, приготовляемой для этого, б) б а́ є в і, байковые, в) к а л а м а́ й к о в і, стаметовые, г) ш о в к о́ в і, шелковые и д) п а р ч е́ в і, парчевые — верх щегольства и роскоши, но уже почти вышедшие из употребления.

Іноді автор словника розкриває походження слова. Наприклад:

б о в а н і т ь — ти, виднеться издали: Ген щось там бованіє, вон что-то там виднеется. Никакого сомнения, что здесь опускается Л и что глагол этот происходит от слова б о л в а н.

Як правильно відзначив Б. Грінченко[2], абсолютна більшість українських слів у словнику О. С. Афанасьєва-Чужбинського є слова загальнонародної української національної мови, які і тепер уживаються в українській літературній мові. Однак у словнику подані, хоч небагато, і деякі вузькодіалектні слова. Наприклад: б р и́ ш к а т ь — ти, чваниться; в и р в а́ н т, железная скоба, которой прикрепляют шину к колесу; г а л и́ т ь — т и, торопить; д о м о н т а р ь, домосед; д р о б и́ н н и ц я, женщина, присматривающая за домашнею птицею; ж е л и п а́ т ь — ти, жрать; з а г р е́ б а, хлебная лепешка, испеченная в золе; з а с у р п е́ л ю в а т ь — ти, всаживать тощо.

---

[1] Слова наводяться із «Словаря малорусскаго нарѣчія», виданого в 1892 р. в IX т. творів О. С. Афанасьєва-Чужбинського. Правопис слів і прикладів, взятих із словника, подається за сучасним українським і російським правописом.

[2] «Словарь української мови», т. I, 1907, стор. XIV.

Поруч із загальнопоширеним українським словом у дужках автор подає вимову і форму цього слова в різних місцевостях, переважно у Чернігівській губернії, рідше — у Харківській і ще рідше — у західних губерніях. Наприклад:

б а т і г (Черн. губ. батуог), кнут, плеть — род батога, батожище (ув.), батіжок (ум.);

б і д а́ (Черн. губ. б і е д а́), беда, горе;

б о́ в д у р ь (Харьк. губ. б о́ в д и р), плетеная дымовая труба от полу сеней до крыши;

в і д к і л ь, в і д к і л я́ (Черн. губ. вуо́дколь, вуодкуля́, Запад. губ. зві́дкіль, зві́дки), откуда.

До порівняно багатьох слів автор подає деякі граматичні ремарки, позначає згрубілі і пестливі форми слова, наводить форми прикметника наз. відм. в усіх родах, іноді подає форму родов. відм. іменника. Наприклад:

г л и б о́ к и й, а, е, глубокий, ая, ое—г л и б о ч е́ н ь к и й (ум.);

г о л у б, голубь — голубище (ув.) — голу́бонька, голу́бочка (ум.);

б а т і г, кнут, плеть — род. б а т о г а́ — батожи́ще (ув.) — б а т і ж о́ к (ум.).

Іноді автор словника вказує і на можливу стилістичну функцію, на вживання слова в переносному значенні. Наприклад:

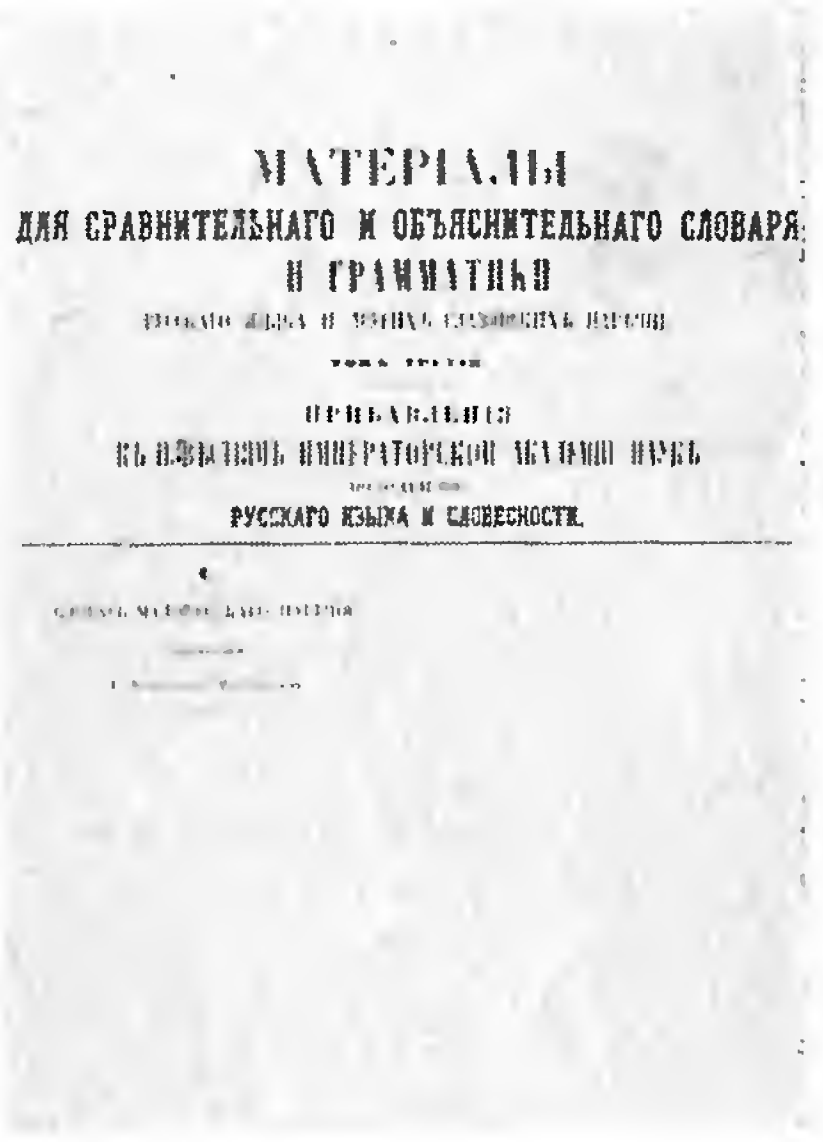
МАТЕРІАЛЫ
ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНАГО И ОБЪЯСНИТЕЛЬНАГО СЛОВАРЯ
И ГРАММАТИКИ
ПРИБАВЛЕНІЕ
КЪ ИЗВѢСТІЯМЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ
РУССКАГО ЯЗЫКА И СЛОВЕСНОСТИ.

Титульна сторінка «Словаря малорусскаго нарѣчія» О. С. Афанасьєва-Чужбинського.

б о, ибо: Казав не пий горілки, голова болітиме, бо тепер душно, говорил не пей водки, голова будет болеть, ибо теперь жарко. Частица эта прибавляется также к словам для придания им силы, в роде Великорусского: же: Ходи бо сюди! поди же сюда! г р е ч к о с і й, хлебопашец. Так в старину запорожцы называли в насмешку оседлых козаков...

д р и́ з а т ь—ти, 1) идти подобравши полы, 2) уходить (в насмешку).

У більшості слів, поданих у словнику, місце наголосу позначено і позначено правильно. Тільки в деяких словах місце наголосу не позначено, або позначено неправильно. Наприклад: в и п е с т и т ь, в и п л ь о в у в а т ь, г а т и т ь, з а к і п, з а к и п а т ь, з а р и г о в у в а т ь; з а́ к о н н о, з а́ к о н н и й тощо.

Більшість українських слів автор переклав правильно. Тільки зрідка трапляються або неправильні, або не цілком точні переклади слів. Наприклад: б и́ д л о, стадо; б л и́ м а т ь — ти, мигать от

стыда глазами: Поймали на крадежі, а він хоть би тобі слово, тільки очима блима... (Блимають очима не тільки з сорому!).

Однією з хиб словника О. С. Афанасьєва-Чужбинського як лексикографічної праці є гніздовий спосіб розташування слів, коли під одним основним словом подаються і різні його форми та похідні слова. Наприклад:

б р а́ г а, барда, гуща остающаяся после выкурки вина; б р а́ ж и щ е (ув.) — б р а́ ж к а (ум.) — б р а г о в а́ р, котел, в котором кипит затор., б р а́ ж н ы й, а, е, бардяный, ая, ое — бра́жник, чан для барды.

Хибою словника була також і неповнота його, майже повна відсутність громадсько-політичної лексики. І все ж цей словник II половини XIX ст., навіть у світлі нашої сучасної критики, був загалом непоганий, і можна тільки пошкодувати, що він не був повністю опублікований.

Для свого ж часу словник О. С. Афанасьєва-Чужбинського був «достойным полной признательности», «драгоценным достоянием филологической литературы русской»[1].

Наступні українські лексикографи, хоч і використовували словник О. С. Афанасьєва-Чужбинського, проте оцінювали його як посередню лексикографічну працю.

І. Я. Франко в 1912 р. про цей словник писав: «Слозарь малорусского наречия», якого більша часть лишилася в рукописі, свідчить більше про добрий намір автора, як про дійсне підготування до такої праці. Академія в особі Срезневського віднеслася до нього досить прихильно, але українські вчені ставлять його дуже невисоко...

Переглянувши «Словарь» Афанасьєва (Собрание сочинений, т. IX, стор. 287—364), я можу сказати, що його вартість зовсім не мала і з речевого і з методичного боку. Хоча правопис старий, то все-таки автор силкується передати кожне українське слово в його питомій звуковій формі з наголосами, дуже часто звертає увагу на діалекти Чернігівської та Харківської губерній, цитує немало українських приказок та народних пісень, а декуди також давніші праці про українську старовину для пояснення застарілих та малозрозумілих слів»[2].

Значення цього словника в історії української літературної мови полягає в тому, що він орієнтував українських письменників, учених брати і використовувати в літературній мові передусім загальнонародні слова української національної мови. Про це свідчать і його вказівки на місцевий характер деяких слів і подані в дужках приклади форм і вимови цих слів у цих місцевостях. Не втратив свого значення цей словник ще й тепер, особливо для діалектологів, зокрема тих, які вивчають лексику північного наріччя.

---

[1] И И. Срезневский, Записка о словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым, Известия АН, отделение русского языка и словесности, т III, 1854, стор. 203.

[2] І. Франко, Твори, т. XVII, Літературно-критичні статті, К., 1955, стор 470—471.

ПРО «УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК» П. КУЛІША

У січневій книжці журналу «Основа» за 1861 р. було опубліковане повідомлення П. Куліша про його намір видати словник української мови. У цьому повідомленні П. Куліш пише, що він уже давно збирає матеріали для словника, однак їх ще мало. Недостатність зібраних матеріалів і «стримувала мене, — пише далі П. Куліш,— од видання далеко неповної лексикографічної праці, але бажання сприяти усвідомленню української народності спонукає мене зробити загальноприступним багато дечого того, що до цього часу було відомим тільки спеціалістам. Зважуюсь надрукувати свій український словник у тому вигляді, в якому він у мене є»[1]. Одночасно П. Куліш звертається до громадськості надсилати йому матеріал і повідомляє, що йому вже дехто у цій справі допомагає, зокрема, Т. Г. Шевченко, М. Номис, М. Костомаров та інші. Характеристику своєму українському словникові в цьому ж повідомленні П. Куліш подає таку:

«... Словник мій буде містити в собі, по-перше, слова, вживані народом у розмовах; по-друге, слова, вибрані із народних прислів'їв, пісень, переказів, казок і т. п.; по-третє, слова, які є в творах кращих наших письменників. При кожному слові буде один чи декілька прикладів його вживання. Для того, щоб подати слово не в ізольованому, сухому, лексиконному вигляді, а в його живому оточенні, я вибирав кращі, характерні місця із народної поезії і літератури. Таким чином, словник мій буде одночасно і хрестоматією невеличких уривків, читання яких познайомить кожного з нашою мовою, в різних випадках її вживання. В передмові до словника буде вміщена коротка граматика української мови»[2].

Український словник П. Куліша так і не був надрукований. У другій книжці журналу «Основа» за 1861 р. П. Куліш опублікував таке повідомлення:

«Прочитавши в 9 № «Киевского Телеграфа» лист п. Шейковського про виготовлений ним для друку Південноруський Словник, який має 35000 слів, я припинив друкування Словника, про який було оголошено в 1-й книжці Основи. Можливо, Словник п. Шейковського зробить мою працю зайвою; якщо ж цього не трапиться, то, без сумніву, він буде для мене важливою підмогою при остаточній обробці мого словника. В усякім разі, від душі радію за починання п. Шейковського і дружньо вітаю його на новому для нас обох поприщі»[3].

Справжня причина, яка зумовила припинення П. Кулішем роботи над упорядкуванням словника української мови, була далеко серйозніша, ніж газетне повідомлення про видання словника К. Шейковського. У своєму повідомленні про намір упорядкувати словник української мови П. Куліш писав, що йому вже в цій

---

[1] «Основа», 1861, январь, стор. 334.
[2] Там же.
[3] «Основа», 1861, февраль, Литературные известия, стор. 1.

справі згодилось допомагати чимало людей. І ці люди йому допомагали б, «якби п. Куліш не запропонував занадто великий план для майбутнього Південноруського Словника, план, виконання якого відтягло б вихід у світ цього словника ще років на десять; саме: п. Куліш передбачав створити словник не тільки сучасної малоросійської мови з усіма її наріччями і піднаріччями, але і словник нашої давньої літературної мови...»[1], а здійснити це в ті часи, звичайно, ніяк не можна було. Особи, які спочатку дали згоду П. Кулішеві взяти участь у роботі над словником, треба думати, не погоджувались з таким планом словника і одмовились допомагати йому. Це, очевидно, і була головна причина того, що П. Куліш припинив роботу над упорядкуванням словника української мови. Словник К. Шейковського також повністю не був опублікований.

Історія з виданням українського словника П. Куліша свідчила про гостру потребу словників української мови як для доведення рівноправності української мови серед інших слов'янських мов, так і лексичного унормування української літературної мови.

«ОПЫТЪ ЮЖНОРУССКАГО СЛОВАРЯ» К. ШЕЙКОВСЬКОГО

У 1861 р. в Києві вийшов перший випуск першого тома словника К. Шейковського. У передмові до словника К. Шейковський передусім звертає увагу читачів на значення словника для пізнання історії народу. «...В словнику будь-якої мови найлегше уявити все духовне багатство народу від перших проблисків його розвитку, таких проблисків, про які ніщо інше, крім мови, не може навіть натякнути, до останнього фазису розвитку»,— справедливо говорить К. Шейковський. Зважаючи на це, К. Шейковський має намір подавати у своєму словнику кожне слово, яке відоме в народній мові, бо наука не повинна нічого ні приховувати, ні перекручувати.

Звичайно, скажемо від себе, що такий словник української мови потрібен, однак такий словник не буде вже нормативним словником літературної мови.

Подавши короткі відомості про український народ, його територію, мову та її наріччя, К. Шейковський пише, що «при такому великому поширенні південноруської мови не вистачить сил однієї людини вичерпати все лексичне багатство її. Ми зробимо це настільки, наскільки можливо було зробити, і не вважаємо працю свою повною та досконалою, а дивимось на неї як на «О п ы т», який згодом може поповнитись і удосконалитись»[2].

Джерелами словника були: жива народна мова, передусім мова задніпровського, тобто південносхідного наріччя; «Словарь малорусскаго нарѣчия» О. С. Афанасьєва-Чужбинського, словники

---

[1] А л. Г а т ц у к, Старосветский бандуриста, сост. Н. Закревский, Опыт южнорусского словаря, труд К. Шейковского, «Основа», 1862, май, стор. 60.

[2] К. Ш е й к о в с к и й, Опытъ южнорусскаго словаря, К., 1861, стор. 9.

і. П. Котляревського, Ол. Павловського, Ів. Войцеховича та словнички, додані до різних збірників пісень та творів; твори українських письменників. Всього із названих джерел К. Шейковський зібрав до 36 000 слів.

У кінці передмови К. Шейковський вступає в полеміку з П. Кулішем. «Знаю,— пише К. Шейковський,— що п. Куліш з К° напуститься на мій словник, видумає багато хиб, вишукає багато промахів і т. д. і т. п. Але я наперед говорю, що не вважаю п. Куліша компетентним суддею в цій справі: він мало знає південноруську мову, щоб не сказати більше»[1].

ОПЫТЪ

ЮЖНОРУССКАГО СЛОВАРЯ.

ТРУДЪ К. ШЕЙКОВСКАГО.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ А—З

КІЕВЪ

Титульна сторінка «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського.

К. Шейковський цілком справедливо критикує П. Куліша за те, що він припинив роботу над словником і вважає його аргументи на користь припинення роботи непереконливими.

«Адже п. Куліш раніш за мене оголосив, що розпочне друкування свого словника. Невже моє оголошення могло зупинити його працю? Що за маніловщина? Якби я керувався в своїй діяльності тими ж мотивами, що і п. Куліш, то і мені треба було б, прочитавши оголошення п. Куліша, кинути свою працю. Але я тоді саме ще більше посилив свою роботу: я дуже бажав, щоб моя спроба словника вийшла разом із словником п. Куліша. Я сподіваюся, що порівняння цих словників між собою багато дечого розв'яже! Але п. Куліш чи то з якоїсь хитрості, чи то з боягузтва (не знаю як назвати це) припинив свою працю. П. Куліш говорить: «Може, словник п. Шейковського зробить мою працю зайвою». Чому словник п. Куліша буде зайвим? Адже у нас тепер нема ніякого словника. Що ж до того, що мій словник «буде для п. Куліша важливою допомогою при остаточній обробці його словника», то і це недостатня причина для того, щоб припинити свою працю. Дуже довго доведеться п. Кулішеві чекати, поки вийде мій весь словник. Не мою-

[1] К. Шейковский, Опытъ южнорусскаго словаря, К., 1861, стор. 10.

чи коштів на видання своєї праці, я змушений наступний випуск видавати тільки після продажу попереднього. При такому положенні є більше шансів на те, що словник п. Куліша, м о ж л и в о, подав би матеріали для мене, а не навпаки»[1].

Словник К. Шейковського повністю не був опублікований. У 1861 р. вийшов тільки перший випуск, в якому було вміщено 1329 слів. У 1884—1886 р. вийшло ще два випуски словника — від букви Т до букви Ю. Інші матеріали, зібрані К. Шейковським до словника, загинули під час пожежі.

Способи пояснення слів у К. Шейковського були такі:

Українське слово перекладалось одним чи декількома російськими словами. Наприклад:

б а г л а ї́ — лень. Баглаї бить[2]; бу́ ч н и й, а, е — енький (ум.) — пышный, важный, громкий тощо.

Українське слово переважно пояснюється російською мовою описово з наведенням великого, часто зайвого, ілюстративного матеріалу. Наприклад:

б у д и м і р, м. р., а. Так в следующей загадке назван петух: прийшов цар земний до царя будиміра, тай питає: де чирік — кучумпір? А він йому відвічає: на високім мурі спочиває, а як звідте буде скакати, мусиш добре утікати. (Цар земський — мышь, будимір — петух, чирік — кучумпір — кошка).

Перед поясненням деяких українських слів російською мовою К. Шейковський зазначає в дужках, в яких саме місцевостях наведене українське слово вживається. Наприклад:

б у р к у́ н, м. р., а (екат., полт.); б у р ш т и н о́ в и й, а, е (под.) сделанный из янтаря; б у х о́ н ь, м. р., ня (галиц.) тоже что бохонец; б и т к а́, ж. р., и (Киев.). Так наз. бабка, которою бъют і т.д.

Біля українських слів можливі вказівки на рід, закінчення род. відм., множину, згрубілу і пестливу форму слова, на вживання слова в переносному значенні і на рідке вживання слова. Наприклад:

а д а м а́ ш о к, м. р.— шку, род материи; б а г н о в и ц і, мн. — болотные места; б е́ з м і н, м. р., а — ище,— яка (ув.), — енчик (ум.) — безмен.

У словнику К. Шейковського є чимало слів або не пояснених, або пояснених неправильно. Наприклад:

а г и́ л я! — крик на гусей; а б а́ з ь!— крик на ягнят; б а р и́ ш н и к — торговец на толкучем рынке; б у́ б л и к — бублик; б о г о с л о́ в — семінарист; б у́ с е л — цапля і т. д.

Першу рецензію на словник К. Шейковського надрукував у журналі «Основа» в 1862 р. Б. Лазаревський. Довівши, що у словнику є багато хиб і промахів, Б. Лазаревський закінчив свою рецензію так:

«За першим випуском словника треба зробити такий висновок

---

[1] К. Ш е й к о в с к и й, Опытъ южнорусскаго словаря, К., 1861, стор. 11.

[2] Приклади подаються за сучасним правописом.

про працю: якщо вона буде продовжуватись у тих же рамках, то це будуть тільки м а т е р і а л и для південноруського словника, а ніяк не словник, і навіть не «опыт» його»[1].

Того ж року була надрукована рецензія на словник К. Шейковського і Ал. Гатцука. Відзначивши неповноту словника, неточність пояснення окремих слів, багатослівність коментуючої частини, намагання автора наповнити словник піснями, прислів'ями, анекдотами «столь же идущими к словарю, «як корові сідло»[2], рецензент загалом прихильно поставився до автора і його праці. «Щодо я к о с т і с л і в,— писав рецензент,— то треба сказати, що всі вони чисто південноруські, які більш часто зустрічаються в розмовній мові і передані досить правильно, переважно за тим говором, до якого звик автор. Слів явно польських чи нових, великоруських, що вживаються в народі, в «Опыте» п. Шейковського зустрічається дуже мало, як і слів застарілих та рідко вживаних і місцевих»[3].

У 1905 р. був надрукований «Огляд української лексикографії» Б. Грінченка, в якому так було схарактеризовано словник К. Шейковського:

«Великі хиби сієї проби видимі... Вияснення часом занадто короткі або й зовсім недобрі, наприклад: «Б о г о с л о в — семінарист, б у с е л — цапля»; а іноді знов вияснення страшенно розтягається без ніякої потреби, наприклад, при слові б о р щ дано докладну куховарську науку, як сю страву варити. Даючи приклади, автор часто не цитує потрібне місце, а наводить цілком увесь твір: казку, вірші Руданського тощо; напр., при слові А н д и б е р наводить усю думу про сю особу, даючи на це дев'ять шпальт словаря; а тим часом самих прикладів мало. Автор хотів побільшити свій словарь, додавши до його українські прізвища, але зробив се зовсім не систематично, насмикавши випадкові прізвища та назвища дрібних сіл, хуторів і т. п.— бувши дрібнісінькою частиною того матеріалу, який справді існує, всі сі прізвища й назвища, нічого не даючи, тільки захаращували словарь»[4].

«Опыт южнорусского словаря» К. Шейковського, безумовно, не можна назвати вдалою, навіть на ті часи, лексикографічною працею. Не залишив якихось помітних слідів цей словник і в історії української літературної мови з погляду її лексичної нормалізації. Однак, не можна не відзначити, що рецензенти Б. Лазаревський, Б. Грінченко, особливо, оцінювали цей словник не зовсім об'єктивно, навіть тенденційно. Цю тенденційність критики словника К. Шейковського з боку Б. Грінченка відзначив і акад. О. О. Шахматов. Звіривши в 1906 р. словник Б. Грінченка із словником К. Шейковського, акад О. О. Шахматов писав, що

---

[1] «Основа», 1862, март, стор. 60.
[2] Т а м ж е, стор 76.
[3] Т а м ж е, стор. 73.
[4] ЗНТШ, 1905, в. IV, стор. 15.

Б. Грінченко досить широко використав працю Шейковського, і це можна поставити йому тільки в заслугу»[1].

Для істориків та діалектологів української мови словник К. Шейковського може ще і в наші дні становити деякий науковий інтерес.

«СЛОВАРЬ МАЛОРОССІЙСКИХЪ ИДІОМОВЪ» МИКОЛИ ЗАКРЕВСЬКОГО

Протягом 1860—1861 рр. М. Закревський видав три збірки під назвою «Старосветский бандуриста». В третій книзі «Старосветского бандуриста» в 1861 р. і був надрукований «Словарь малороссійскихъ идіомовъ».

М. Закревський народився на Україні і добре знав українську народну мову. Але з 1829 р., після закінчення Харківського університету, він працював поза межами України, викладав російську мову в Ревельській гімназії. Зрозуміло, що М. Закревський не міг уже уважно стежити за розвитком української мови, літератури і не був у курсі тієї полеміки, яка точилася на Україні навколо питань про українську мову. М. Закревський міг тільки знати і поділяти офіційні погляди царського уряду на українську мову. Можливо, що саме цим і пояснюються його погляди на українську мову.

М. Г. Чернишевський на питання «Чи здатна малоруська мова досягти вищого літературного розвитку?» у 1861 р. відповідав: «Та хіба слід мати тут будь-який сумнів? Та хіба є на світі будь-яка мова чи будь-яке наріччя, що не дістане вищого літературного розвитку, коли плем'я, яке говорить ним, матиме, відповідно до свого розвитку, потребу в літературі»[2].

Приблизно в цей же час М. Закревський твердив, що малоруське наріччя «не може задовольняти потреби сучасних понять і сучасної освіти. Оскільки воно не вживається серед освічених людей, то воно ніколи не підніметься до ступеня мови обробленої, облагородженої класичною літературою»... Наріччя це є «надбання тільки нижчого стану людей. На ньому нічого не було написано наукового, та нема й потреби». І якщо він і видає зібрані матеріали, то тільки в зв'язку з «сладостным воспоминанием» і «возобновлением приятных впечатлений собственної молодости, проведенной на родине»[3].

Почав збирати матеріали для словника М. Закревський з 1840 р., а закінчив цю працю з виданням її в половині 1861 року. «Протягом цього часу я зібрав 11 127 ідіомів. Але цим вичерпана тільки невелика частина багатств висловів південноруського наріччя.

---

[1] А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская Старина», т. 43, 1906, стор. 218.

[2] М. Г. Чернишевський, Нові періодичні видання, «Основа», 1861, № 1, Цитовано за Хрестоматією матеріалів з історії української літературної мови П. Д. Тимошенка, ч. І, К., 1959, стор 250.

[3] Старосветский бандуриста, т. І, 1860, М., стор. 1—2.

Багато дечого не вдалось мені помітити, а ще більшого числа слів я і не чув, тому що з 1829 р. я постійно був далеко від моєї батьківщини і не мав можливостей побувати в різних її місцевостях»[1].

І хоч словник, за словами його упорядника, «далеко не задовольняє наукову критику, проте він повніший за всі попередні; і не думаю,— продовжує М. Закревський,— щоб він був зайвим в області філології, особливо при вивченні Слов'янської мови та інших наріч, що походять з неї. Та й історикові Російському такий словник може допомагати при читанні давніх літописів і грамот»[2].

СТАРОСВѢТСКІЙ
БАНДУРИСТА.
СЛОВАРЬ
МАЛОРОССІЙСКИХЪ ІДІОМОВЪ.
Миколи Закревскій.

Титульна сторінка «Словаря малороссійскихъ идіомовъ» Миколи Закревського.

За словами автора, у його словнику подані «тільки ті українські (малоросійські) слова, які відмінні од російських і становлять ідіоми»[3]. До таких слів М. Закревський відносить, наприклад, такі слова: бришкати, бубнявіти, ганчірка, доба, драбина, жмикрут, жовтяниця, захист, крига, окраєць, повітка, реготатися, худоба, чуприна, швидко тощо.

Подані у словнику і деякі, що вже набули прав громадянства, польські, німецькі та латинські слова. Наприклад: гудзь, жарти, мур, псувати, скриня, турбувати, руйнувати, хустка тощо.

В словнику вміщені і ті російські слова, які на Україні вживаються або в іншому значенні, або в іншому звуковому оформленні. Наприклад: багатий, мнясо, поперек, поступовати, степ тощо.

Зате М. Закревський не включив у свій словник багато слів, які вживаються в українській та російській мові з однаковим значенням і приблизно в однаковому звуковому оформленні. Наприклад: день, брат, калина, гнуться, добро, корінь тощо.

[1] Старосветский бандуриста, кн. III, 1861, стор. 621.
[2] Там же, стор. 254.
[3] Там же, стор. 253.

Джерелами для «Словаря малороссійскихъ идіомовъ» були: словнички, які додавались до окремих творів, писаних українською мовою; твори українських письменників — східноукраїнських і західноукраїнських; власні записи упорядника лексики живої народної мови.

Всього М. Закревський використав 62 джерела. Способи перекладу і пояснення слів у словнику М. Закревського були такі:

Українське слово перекладається одним чи декількома синонімічними російськими словами без наведення і з наведенням прикладів на вживання цього слова в українській мові. Наприклад:

н е д о́ л я[1], нещастие; о б і р у́ ч, охапок; ш п а к, скворец; б у д а́ р, телега, тарантас; в е́ л е т е н ь, герой, геній, великий человек; р о́ з п и т к и, р о́ с п и т к и, распрос, испытание, следствие;

а н і ч о г і с і н ь к о, решительно ничего (А я ввійшла в хату, так пусткою пахло; анічогісінько не було, Куліш);

б у р х л и́ в и й, вторгающийся, врывающийся, бурный (Над річкою бурхливою стояв козак з дівчиною, Пісня);

ч м у т о в а́ т и, ч м у т у́ ю, обласкать, потчивать (Стусанами по чубах, кацюбою по зубах охоче чмутує, Пісня).

Українське слово пояснюється описово. Наприклад:

в а ж н я́, место в городах на площади торговой, где находятся Магистратские весы;

г а р д, в Запорожье и некоторых местах Украины значило рыбный завод, или притон рыболовов, так есть на Буге гард и пр. (Поездка по Запорожск. урочищам Скальсковского, Журн. Мин. Внутр. Дел, 1846, № 1), см. Городок.

Після пояснюваного слова, вживаного в українській мові, наводиться посилання, з якої саме мови могло це слово зайти в українську. Польський відповідник обов'язково наводиться, а з інших мов може наводитись, а може і не наводитись. Наприклад:

б а г н о́..., Турец., Фр., П., Bagno Тристя, тюрма, топкая лужа, грязь, тина;

б а р и́ л о, барилочко, барильце, Сербск., П. Baryło, Baryłko. Франц. le baril, бочка, боченочок;

о б а́ ч н и й, П. obaczny, осмотрительный, внимательный, осторожный.

Після пояснюваного українського слова в дужках вказується на географічне поширення слова. Наприклад:

б а́ л к а (в степных губерниях, т. е. Екатеринославской, Херсонской, Таврической), долина, яр, образованный течением речки;

г о р н я́ (Галиц.), малый горшок;

д е с ь-б і ч (Чигиринск.), правая сторона. Десь-бічний, правосторонній (Живе по десь-біч Дніпра);

ю г н у́ т и, ю г н у́ (Полтавск.), шмыгнуть, уйти.

Місце наголосу в слові в більшості позначено. Граматичні ре-

---

[1] Приклади подаються за сучасним українським і російським правописом

марки та деякі інші зауваження до слова подаються зрідка. Наприклад:

б е р к и́ ц ь (междум.), упасть (та беркиць їй у ноги);

к а ч у́ р, ум. К а ч у р и к. П. Kaczoz селезень;

н е н я, ум. Н е н ь к а, звательн. Нене, Ненько;

о д, от. Сей предлог часто выговаривают как в і д, наприклад: в і д ч е п и с я від мене. Употребл. как и в Сербском, и значит. 1) предлог о т, 2) сравнительную степень, л у ч ш е о д т е б е, или від тебе, и 3) всегда удерживается в сложных о д д а т и и пр.,

п и т о ч к и. Їстки. Їсточки, немного пить, есть. Глаголы, употребляемые в уменьшительном виде (Питочки вона не хоче, їстки не береться, Марковська).

Перша рецензія на словник М. Закревського була надрукована в травневій книжці журналу «Основа» за 1862 р. Ал. Гатцука. Рецензент цілком справедливо зазначає, що «Словарь малороссійскихъ идіомов», «незважаючи на деякі хиби, є працею не тільки не зайвою, але навіть дуже й дуже корисною»[1], бо «зібрати 11 127 малоросійських ідіомів (без похідних слів) хоча б навіть з друкованих джерел, пояснити їх і видати — праця поважна, за яку всі, хто вивчає малоруську мову, особливо великоруські філологи, не можуть не бути вдячні п. Закревському»[2].

Однією з серйозних хиб рецензованого словника, на думку Ал. Гатцука, є те, що «всі слова невеликоруські» М. Закревський, «мабуть, вважає запозиченими, переважно з Польської мови, як, наприклад: п а н, д о б р о д і й, с к р и н я, к о в а л ь і т. п.; ніби обидві руські мови не мають, наприклад, коренів к р ы (скрыть, крыть), к у (ковать, кую), ніби без участі польської мови одне з руських наріч не могло утворити такі слова, які не існують з якихось причин в іншому»[3].

Друга рецензія на словник М. Закревського була надрукована в X кн. журналу «Основа» за 1862 р.

П. Єфіменко, автор рецензії, хоча і відзначає, що більшість слів у словнику пояснена правильно, проте словник він оцінює різко негативно. Навівши близько 70 слів, неправильно чи не точно пояснених упорядником словника, як, наприклад: б а к ш а — гряда на огороде, негодная трава; б у з ь к о — аист, журавль, цапля; о ж и н а или р о г і з, р о г о з а — ситник; г и р л о — водоворот; с т е р н я — пахотное поле, на коем жатва снята, П. Єфіменко пише:

«Ось його знання малоросійської мови! Та й недивно, бо, як сам пише, він з 1829 р. постійно жив поза межами батьківщини. Навіщо ж братись за словник, думати й гадати про мову, якої не знаєш»[4].

Негативна, тенденційна оцінка П. Єфіменком словника М. За-

---

[1] «Основа», 1862, май, стор. 61.
[2] Т а м ж е, стор. 73.
[3] Т а м ж е, стор. 61.
[4] «Основа», 1862, ноябрь, стор. 47.

кревського пояснюється, на нашу думку, тільки тим, що у першій книзі «Старосветского бандуриста» він дійсно висловив неправильні погляди на українську мову і перспективи її розвитку.

Б. Грінченко в «Огляді української лексикографії»[1] теоретично оцінив словник М. Закревського об'єктивніше, ніж П. Єфіменко. «...В словарі бачимо,— писав Б. Грінченко,— початки доброго погляду на роботу: до своїх пояснень російською мовою Закревський дає багато прикладів, часто зазначаючи автора, але без назвища цитованої книги; показує інсді підхожі слова польські і німецькі. На жаль, автор від 1829 р. жив поза межами рідного краю, багато дечого позабував, і через те в словарі чимало слів пояснено недобре»... До того ж у словнику «є нечупарні слова виробу автора «Ужинка з рідного поля»: я в з а, я в з а ч, у с е д і й м а і т. п.»[2].

Практично ж Б. Грінченко недооцінював словник М. Закревського і при упорядкуванні свого словника на початку XX ст. недостатньо використав його. Акад. О. О. Шахматов справедливо дорікав Б. Грінченкові саме за те, що він «відмовився од систематичного користування словником Закревського»[3].

У словнику М. Закревського на 11 127 слів, цілком природно, дійсно було декілька сот слів пояснено або неправильно, або не зовсім точно, як, наприклад:

б а д и л л я, П. Badyl, негодная трава; б р и н і т и, б р и н і ю, созревать, собственно темнеть; в и к а н ю ч и т и, в и к а н ю ч у, выжить, хитростью заставить что-то сделать тощо.

У словнику М. Закревського деякі слова, як: з у с и л л я, р е й в а х, с а п е т к а, дійсно лишились без пояснення, а деякі слова були подані в неприродній для української мови звуковій оболонці (в і в к — вовк, с т і п н и й — здібний) Однак абсолютна більшість слів була пояснена правильно. Отже, словник М. Закревського для свого часу був не тільки найповнішим, а і найкращим. І недаремно наступні упорядники словників української мови (М. Левченко, Ф. Піскунов та ін.) використали його для своїх словників.

Не могли обминути словник М. Закревського і українські письменники II половини XIX ст. Отже, цей словник відіграв певну роль і в справі лексичної нормалізації тогочасної української літературної мови. Це твердження можна проілюструвати таким прикладом.

У 1883 р. у львівській газеті «Діло» № 47 була опублікована рецензія на збірку поезій Я. Щоголева «Ворскло». Рецензент закидав поетові неправильне вживання деяких слів і вигадування нових слів.

14.V 1883 р. Я. Щоголев надіслав М. І. Петрову листа, до якого додав поки що неопубліковані «Заметки на рецензию газеты «Ді-

---

[1] ЗНТШ, т. 66, в. IV, 1905.
[2] Там же, стор. 13.
[3] Киевская старина, т. 93, 1906, стор. 216.

ло». В цих «Заметках...» на закид рецензента, що нібито слово т е с т а м е н т у збірці «Ворскло» вжите неправильно, Я. Щоголев пише:

«Что значит т е с т а м е н т, я знаю и в словаре Закревского читаю: т е с т а м е н т — завет, завещание. Знаю, что это слово употреблялось в старинных актах. Почему не может употребляться теперь? И я его потому именно и употребил в смысле духовного завещания, а не словесного совета, что духовное благосостояние, которое заповедывал детям, считаю драгоценным того скромного материального достояния, которое смогу им завещать, если только смогу».

На закид рецензента, що у вірші «Келих» є вигадані, роблені слова, Я. Щоголев відповідає:

«В пьесе «Келих», одной из самых мне сердечных, нет ни одного робленого слова». І це своє твердження Я. Щоголев підкріплює посиланням на словник М. Закревського, з якого подає пояснення таких слів:

«к е л и х — чаша, сосуд; с н и ц е р — рещик; у л а м о к — отломок, кусок, часть; с у т и й — сущий, настоящий; б о г а т о — роскошно чем преисполненный; з а п е в н е — наверно, без сомнения; х у п а в и й — опрятный, красивый; к а р б — нарезка; п а р о с т о к — ветвь».

«Вообще я всячески,— пише далі Я. Щоголев,— избегал необходимости изобретать слова. Если не находил их, то лучше бросал писать стихотворение..., но известными Малорусскими словарями я пользовался, не стесняясь, так как они получили авторитет и права гражданства».

Коли б словник М. Закревського не піддавався дискримінації з боку українських націоналістичних елементів, то він у свій час відіграв би помітну і безпосередню роль у лексичній нормалізації української літературної мови. А при тій необ'єктивній, тенденційній критиці таку нормативну роль в історії української літературної мови він уже активно не міг виконувати. Наступні упорядники словників української мови вже не могли обминути словник М. Закревського, використовували його, і він уже впливав на лексичну нормалізацію української літературної мови посередньо, через наступні словники, зокрема через популярний у II половині XIX ст. російсько-український словник М. Левченка.

Для істориків та діалектологів української мови словник М. Закревського, як джерело, не втратив свого значення і тепер.

«НѢМЄЦКО-РУСКИЙ СЛОВАРЪ» О. ПАРТИЦЬКОГО

У II половині XIX ст. царський уряд почав застосовувати репресивні заходи щодо українського народу, його культури і мови. В противагу великодержавницькій політиці царизму і в зв'язку з дальшим розвитком національного руху в Галичині Австро-угорський уряд трохи послабив там тиск на українську куль-

туру і мову. У зв'язку з цим у Галичині створилися сприятливіші умови для друкування різних праць українською мовою, ніж у Східній Україні. У II половині XIX ст. і в Галичині розгортається боротьба за розвиток української літературної мови на народній національній мовній основі. Розвиток української літературної мови, потреба лексично її нормалізувати викликали появу словників української мови і в Галичині. Про потребу і причини появи словників у цей час О. Партицький так писав:

«Від 1848 р. дає ся потреба словаря у нас в Галичині сильно чути. Бесіди німецька, польська, російська нами за помочею словарів і книжок добре вивчені; бесіда малоруська нам звичайно лишень остільки знана, оскільки она для буденної потреби вистарчає. Вираження, котрі поза округ наших відомостей сягають, ми зневолені викрадати з чужих словарів не знаючи, що письменність наша і нарід свої питомі вираження посідають. От і причина, чому потреба словаря для нас так нагляща і нами — з виємком немногих — так сильно почуває ся»[1].

Історія аналізованого «Німецько-руського словаря» така. Слухачі Львівської духовної семінарії під керівництвом Ю. Лавровського почали працювати над упорядкуванням німецько-руського словника. В основному виготовлений словник у 1863 р. дістався до рук О. Партицького, який його переробив, доповнив і в 1867 р. видав. Про джерела цього словника О. Партицький пише таке:

«Весь скарб української бесіди, оскільки мені книжки і словарі українські дозволили, втягнув я в сей словар; крім того, збирав я слова народні в наших говорах і на Буковині і переписував ся з людьми свідущими руського язика; наконець получав я ріжнії збірки народних слів, між котрими відзначили ся найбільше словарці п. п. Магури і Карпинського і п'ятитомовий рукописний словар вітця Скоморовського, уложений по двадцять-літніх трудах для добра нашої Русі»[2].

Закінчуючи передмову до словника, О. Партицький говорив, що словник має хиби, але це його мало тривожить, бо в нас є розумні й працьовиті люди, які зайве, непотрібне викинуть, а те, чого не вистачає, додадуть. «А так надіймося, що недалекий той час, где бесіда наша достигне тої досконалості, яку їй завіщали віддавна наші і сторонські писателі, котрі малоруську бесіду над усі слов'янські виносили і ю первославили»[3].

У словнику О. Партицького пояснено українською мовою близько 30 тисяч слів німецької мови. Способи пояснення німецьких слів були в словнику короткі. Кожне німецьке слово пояснювалось одним або, частіше, декількома синонімічними українськими словами-відповідниками. Наприклад:

also, adv., отже, відтак, проте, тимто, для того, так; Bärtchen, n.,

---

[1] О. Партицький, Німецько-руський словар, Львів, 1867, стор. 3. Правопис цитати осучаснено.

[2] Там же, стор. 4.

[3] Там же.

борідка; Bauerweib, n., селянка; bedenken, v. a., розсудити, роздумати, розгадати, розмислити, обміркувати, згляд мати на що, старатися; markiren, v. a., зазначати, марковати; Rädchen, n., колісце; Rädel, m. решето; Järling, m., годовичок, річняк, назимок.

Таким чином, у руській, тобто українській, коментуючій частині словника подано щонайменше 50 тисяч слів-відповідників.

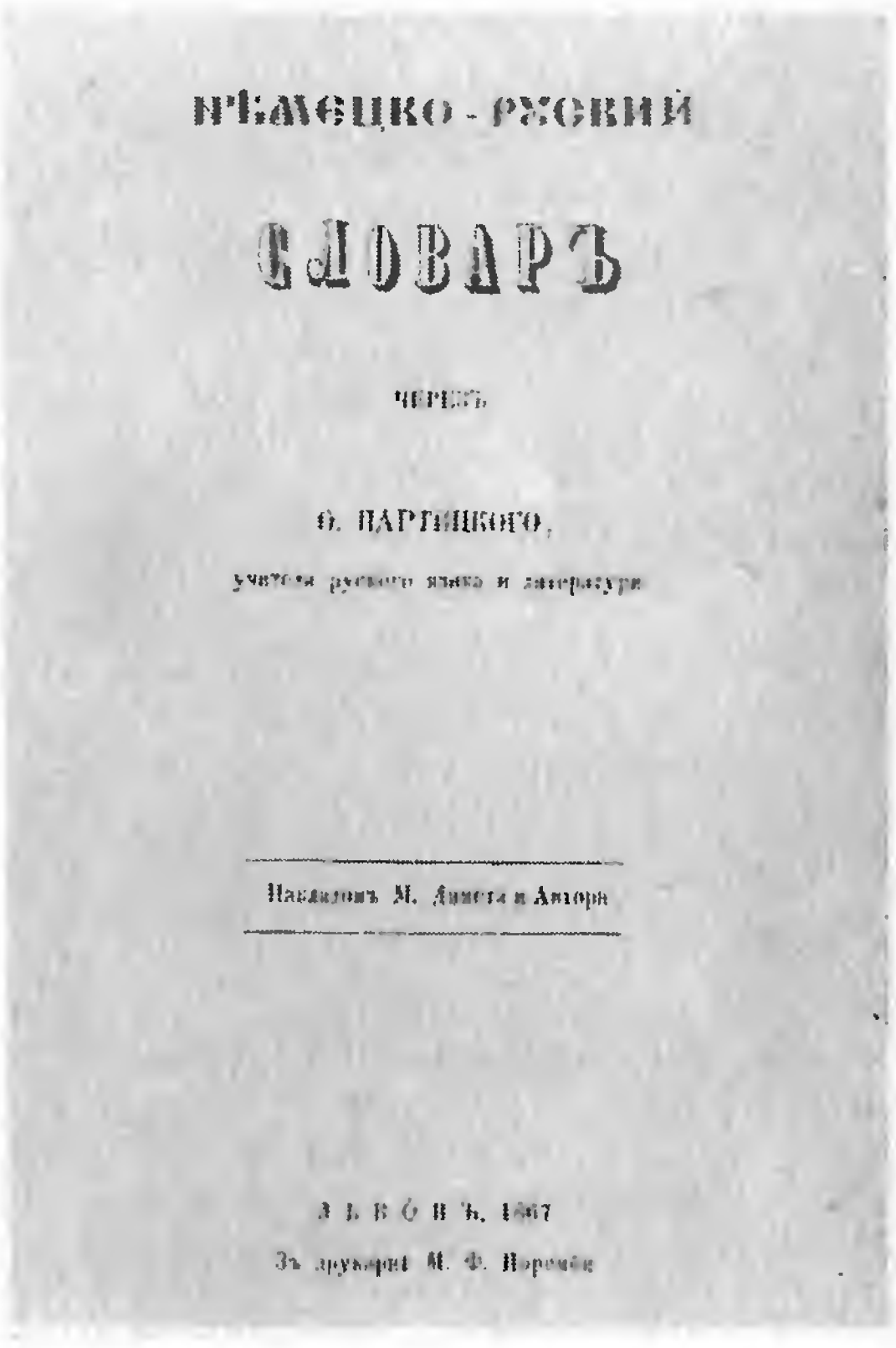
НѢМЕЦКО-РУСКІЙ

СЛОВАРЪ

ЧРЕЗЪ

О. ПАРТИЦКАГО,

учителя русскаго языка и литературы

Накладомъ М. Дикта и Автора

ЛЬВОВЪ. 1867

Титульна сторінка «Нѣмецко-руского словаря» О. Партицького.

Першим прорецензував словник О. Партицького Ів. Верхратський. У статті «Кілька слів о словарі Партицького»[1] рецензент відзначає гостру потребу словника як для наукового вивчення української мови, так і для лексичної нормалізації літературної мови. Добрий словник і граматика, пише рецензент, є «регуляторами благодатними» літературної мови.

А чи може виконувати роль «благодатного регулятора» словник О. Партицького? — запитує рецензент.

Ні, не може, відповідає рецензент, і не може тому, що, по-перше, словник далеко неповний, по-друге, тому, що у словнику є багато кованих слів, яких ніде на Україні не почуєш і не побачиш у книжках; і, нарешті, по-третє, тому, що «толкованє слів німецьких значною частю невірне; іменно часто побивається п. П. на номенклатурі науковій, творячи найдивніші терміни»[2].

Другий рецензент цього словника Б. Грінченко, погоджуючись загалом з оцінкою Ів. Верхратського, писав, що німецькі слова О. Партицький пояснював «переважно словами з тодішньої літе-

[1] Часопис «Правда», Львів, 1875, № 7—9.
[2] Там же, № 9, стор. 358.

ратурної мови Галичан,— через те в словарі дуже багато чудернацьких слів з так званого «язичія», з додатком слів московських або новотворів мабуть самого Партицького... У словарі чимало полонізмів та москалізмів, а народня мова має там другорядне місце»[1].

У коментуючій частині словника О. Партицького є і слова з російської та польської мов, і штучно створені слова, які вживалися в так званому «язичії». Наприклад: склонение, рос. склонение; обритвати, поголитись бритвою; зділати, зробити; змерк, рос. сумерки; тлустінь, товща; довг, рос. долг; вигладкати, випрасувати; спрятати, сховати; накоренок, нащадок; спомка, згадка; маловартниця, дрібниця, нісенітниця; опілити, запілити, закутати тощо.

Однак народна мова, передусім мова південно-західного наріччя, у словнику О. Партицького посідає не другорядне місце, як твердив Б. Грінченко, а провідне. В цьому може легко упевнитись кожен дослідник, який візьме до рук словник О. Партицького. Словник О. Партицького безумовно заслуговує на увагу істориків та діалектологів української мови.

З лексикографічного погляду словник О. Партицького мав чимало хиб. Найголовніші з них такі:

неточне пояснення багатьох німецьких слів українськими;
відсутність позначень місця наголосу в українських словах;
відсутність вказівок на джерела, з якого взяте українське слово тощо.

Словник О. Партицького не можна назвати нормативним словником. Однак в історії української літературної мови в Західній Україні він відіграв певну роль, показавши місцевим письменникам наочно, у порівнянні з високо розвинутою на той час німецькою літературною мовою, лексичні багатства української мови. В семидесятих роках, коли був опублікований словник О. Партицького, точилася гостра боротьба з оборонцями «язичія». Словник О. Партицького, безумовно, підривав авторитет «язичія» як літературної мови в Західній Україні і сприяв закріпленню української місцевої мови в літературній мові, що сприяло виробленню єдиної української літературної мови на території всіх українських земель.

«СЛОВНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ (АБО ЮГОВОЇ-РУСЬКОЇ) МОВИ», ПРАЦЯ Ф. ПІСКУНОВА

«Словниця» Ф. Піскунова була надрукована в 1873 р. в Одесі. У передмові до словника автор справедливо заявляє, що вже нема ніякої потреби доводити, що українська мова така ж окрема мова, як і російська та інші слов'янські мови, що треба вивчати

[1] Б. Грінченко, Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, в. IV, 1905, стор. 17.

лексику кожного говору, а «тим більше гідна всього цього українська мова, якою з давніх часів говорять мільйони людей»[1]. Незважаючи на це, продовжує автор, словника української мови ми досі не маємо. Щоб заповнити цю прогалину, він і видає «свою словницю», яку вважає «тільки матеріалом до майбутнього лексикона української чи Югової-Руської мови»[2].

Всього у «Словниці» на 136 сторінках подано, перекладено і пояснено російською мовою близько 8 тисяч українських слів.

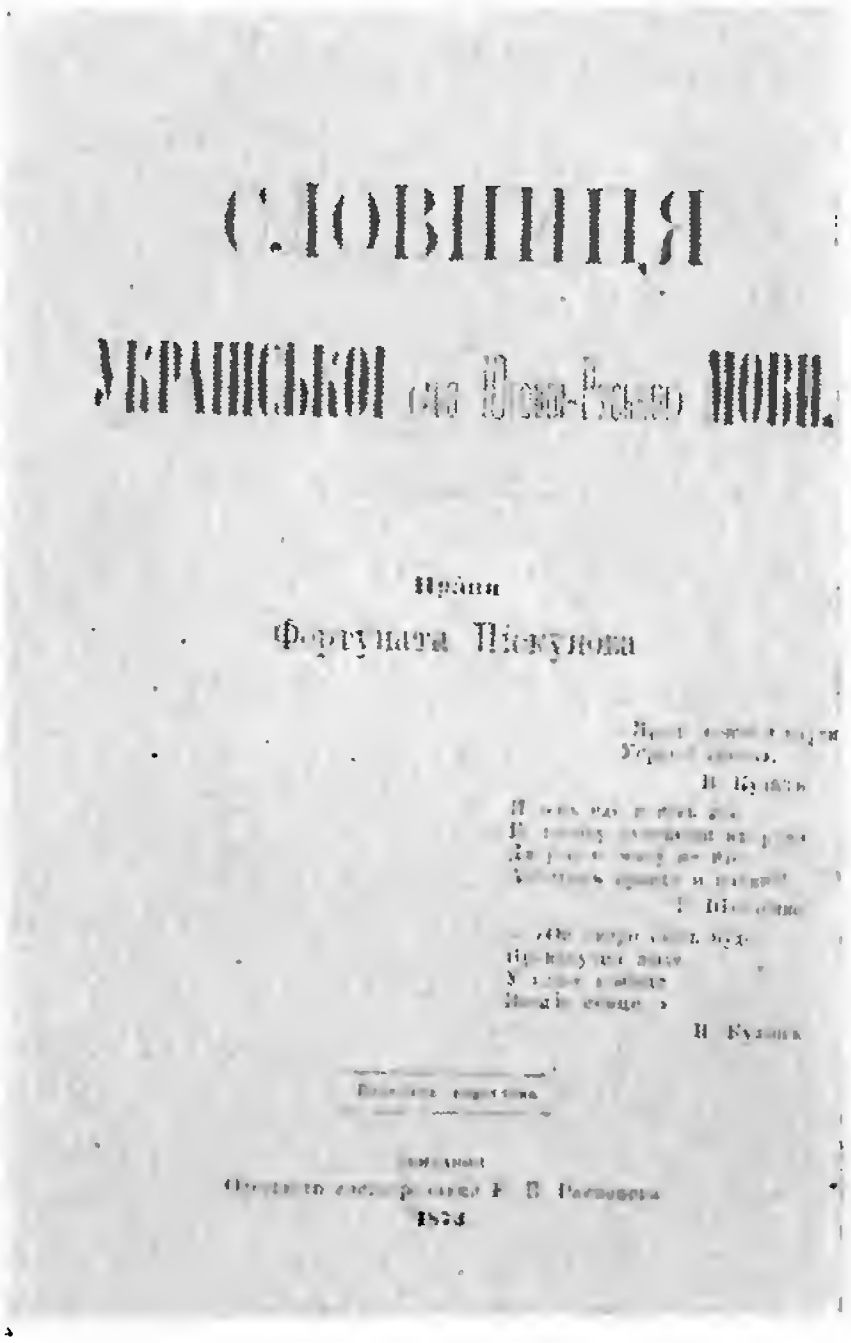
СЛОВНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ (АБО ЮГОВО-РУСЬКОЇ) МОВИ.
Ф. ПІСКУНОВА

Титульна сторінка «Словниці Української (або Югової-Руської) мови» Ф Піскунова.

Способи перекладу і пояснення українських слів у «Словниці» були такі:

Українське слово переважно перекладалось одним чи декількома синонімічними російськими словами без наведення ілюстративних прикладів, речень. Наприклад:

а д ж е́ — ведь; б а́ ч н и й — осмотрительный, осторожный, видимый; н а г й б а т и — найти, набрести, сыскать тощо.

Українське слово перекладалось одним чи декількома синонімічними російськими словами з наведенням ілюстративних прикладів, речень. Наприклад:

ш к а н д и б а́ т и — идти прихрамывая. По улиці вітер віє Та сніг замітає. По улиці попід тинню Вдова шкандибає (Т. Ш.).

Іноді, щоб проілюструвати вживання і значення якогось слова, автор наводить великі уривки з пісень, віршів або й усю пісню, вірш. Див. слова — ш в а г р, щ е д р і в к а, к о ш, н а к а р у в а т и тощо.

Українське слово пояснюється російською мовою описово. Наприклад:

б а т о́ в н я — несколько лошадей, связанных одна с другой поводами и навьюченных;

б а з н и к — растение, из ягод которого добывается сок, который идет на окрашивание тканей в черный цвет.

---

[1] Ф. П і с к у н о в, Словниця Української (або Югової-Руської) мови, Одеса, 1873, Предисловие, стор. 2.

[2] Т а м ж е, стор. 1.

Зрідка біля українських слів подаються деякі граматичні ремарки і вказівка на місце поширення слова. Наприклад:

б е р к и ц ь! — межд., выражающее момент падения; л е д а щ о (общ. рода) — ленивое существо; л ю л ь к а — ум. л ю л е ч к а — трубка, трубочка; н а в о л о ч (собират.) — сволоч, сброд, бродяги; н а з и р ц е м — нар., следком, по пятам; к о́ г у т (Австр. Укр.) — петух; г р о м о в и н а (с Чешск. яз.) — электричество і т. п.

«Словниця» Ф. Піскунова була гостро розкритикована Б. Грінченком, який писав:

«Складається словар з випадково відкілясь насмиканих слів, з додатком сили слів роботи самого Піскунова або когось іншого, а також із невідомо нащо позичених з інших мов; джерел ніде ніяких не зазначено. Пояснює Піскунов (російською мовою) погано, а до всього того в книжці раз у раз друкарські помилки»[1].

І, справді, у «Словниці» є дивовижні слова, як, наприклад: д а д і й — датель; д а д і й к а — дательница; д о я в а — объявление, донесение; щ у к а к — искатель; к е р у я ц т в о — правительство; л я г і в н и ц я — 1. спальня, 2. постель, кровать; н а б а ч — надзор, надсмотр; н а б л ю д а — надзор; н а х о д — нашествие і т. п. Є «невідомо нащо» позичені слова з інших мов, наприклад: д і є ц е з і я — епархия; д і є ц е р и — действующие лица; д і є ц е р і я — труна; ш е р м е ц е р і я — фехтование; к р е д е н ц і й — буфетчик і т. п.

Місце наголосу в слові позначалося тільки зрідка.

Такий словник української мови не міг бути та й не був нормативним словником для української мови. Однак було б несправедливо сказати, що «Словниця» Ф. Піскунова не становить уже ніякої вартості. У «Словниці» все ж зафіксовано і чимало таких слів, які становлять інтерес для істориків та діалектологів української мови. З цією метою «Словниця» і може бути в певній мірі використана дослідниками.

Словник Ф. Піскунова вдруге був виданий у Києві в 1882 р. Назва цього словника була така: «Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії».

У передмові до другого видання автор писав, що він «цілком переробив і поповнив великою кількістю слів, зібраних протягом більше двох років після першого видання словника. Всіх слів на сторінках мого теперішнього словника трохи більше 15 тисяч. Словар містить в собі слова живої і мертвої мови; слова південноруські та іншомовні — польські, німецькі, латинські і інші,— які одержали, так би мовити, право громадянства, натуралізувались в устах південнорусів і вживаються ними однаково з місцевими або ж є в давніх різного роду актах: універсалах, грамотах, запи-

[1] Б. Грінченко, Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, в. IV, 1905, стор. 17—18.

сах та інших актових документах, а також у літописах, мемуарах та інших писемних пам'ятках: польського панування, козацтва і гетьманського правління, а також і інших епох історичного життя руського — півдня»[1].

У 1883 р. друге видання словника Ф. Піскунова прорецензував О. Соболевський. «Словниця Української мови» Ф. Піскунова, писав О. Соболевський, була самостійною працею, бо упорядник її не використовував усіх попередніх словників, він навіть не знав про їхнє існування. Після видання «Словниці» він ознайомився із словничком Закревського і приєднав його до своєї попередньої праці. Так склалася рецензована нами книга. Через те, що в словничку Закревського декілька слів було названо запозиченими із старих малор. актів, то п. Піскунов рішив, що він має право дати новому виданню своєї «Словниці» голосну назву «Словника» не тільки живої, але також і «актової мови руських югівщан», хоч такої назви він ніяк не заслуговує [2].

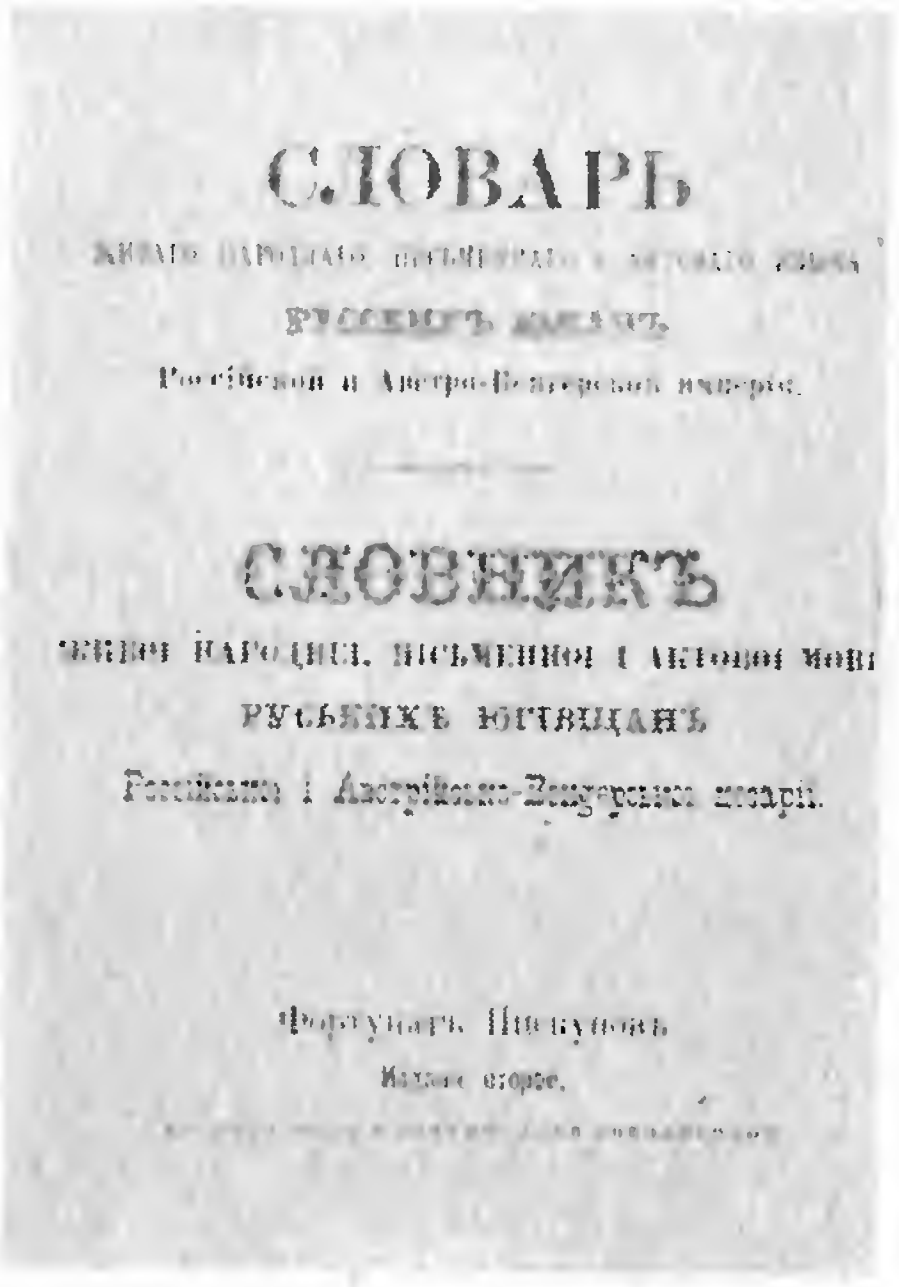
СЛОВАРЬ

СЛОВНИКЪ

РУСЬКИХЪ ЮГИВЩАНЪ

Титульна сторінка другого видання «Словника живої народної, пісьменної і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії» Ф. Піскунова.

Докладніше і грунтовніше за О. Соболевського «Словник живої народної, пісьменної і актової мови...» Ф. Піскунова прорецензував К. Шейковський[3].

Основні положення цієї рецензії такі:

І перше, і друге видання словника Ф. Піскунова рецензент вважає з погляду наукового шкідливими, яким треба давати рішучу відсіч.

Зіставивши «Словник живої народної, пісьменної і актової мови...» Ф. Піскунова із «Словарем малороссийскихъ идіомовъ» М. Закревського, К. Шейковський виявив, що Ф. Піскунов у свій слов-

---

[1] Ф. Піскунов, Словник живої народної, пісьменної і актової мови .., К., 1882, стор. 1.

[2] РФВ, 1883, № 2, стор. 352—353.

[3] Див. рецензію у «Филологических записках», в. IV, 1884, Библиография, стор. 1—20.

ник з деякими скороченнями, змінами та перекрученнями повністю включив і словник М. Закревського.

Із 15 тисяч слів, вміщених у словнику Ф. Піскунова, тільки менше третини слів уживається в українській народній мові. А хіба такий словник можна назвати словником живої народної мови?

У словнику Ф. Піскунова є 330 слів, які сфабрикував він сам. Ось декілька таких слів: б и л и н а р — ботанік, в и д и н а — ідеал, в и н е ц ь — алкоголь; в і р ш н и к — поет; в с е д і й м а — історія, г о й н и к — хірург; г о р о д а р ь — комендант; к о р о т а — лаконізм; м а́ р и н а — фантазія; ш а т о н о с е ц ь — броненосець тощо.

Чимало слів у словнику Ф. Піскунова перекладено і пояснено неправильно, наприклад: д р о ч и т и с я, д р о ч и т ь с я — вертеться; о б с и п а т и с я, -т ь с я — воздвигать преграды, насыпать валы; к о п и с т к а — спичка; ж а б у р и н н я — лягушечье гнездо тощо.

У словнику Ф. Піскунова нема багатьох українських слів. Якби упорядник словника, пише рецензент, використав збірку прислів'їв Номиса, праці Ів. Верхратського, словник О. Партицького, він легко міг би поповнити свій словник українськими словами мінімум на 8000 слів.

Наведені зауваження рецензента на словник Ф. Піскунова є загалом справедливі. Не можна погодитись цілком тільки з одним зауваженням. У словнику Ф. Піскунова є дійсно штучно створені слова. Але серед 330 слів, які К. Шейковський назвав с ф а б р и к о в а н и м и, є слова і н е с ф а б р и к о в а н і, слова, які уживаються в сучасній українській літературній мові. Наприклад: в і т а л ь н я, б у р е м н и й, в о д о г р а й, в о д о й м а, д і й о в и й, д і є в і с т ь, з е м л е п и с, і с н у в а н н я, л і к а р н я, м е р е ж и в о, м и т е ц ь, н е б о с х и л, о б і г, о д н о м а н і т н и й, п а р о п л а в с т в о, п о з е м н и й, с а м о р у х, с в і т о г л я д, с п о р у д а, с т о р і ч ч я, с я й в о та інші.

К. Шейковський у словнику Ф. Піскунова бачив тільки негативне. Кінчаючи свою рецензію, він писав:

«Дивовижніше за все те, що подібні словники перевидаються вдруге; та проте і тут нема нічого дивовижного: в Одесі попався на гачок один книгопродавець, а чому ж у Києві не міг попастися інший?»[1].

Словник Ф. Піскунова вийшов двома виданнями не тому, що в Одесі та Києві були простаки-книговидавці. Двома виданнями він вийшов тому, що саме в цей час відчувалась дуже гостра потреба в словниках української мови. І навіть цим словником тогочасні письменники користувались. Я. Щоголев у своїх «Заметках на рецензию газеты «Діло» у 1883 р. посилався і на словник Ф. Піскунова. Як уже згадувалося, рецензент газети «Діло» закидав

---

[1] Див. рецензію у «Филологических записках», в. IV, 1884, Библиография, стор. 19.

Я. Щоголеву вживання невластивих українській мові слів. Зокрема, рецензент виступав і проти вживання поетом слова л а д а. На цей закид Я. Щоголев відповідав так:

«л а д а — 1) сокровище; 2) красавица; 3) богиня красоты в языческое время (Пискунов).

Словом л а д а (ладный) в смысле красавица я пользовался много раз, найдя его красивым и поэтичным и желая ему права гражданства»[1].

Але не тільки письменники використовували словник Ф. Піскунова. Критично використали словник Ф. Піскунова як джерело і наступні видавці словників української мови. Деякий інтерес цей словник становить тепер і для діалектологів та істориків української мови.

ОПЫТЪ

РУССКО-УКРАИНСКАГО

СЛОВАРЯ.

Титульна сторінка «Опыта русско-украинскаго словаря» М. Левченка.

«ОПЫТЪ РУССКО-УКРАИНСКАГО СЛОВАРЯ» М. ЛЕВЧЕНКА

До 1874 р. на Україні складалися тільки у к р а ї н с ь к о - р о с і й с ь к і словники. Словник М. Левченка був першим р о с і й с ь к о - у к р а ї н с ь к и м словником. Всього у словнику було пояснено українською мовою приблизно 7500 російських слів.

Для свого словника М. Левченко використав такі джерела:

словник М. Закревського (найважливіше джерело); словник Ф. Піскунова; твори українських письменників і власні та чужі записи лексики української народної мови. Способи пояснення слів у словнику М. Левченка були такі:

Російське слово перекладалось одним або декількома синонімічними українськими словами без ілюстративних речень. Наприклад:

а р о м а т — па́хощі; б а р а н к и — бу́блики; б е з п е ч н о с т ь — необа́чність; в с м а т р и в а т ь с я — вдивля́тись, придивля́тись, вглядáтися; и с х у д а т ь — охля́сти, захля́ти, змарні́ти, з ті́ла спа́сти; (на лице) — з лиця́ спа́сти; к л е в а т ь — дзю́бати, клю́кати, клюва́ти.

---

[1] Заметки на рецензию газеты «Діло», 1883, рукопис.

Російське слово перекладається одним чи декількома синонімічними українськими словами з наведенням ілюстративних речень. Наприклад:

в з а п у с к и — навви́передки; бігати наввипередки (бегать взапуски); в о н — геть, про́чки, пріч ки (ум. от прочь); против нічки помандровав козак пріч ки (пісня); п о с о в е т о в а т ь — пора́дити, пора́яти, нара́яти; Нарай, нарай, пане брате, Де дівчину взяти (пісня).

В коментуючій частині біля деяких українських слів, у дужках, зрідка вказується на місцевість, в якій подане слово переважно вживається. Наприклад:

б е л е н а (раст.) — блокота́ (Левобереж.), німи́ця (Херс. Анан.);

г а д к о — ги́дко, пога́но, бри́дко (Волын. губ.), ги́досно;

г л у б и н а — гли́б, глибочиня́ (Полт. губ.), глибина́, глубизна́ (Вол. губ.), нутро́, глибочі́нь (Кіев. губ.), глибиня́; (неизмѣримая) — пле́со (Волын. губ.); г л у б и н о ю — угли́бшки, завгли́бшки (Екат. губ.), углибочінь (Кіев. губ. Васильков. у.).

В кожному українському слові позначено місце наголосу; біля деяких слів є вказівка на згрубілу чи пестливу форму слова та збірне значення. Наприклад:

н а с е ч к а — карб, карбе́ць (собир.) — карбі́ж;

н е и м е е т с я (нет) — нема́, нема́є; (умень.) — нема́єчки (Харьк.).

У словнику зустрічають неправильно або неточно перекладені деякі російські слова. Наприклад:

в и д и м ы й — відо́мий (видимое дело — відо́ме ді́ло);

в к л ю ч и т ь — влу́чити; в м е с т и т ь с я — змісти́тися;

в н и м а т е л ь н ы й — уня́тливый, ввічливий; в о з с т а в ш и й — обу́рений; · д о л ж н о с т ь — у́ряд; д е т с т в о — мале́ньство тощо.

У кінці передмови М. Левченко досить самокритично відзначив, що в його словнику «є багато пропусків, неточностей, неправильних пояснень слів і всілякого роду промахів»[1].

В тогочасній критичній літературі словник М. Левченка одержав позитивну оцінку. Б. Грінченко писав: «Працю свою він (М. Левченко.— *А. М.*) зробив, не претендуючи на науковість..., але видко, що складав його знавець української мови і дав матеріали великої вартості. ... Та хоч і який взагалі малий був словар Левченка, він довго був єдиним добрим підручником до науки української лексики, і справедливо каже проф. А. Кримський, що він «відслужив велику службу українцям»[2].

Важливою і корисною для свого часу лексикографічною працею вважає словник М. Левченка і П. Й. Горецький[3].

Поява першого російсько-українського словника М. Левченка, як і поява в кінці XIX ст. російсько-українського словника

---

[1] М. Левченко, Опыт русско-украинского словаря, К., 1874, стор. 4.

[2] Б Грінченко, Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, в. IV, 1905, стор. 18—19.

[3] Курс сучасної української літературної мови, т. I, 1951, стор. 115.

Уманця та Спілки, мала на той час велике наукове, політичне та практичне значення.

Наукове значення появи російсько-українського словника полягало в тому, що такий словник давав можливість, особливо російським мовознавцям, які практично не знали української мови, теоретично глибше осмислити і спільні, і відмінні риси між двома східнослов'янськими мовами.

Політичне значення появи таких словників саме в ці часи полягало в тому, що вони наочно і переконливо показували лексичні багатства української мови і доводили здатність української мови бути літературною.

Практичне значення таких словників саме в ці часи, коли в Східній Україні не було жодної школи, в якій би вивчалась українська літературна мова, полягало в тому, що вони були посібниками, за якими бажаючі могли вивчати українську мову.

У передмові до словника М. Левченко підкреслює, що слова російської літературної мови він намагався пояснити переважно словами південно-східного наріччя і тільки зрідка брав слова з інших двох українських наріч. Орієнтація упорядника словника на південно-східне наріччя, на його лексичні багатства мала в ті часи важливе значення. Після Т. Г. Шевченка уже було цілком очевидно, що лексичні та граматичні норми української літературної мови мають грунтуватись тільки на південно-східному наріччі, основі української національної мови. Однак деякі західноукраїнські письменники, учені II половини XIX ст. намагалися створити українську літературну мову на базі південно-західного наріччя і лексичні та граматичні норми його зробити нормами української літературної мови. Проти цієї тенденції цілком справедливо різко виступали східноукраїнські письменники та вчені. Словник М. Левченка також був скерований своїм вістрям проти цієї західноукраїнської тенденції. І в цьому була його позитивна роль в історії української літературної мови.

«ЗНАДОБИ ДО СЛОВАРЯ ЮЖНОРУСКОГО» ІВ. ВЕРХРАТСЬКОГО

Заклики східноукраїнських учених, письменників збирати лексику української народної мови, щоб укласти словник, в II половині XIX ст. були почуті та підхоплені і в Західній Україні. Одним із активних збирачів матеріалів до словника української мови в 60—70-х роках і був І в. В е р х р а т с ь к и й. З 1864 р. Ів. Верхратський починає публікувати «Початки до уложения номенклатури и терминологиі природописної і народнёі»[1], а потім і «Знадоби до словаря южноруского»[2]. Потрібно відзначити, що і в «Початках...», і в «Знадобах...» упорядник, бажаючи «прислужитися для збирателів термінів народніх і любителів нашого язика»[3],

[1] Львів, 1861, вип. І.
[2] Львів, 1877.
[3] І в. В е р х р а т с ь к и й, Початки, вип. IV, Передмова, 1872.

подавав не тільки слова поширені в Закарпатті, Буковині і Галичині, а і в Східній Україні. Наприклад:

з а н і с н о (Либогора на Самбірщині) пр. в млині дуже занісно — завізно (українське) поназносили (поназвозили) багато збіжя;

н а р о з у м и т и (Жабє) когось напутити (Українське) на добру путь навести;

п о з а д ь, п о з а д є (Українське) п о с л і д;

с к л о ч и т и с я (Чортківщина) с к о м ш и т и с я (укр. пис. Котляревського Скт. Петербург, 1861, ст. 81, Як повстка борода скомшилась).

Такий напрямок лексикографічної роботи Ів. Верхратського на ті часи, часи боротьби з «язичієм» та західноукраїнською тенденцією створити українську літературну мову тільки на базі західноукраїнського наріччя, мав позитивне, прогресивне значення. І в «Початках...», і в «Знадобах...» Ів. Верхратський намагався дотримуватись таких принципів:

подавати передусім слова і звороти, вживані в народній мові; подавати слова і звороти, вживані у творах українських письменників; подавати слова і звороти із старослов'янської мови, які були вжиті у творах українських письменників; подавати якнайменше або й зовсім не подавати нових слів, бо вони рідко коли поширюються.

При словах і зворотах Ів. Верхратський намагався подавати речення з творів українських письменників, народних пісень, казок тощо. Якщо слово записане з народної мови, то в міру можливості вказував на місцевість поширення слова і ситуацію, в якій воно вживається.

При кожному слові, по можливості, Ів. Верхратський подавав корінь слова та однокореневі слова з інших слов'янських мов, зокрема старослов'янської та інших індоєвропейських мов.

У «Знадобах до словаря южноруского» Ів. Верхратський подав близько 2500 слів. У передмові до словника він писав, що слова і речення подані так, як їх вимовляють місцеві люди. Це потрібно для того, пише далі упорядник словника, «щоби указати, де слова більшою частю рідші, місцеві уживаються, а також тому, що іноді тоє самоє слово в ріжних сторонах має значінє одмінне»[1]. Цей принцип, дуже важливий для лінгвістичної географії, Ів. Верхратський послідовно здійснює. Ось декілька прикладів:

б а в к а (Хотінь зрів. укр. б а л к а) корито давне ріки;

б а н у ш (Жабє) колеша на сметані варена (На Буковині мають говорити: «бальмошь»);

п е р і щ и т и (Тернопільщина, Самбірщина, Українське) бити так, щоб тіло перістим стало. Дощ періщит — паде рісно, бє сильно.

---

[1] І в. В е р х р а т с ь к и й, Знадоби..., Передмова.

Способи пояснення слів у «Знадобах...» були такі:

Записане місцеве слово пояснюється одним словом чи словосполученням. Наприклад:

винню ха (Косів) винне яблоко;

друлити (коло Дрогобича) трутити. Друлєти — тручати;

загова (Самбірщина) завчасу;

клiть (Коломийщина) комора.

Записане місцеве слово пояснюється описово. Наприклад:

балец (Сяніччина) коровай, великий хліб, що печуть на весілє;

бульвяниця (Калущина) бульбисько; поле, де вже вибрано бульбу, котре справляють під засів збіжа;

домарь (Жабє), газда, що віддає вівці і другий скот ватазі до випасу;

зiлнчк (Дора в Станіславщині) цебрик, в котрім золять шматє.

Записане місцеве слово пояснюється будь-яким способом. Значення поясненого слова ілюструється прикладом-реченням. Наприклад:

гулюкати (Сеневідско) кричати на звіра (на вовка). Нагулюкав на него, як на вовка, як на пса;

ЗНАДОБИ
ДО
СЛОВАРЯ ЮЖНОРУСКОГО.
ИВАН ВЕРХРАТСКИЙ.
I.

Титульна сторінка до «Знадоби до словаря южноруского» Ів. Верхратського.

хороший (Гал. Укр.)schön:... Дівчата Аж понедужали за ним: Такий хороший та богатий (Т. Шевченко); Ну хороший же він справді? (М Вовчок);

чемчикувати (Укр.) ступцевати, драпцевати (Ану пора чемчиковать, Писання Котляревського, Скт. Птбрг., 1862, Енеїда, 74).

До цікавіших слів упорядник подав відповідні слова із старослов'янської та інших слов'янських мов. Деякі українські слова упорядник порівнював із словами латинської, грецької, німецької й іноді санскритської мови. Наприклад:

абих (Жабє) аби... Слово о плъкоу Игоревѣ ...абыхъ нє слала къ немоу слєзъ на морє рано;

вакарь (Дора в Станіславщині) пастир, що корови пасе, Kuhhirt (зрів. лат. vacca. die Kuh);

варовати сє (Синевідско) sich hüten. Варуйте сє стережіт ся. Варуй пильнуй, бережи. (Старосл. варовати сѧ cavere); глитаня (Самбірщина) Schlund, Rachen (зр. ческ. hltan, укр. глитати, проглинути, ковтати, проковтнути, гал. хланути, захланути, захланий, старосл. глътити, glutire, польск. chłonąć, російск. поглотить, ческ. pohltiti, polknoyti, нім. schlucken, Schlund).

«Знадоби до словаря южноруского» Ів. Верхратського були дійсно тільки знадобами, матеріалами до словника української мови. З погляду лексикографічного словник Ів. Верхратського скоріше всього був словником місцевих західноукраїнських слів, хоч в ньому були й такі слова, що вживались і вживаються в українській літературній мові.

Негативні риси «Знадобів...» можна назвати такі:

Відсутність якогось єдиного принципу в побудові словника: одні слова подавались так, як у тлумачному словнику, інші — як у порівняльному чи етимологічному.

Відсутність ілюстративних прикладів-речень до багатьох пояснюваних слів.

Відсутність граматичних ремарок та позначення місця наголосу в багатьох словах.

Позитивні риси «Знадобів...» можна назвати такі:

В словнику подано чимало місцевих західноукраїнських діалектних слів із позначенням їхнього географічного поширення, що має велике значення для лінгвістичної географії.

В словнику подавались і пояснювались не тільки західноукраїнські, а і східноукраїнські слова. Деякі пояснювані слова ілюструвалися прикладами з творів Ів. Котляревського, Т. Шевченка, М. Вовчка. Таке прагнення упорядника словника подавати і пояснювати східноукраїнські слова сприяло не тільки стиранню лексичних особливостей між західноукраїнським і східноукраїнським наріччями, а й виробленню спільних лексичних норм єдиної української літературної мови

«МАЛОРУСКО-НІМЕЦКИЙ СЛОВАРЬ» Є. ЖЕЛЕХІВСЬКОГО ТА С. НЕДІЛЬСЬКОГО

З 1882 р. окремими випусками почав виходити у Львові «Малоруско-німецкий словарь» Є. Желехівського. Перший том упорядкував сам Є. Желехівський, а другий — за матеріалами Є. Желехівського, з деякими доповненнями, упорядкував і видав уже сам С. Недільський. Повністю словник у двох томах вийшов у 1886 р.

У другій половині XIX ст. словник Є. Желехівського та С. Недільського після «Німецько-руського словаря» О. Партицького у Західній Україні був другою спробою зібрати і опублікувати лексичні скарби української мови. Якщо словник О. Партицького

був німецько-українським словником, то словник Є. Желехівського та С. Недільського був українсько-німецьким. Словник О. Партицького через німецьку мову, яку добре знала тогочасна західноукраїнська інтелігенція, популяризував і підносив авторитет української мови, допомагав західноукраїнській інтелігенції опанувати лексичні скарби української мови. Словник Є. Желехівського та С. Недільського не тільки популяризував і підносив гідність української мови, а й допомагав уже через українську мову вивчати німецьку.

МАЛОРУСКО-НѢМЕЦКІЙ

СЛОВАРЬ

составилъ

Евгеній Желеховскій

и. д. профессора гимназіи въ Станиславовѣ

ТОМЪ I.

(А—О).

Титульна сторінка «Малоруско-німецкого словаря» Є. Желехівського.

Всього у словнику Є. Желехівського та С. Недільського було пояснено німецькою мовою 65 000 українських слів. Таким чином, у цьому словнику було зібрано і скоментовано найбільше слів української мови, було подано майже стільки слів, скільки їх було у всіх попередніх словниках разом.

Джерелами словника Є. Желехівського та С. Недільського були: опубліковані до 1885 р. твори українських письменників та збірки народної творчості, записи лексики української народної мови упорядниками словника та різними особами. Всього було використано 132 друковані джерела і записи 92 осіб.

Українські слова загалом добре перекладались одним або декількома синонімічними словами німецької мови. Наприклад:

долина, *f.* Thal, *n.*; долинка, ein kleines Thal;

красуня, *f.* die Schöne; schönes Weib;

нездужати, *v. n.* schwach sein, kränkeln; krank sein, nicht vermögen wegen Schwäche.

В кожному слові позначалось місце наголосу; подавались граматичні ремарки.

Перший том словника Є. Желехівського прорецензував у 1885 р. К. Шейковський[1]. Рецензент справедливо зауважував, що «коли п. Желехівський закінчить свою працю — чого ми від душі бажаємо! — то це буде найповніший словник української мови»[2].

Позитивні риси в рецензованому словнику К. Шейковський відзначав такі:

Словник грунтується на багатьох джерелах, які упорядник використав сумлінно і критично.

Добре, що в словнику подані назви річок, місцевостей, в яких часто зберігаються старовинні риси, що можуть кинути світло на походження деяких слів.

Негативні риси в словнику рецензент відзначив такі:

Деякі слова, біля яких, як пояснення, подається «рід танцю», «рід їжі», «рід рослини» — по суті лишились без пояснення.

Не можна під одним реєстровим словом подавати похідні слова, бо важко, наприклад, догадатися, що під словом гала́й треба шукати і слово галати́н.

В багатьох словах місце наголосу визначено неправильно. Наприклад: Дви́на (річка), двига́тель, дворя́нин, Дніпе́р, горли́ця, ба́шка тощо.

У словнику помітні пропуски деяких слів. Нема, наприклад, таких слів, як гордування, змальовувати, знахідка, заплішка тощо.

Багато подано в словнику іншомовних, зокрема польських, слів, які, на думку рецензента, не варто було б подавати.

Загальну і не зовсім справедливу характеристику словнику Є. Желехівського та С. Недільського подав у 1889 р. П. Житецький. «З'явився недавно малоруський словник Є. Желехівського, а це,— писав рецензент,— простий перелік малоруських слів, складений без будь-якої критики джерел»[3].

О. М. Пипін словник Є. Желехівського і С. Недільського назвав кращим словником української мови за всі попередні словники XIX ст.[4].

Коротку характеристику цього словника подав в «Огляді української лексикографії» Б. Грінченко, який констатував у словнику такі хиби:

наявність багатьох російських слів, які в українській мові не вживаються. Такі слова, дійсно, у словнику є. Наприклад: ал-

---

[1] К. Шейковський, Малорусько-німецький словар Уложив Євгеній Желехівський, Львів, 1882—1884, стор. 520, Русский Филологический Вестник, т. XIII, 1885, стор. 192—202.

[2] Там же, стор. 192.

[3] П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в., К., 1889, стор. 44.

[4] А. Н. Пыпин, История русской этнографии, т. III, СПб., 1891, стор 338.

т и́ н, б а к ш а́, б а л а г у́ р и т и, б а́ р и н, в и ж и г а́ т и, в д о х н о в е́ н є, в-о д и н о́ ч к у, д н е в н и́ к, д о́ в ж н и й, ж и́ л и щ е тощо;

наявність «незручних і недотепних неологізмів — таких, що їх мабуть тільки ті і вживали, які їх поскладали»[1]. Такі неологізми також дійсно є. Наприклад: б а ж а́ н т, б а з и́ ч (базікало), в и н а ш е́ л е ц ь (винахідник) тощо.

У словах, взятих переважно із творів східноукраїнських письменників, трапляються чимало хибних наголосів. Наприклад: л і б е́ р а л, м і н а́ (м і́ н а), н е з м у ч е́ н и й, в и г р а́ ш, в и д а́ в н и ц я.

«Та все ж, не вважаючи на ті вади, словар Желехівського був, як на свій час, коштовним здобутком української лексикографії, бо тут,— пише Б. Грінченко,— уперше зведено по альфабету та пояснено велику кількість слів, і досі нема ні одного друкованого словаря, що переважив би в сьому словар Желехівського; треба ще завважити, що й досі сей словар є єдиним, який може пособити європейському читачеві знайомитися з українською мовою й письменством»[2].

Словник Є. Желехівського та С. Недільського, звичайно, є корисна лексикографічна праця. Особливо корисна вона в наш час для істориків та діалектологів української мови, бо в ній досить повно зафіксовані лексичні багатства, зокрема лексичні особливості, південно-західного наріччя.

З появою словника Є. Желехівського та С. Недільського, в якому були так переконливо показані лексичні багатства української національної мови, «язичіє», як макаронічна літературна мова, в Галичині остаточно було витіснено з ужитку. Західноукраїнські письменники, починаючи з І. Франка, стали писати українською мовою. В цьому полягає позитивна роль словника Є. Желехівського та С. Недільського в історії української літературної мови. Однак в історії української літературної мови цей словник відіграв і деяку негативну роль. Як уже було сказано, в цьому словнику були подані переважно слова південно-західного наріччя, а всі слова, і східноукраїнські, подавались за новим фонетичним правописом та за фонетичними і морфологічними нормами південно-західного наріччя. На цьому етапі історії української літературної мови все це до певної міри сприяло відродженню і розвиткові західно-української тенденції створити граматичні та лексичні норми літературної мови на базі місцевого наріччя. В цьому полягала негативна роль словника Є. Желехівського та С. Недільського в історії української літературної мови.

---

[1] Б. Г р і н ч е н к о, Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, в. IV, 1905, стор. 22

[2] Т а м ж е, стор. 23.

«РУСЬКО-МАДЯРСКИЙ СЛОВАРЬ» ЛАСЛОВА ЧОПЕЯ

«Руcько-мадярский словарь» Л. Чопея був надрукований у Будапешті в 1883 р. Починається цей словник цікавою і важливою, особливо для Закарпаття, передмовою, в якій автор популяризує думки різних учених про українську мову. Послався на праці Ф. Міклошича, Ф. Малиновського, П. Лавровського, В. Даля, О. Максимовича, О. Потебні, П. Житецького, О. Пипіна, М. Костомарова, автор твердить, що названі учені «во своїх працях бізовно і без сумніву доказали, же руський язик має на то право, обы го за самостайного держали»[1]. Від себе, на користь цього твердження, автор додає, що українською мовою писали Іван Котляревський, Г. Квітка, Марко Вовчок, П. Куліш, Т. Шевченко, Ом. Огоновський, М. Осадца, О. Партицький, Устіянович, М. Лучкай і А. Духнович і т. д.[2].

«А ті, што на тім стоять ожь руський язик лишень нарічіє російського, ті не суть філологи, ай славянофіли (панславісти), не учений присуд, ай політична партія»[3].

Поширення в Закарпатті в кінці XIX ст. погляду, що українська мова є окрема слов'янська мова, було, звичайно, прогресивним явищем.

За твердженням автора словника, закарпатські русини говорять гірським піднаріччям червоноруського наріччя української мови. «На гірськім піднарічії говсрять б о й к и, л е м к и (лемаки) і г у ц у л и; а змішаня мови сих трьох народів дає руський язик у Мадярськов країні. На наш руський язик мав вплива ще мадярський, словацький і польський»[4].

Однак, продовжує далі автор, на території Закарпаття нема справді однакової руської мови і в різних місцевостях помічаються відмінності і в синтаксисі і у вимові слів. «Через сесе мож порозуміти, ож наш язик на дакотрі стямки і п'ять слів має. Кедь хочеме, обы наші руснаки нас порозуміли, так треба писати, оби тотожні слова ріжних видіків бралися, а дуже частні знаки пожертвовали ся на долю загальних. Сесе вина тому, зашто треба прибігнути ід вимудрованому значіню, як ниже увидиме»[5].

Про мету і характер словника Л. Чопей пише, що він спочатку «держав ем ся трьох пунктів; 1) змагав ем ся кілько лем мож, много руських слів зібрати; 2) брати слова із церковного язика, котрі щоденное уживаня мають, і 3) зібрати і дакілько російських слів»[6].

Однак з початком публікації іншим автором «Руcько-мадярского словаря» він вирішив у своєму словнику російські слова не по-

---

[1] Руcько-мадярский словарь, написав Ласлов Чопей, Будапешт, 1883, стор. XII.
[2] Там же, стор. XIII.
[3] Там же, стор. XIII.
[4] Там же, стор. XXIII.
[5] Там же, стор. XXIII—XXIV.
[6] Там же, стор. VIII.

давати, бо і Угорська Академія наук радила йому до слів угорської мови добирати слова з місцевої мови, мови русинів, які живуть в Угорщині.

Як відомо, у II половині XIX ст. в Закарпатті почало поширюватись у ролі літературної мови москвофільське «язичіє». До 1881 р., як пише автор, шкільні підручники і друкувались цим «мудрено-зложеним язиком»[1]. Тільки після 1881 р. автор словника почав укладати шкільні підручники і писати їх такою мовою, «оби ученики для нарідних шкіл зготовані книги порозуміти могли. Сесь словарь лем продовження прежних трудів і має задачив полегшити нашим руснакам научитися по-мадярськи»[2].

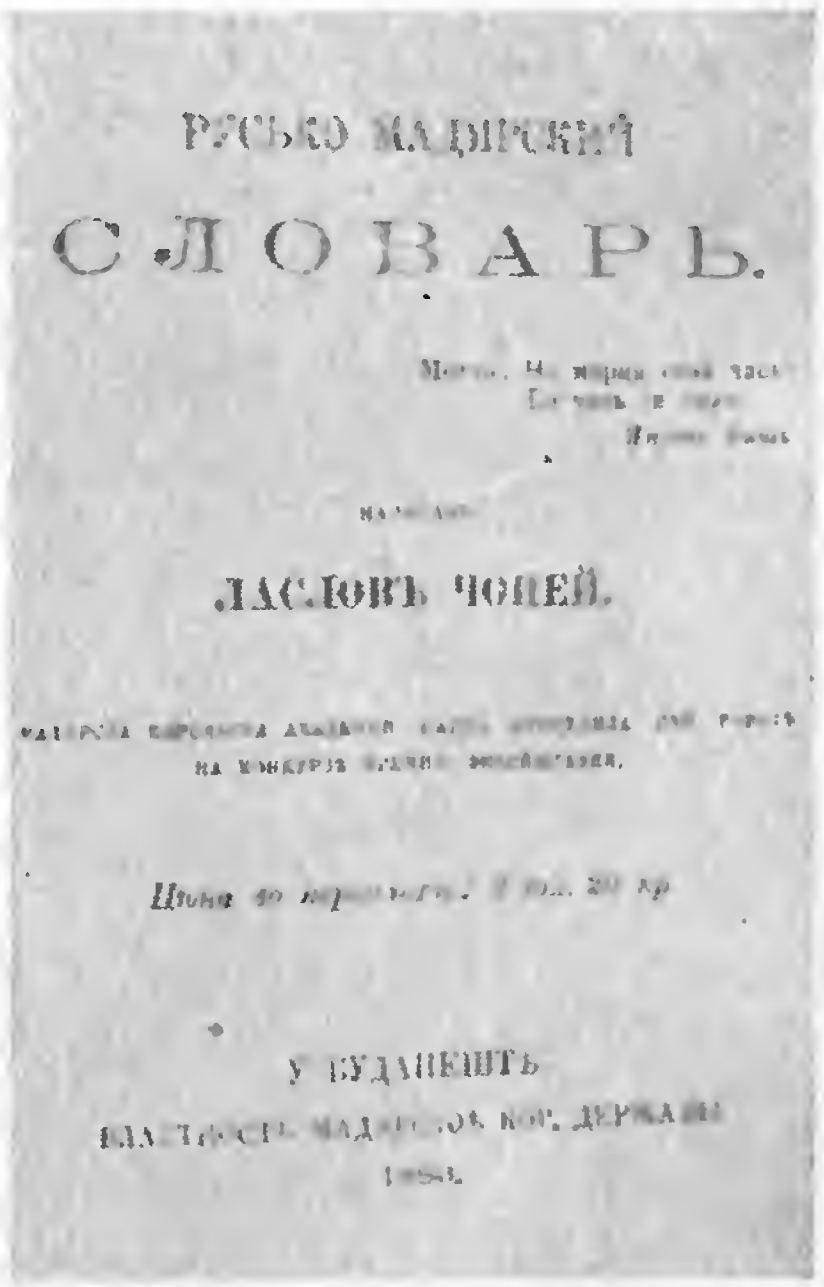
РУСЬКО-МАДЯРСКИЙ
СЛОВАРЬ.
ЛАСЛОВЪ ЧОПЕЙ.
У БУДАПЕШТЪ

Титульна сторінка «Русько-мадярського словаря» Ласлова Чопея.

Джерелами для р у с ь к о ї частини словника були:

Я. Головацкий, Народные песни Галицкой и Угорской Руси, М., 1878 р.; М. Драгоманов, Малорусские народные предания и рассказы, К., 1876 р.; граматики руської мови М. Лучкая, М. Осадца, О. Огоновського; «Німецько-руський словарь» Ом. Партицького; посібники для шкіл; записи народної мови автором; різні книжки культово-релігійного письменства, писані старослов'янською мовою.

Всього у словнику було зібрано приблизно 20 000 руських слів, кожне з яких було перекладено одним чи двома словами угорської мови. Щоб мати уяву про р у с ь к і слова, про слова, які автор словника вважав українськими, наведемо кілька прикладів:

б а ж е н я, б а ж и т и, б а ж л и в о с т ь, б а ж л и в и й, б а з я, б а з ь н и к, б а з і к а т и, б а й к а, б а й л о в а н я;

в а н н а, в а п н и с т и й, в а п н о, в а п н я н и й, в а р а х о б а, В а р в а р а, в а р г а, в а р д ж и т и, в а р в а р, в а р е н и к;

г л и в а, г л и н а, г л и н и щ е, г л и н я н и к, г л и н я н и й, г л и п а т и, г л и п н у т и, г л и п, г л и с т а, г л и ц я;

д р і б н и й, д р о б о к, д р о в а, д р о в і т н я, д р о ж а т и, д р і д ж і, д р і з д, д р у г а н и й, д р у г а т и, д р у г и й;

[1] Русько-мадярский словар, написав Ласлов Чопей, Будапешт, 1883, XLIV.

[2] Там же.

жартовати, жарт, жатва, жати, жах, жбан, жвало, жвати, жвини, ждати і т. п.

Б. Грінченко в «Огляді української лексикографії», закінчуючи характеристику словника Л. Чопея, писав, що в словнику «є слова цілком книжні, взяті видимо з того «мудрено-зложеного язика», про який каже автор у передмові; багато слів мадярських, що вживаються серед мадярських Українців (асталош, багарія, бадогош, байускеня, бараччач, баршон, бачі, баюси, безег, бачеліш і т. ін.»[1].

У словнику Л. Чопея є мадьяризми, є слова книжні, взяті з «язичія», але ж у словнику подано і багато слів місцевої української народної мови. Б. Грінченкові це треба було підкреслити. Вище ми навели із словника Л. Чопея, просто перегортаючи його, 50 слів, з яких у словнику Б. Грінченка нема тільки шістьох — варджити, другий, другати, жатва, жвало, жвини. Всі інші 44 слова є, хоч деякі з них подані в східноукраїнському звуковому оформленні. А може це сталося випадково? Ми ще раз виписали п'ятдесят слів підряд на букву П. Ось ці слова: пажира, пажить, паздерник, паздіря, пазур, пазуха, пайташитися, пайташка, пайташ, пакель, паки, пакля, паковання, паковати, пакосний, пакостити, пакость, пакунок, паланка, паланок, палачинта, палаш, паленица, паленка, палений, паленя, паленята, палеонтологія, Палестина, палець, паливка, паливо, паливода, палій, палило, палитель, палити, палиця, палка, палочка, палош, пальенка, пальма, пальцеобразний, палчик, палій, палінка, палінчатий.

Із наведених слів у словнику Б. Грінченка не подано тільки 16 — пажить, пайташитися, пайташка, пайташ, пакель, пакля, паланок, паливка, Палестина, палило, палитель, палочка, палош, пальенка, пальцеобразний і палінчатий.

Отже, ми вважаємо, що в словнику Л. Чопея загалом непогано засвідчена місцева мова і словник цей може бути цінним джерелом для історичної діалектології української мови.

Прикре враження (на що звернув увагу і Б. Грінченко, що, можливо, і визначило його загалом негативне ставлення до словника Л. Чопея) робить тільки закінчення передмови, де пишеться, що «Руський нарід любить свою віру, но любить і Мадярську країну і мадярів, і дуже ся радує тому, кедь і його сини знають по-мадярськи.

Бодай би сеся книга з успівом помагала досягнути русинам сесю через них так жадану ціль!»[2]

---

[1] Б. Грінченко, Огляд української лексикографії. ЗНТШ, т. 66. 1905, в. IV, стор. 21.

[2] Там же, стор. XLIV—XLV.

Така патетична декларація Л. Чопея в часи насильницької асиміляції українського населення австроугорськими монархічними колами перебувала в різкому протиріччі з реальною дійсністю і звучала надто дисгармонійно. Адже саме в кінці XIX ст. і на Закарпатті активно почала розгортатись боротьба за широке використання народної мови в літературній.

«СЛОВАРЬ РОСИЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ» М. УМАНЦЯ ТА А. СПІЛКИ

«Словарь росийсько-український» М. Уманця та А. Спілки був надрукований у Львові протягом 1893—1898 рр. М. Уманець та А. Спілка — це псевдонім Михайла Комарова та цілої спілки людей, які збирали матеріали для словника і допомагали йому упорядкувати словник. Коротка історія цього словника така. «В основу словника п. Уманця ліг лексичний матеріал, який, на початку 80-х років, перебував у розпорядженні одного київського філологічного гуртка і зібраний був протягом 20 років сільськими учителями, священиками, спеціалістами етнографами та інш. безпосередньо з уст народу, в різних місцях України, Галичини, Буковини і Угорської Русі. Матеріал був багатий, ілюстрований прикладами. Призначалось все це, власне, для словника українсько-російського, але п. Уманець використав цей матеріал для складання російсько-українського словника, але не встиг тоді ж позначити місцевість, де кожне слово було записане, так само як не встиг переписати ті фрази, в яких це слово вживається і які дозволяють судити про правильність його тлумачення. Між тим лексичний матеріал, який мав гурток, кудись зник, і п. Уманцю довелось постачати свій словник прикладами, вибраними уже з інших джерел: друкованих збірників української народної словесності, творів українських письменників, «Малорусько-німецького словаря» Желехівського, українського словника Шейковського, Манджури та інш. і, нарешті, із новіших, невиданих лексичних матеріалів, які для нього спеціально збирались особами, що співчували задуманій справі. Поповнивши свій словник найпотрібнішими посиланнями і прикладами, упорядник надав йому більш науковий характер, а новими матеріалами встиг його поширити до такого ступеня, що майже жодне з російських слів, вміщене в словнику Академічному і в «Толковом словаре» Даля, не лишилось без українського перекладу»[1].

Мета словника М. Уманця та А. Спілки була суто практична. У передмові до словника вона так визначена: «Давно вже почувається потреба в такій книжці, як російсько-український словар. Потреба ся, що здавна чулася не то що в Галичині, а й на Україні, стала найпильнішою останніми часами, коли російська література

---

[1] А. К р ы м с к и й, Словарь росийсько-український. Том перший. А—К. Зібрали і впорядкували М. Уманець і Спілка. Див. Этнографическое обозрение, 1894, № 1, стор. 155—156.

придбала собі таку славу й сталася чималим чинником в просвіті слов'янських народів, а разом з тим щоразу більше стає вона по мові народною й більше московською, коли користування нею для всіх слов'янських народів, хоч би навіть і таких близьких родичів, як ми Русини, викликáє ще більшу потребу в словарі... Запобігаючи сій потребі, ми й зважились випустити в світ нашу роботу...»[1]

Всього у словнику М. Уманця та А. Спілки було перекладено на українську мову до 40 тисяч російських слів. Про якісний склад слів і критерії їх добору до словника упорядники пишуть, що вони:

іншомовні слова, вживані з однаковим значенням і в російській, і в українській мові, не включали в словник;

випускали слова, спільні російській і українській мові; перекладали російські згрубілі і пестливі форми слів, бо в українській мові ці слова «мають завжди самостійні і розмаїті форми»[2]; обов'язково намагаються подати іменники будь-якого походження; подають всі прислівники, а ступеньовані прикметники — тільки в окремих випадках, коли вони ухиляються від звичайного правила.

Кожне реєстрове російське слово перекладалось одним або декількома синонімічними українськими словами, для розкриття значення яких часто наводяться речення з творів українських письменників чи народної творчості. В слові обов'язково позначалось місце наголосу. Граматичні ремарки до українських слів не подавались. Робились позначення лише біля іменників, які в українській мові вживаються тільки в однині чи множині.

Наведемо декілька прикладів перекладу російських слів українськими із цього словника:

в ы л а́ щ и в а т ь — гланцюва́ти; к л а́ д е н ь — підва́лина; н а р о́ д н и ч е с т в о — народо́вство; н а с т е г а́ т ь, н а с т е́ г и в а т ь — 1. нашмага́ти, настьоба́ти, нахви́ськати, шмага́ти, стьоба́ти, хви́ськати.— Нашмагали спину лозиною; 2. настьоба́ти, нафастригува́ти, наши́ти на живу́ нитку, настьо́бувати і т. д.;

п о б р ю з ж а́ т ь — побурча́ти, помурча́ти, побурмота́ти, побуркоті́ти; с л о́ п а т ь — зло́пати, зга́мкати, поже́рти, потріскати.— Наша невістка — що не дай — то зтріска (*нар. присл.*).

У словнику М. Уманця та А. Спілки і дореволюційна і радянська критика відзначала такі основні хиби:

Неповноту словника. До деяких російських слів нема широко вживаних українських відповідників. Наприклад:

а б р и к о́ с — море́ля, жерде́ля; нема — абрико́са; б а р ч е́ н о к, б а́ р ч и к — пани́ч, пани́чик, паниче́нько; нема — паня́, паненя́; б о л т л и́ в ы й — щебетли́вий, ховзьки́й на язи́к, слизь-

---

[1] «Словарь росийсько-український», зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка, Львів, 1893, стор. 3.

[2] Т а м ж е, стор. 10.

коязи́кий, базі́кало; нема — балаку́чий; б о л т о в н я́ — базі́кання, баля́си, теревені́, верзі́ння, торо́чення; нема — балаканина; в е р т л я́ в и й — верткий, кру́чений, юрли́вий, юлкий, дзи́га; нема — в'юнкий і т. д.

Таких російських слів, як а в г у с т о́ в с к и й, а в т о р и т е́ т, а к к у р а́ т н о с т ь, б е з в о з д у́ ш н ы й, в м е н я́ е м ы й, в о с т о́ р ж е н н ы й, в ы д ы х а́ н и е, к а м е н о т ёс тощо, в словнику взагалі нема, хоч відповідники їм в українській мові є.

Деякі російські слова пояснені неточно. Наприклад:

а н а т о м и́ р о в а т ь — потрошити, требу́шити, поро́ти, різати, карбува́ти; а п п е л я́ ц и я — апеля́ція, пере́суд; б а л а г а́ н — шопа́; б а т о́ г — па́лиця, кий, лози́на; б у т — груз тощо.

У словнику трапляється чимало діалектних та архаїчних слів, як, наприклад:

б р у с — брус, балка, шта́га, рамено́, притуга; в и д е́ н и е — мара́, мана́, манія́, поторо́ча, страхі́ття; г р у д ь — грудни́на, грудни́ця, пе́рси, пе́рса; ж б а н — джбан, коно́вка; з а д е́ р ж к а — заде́ржання, затри́мання, впин, у́пин, при́пинка, зага́йка, зага́янка і т. п.[1].

СЛОВАРЬ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ

Титульна сторінка «Словаря росийсько-українського» М. Уманця і А. Спілки.

Словник М. Уманця та А. Спілки мав і цілий ряд позитивних рис. Важливіші з них такі:

М. Уманець та А. Спілка, так само як і М. Левченко, упорядковуючи російсько-український словник, орієнтувалися при перекладі російських слів передусім на лексичні багатства мови Східної, а не Західної України. Це, звичайно, сприяло виробленню, поширенню і закріпленню східноукраїнських лексичних норм у літературній мові.

Хоч в передмові і було сказано, що в словнику не подаються слова, спільні російській та українській мові, проте цей намір практично не був здійснений. Це мало велике наукове і практичне зна-

---

[1] У наведених прикладах діалектні слова: шта́га, притуга, поторо́ча, грудни́ця, коно́вка, при́пинка; архаїчні слова: рамено́, пе́рси, пе́рса.

чення, що й було негайно відзначено критикою. Саме з цього приводу А. Кримський писав:

«Дуже важлива та обставина, що п. Уманець поставився до свого завдання цілком сумлінно. Так, наприклад, він не піддався одній, дуже несимпатичній течії, модній тепер серед деякої частини української інтелігенції. Останнім часом ми раз у раз зустрічаємо в українських журналах дивовижні статейки, викликані бажанням — я с к р а в і ш е відтінити українську мову перед великоруською, в яких у зв'язку з цим оголошується гоніння на багато загальновживаних, цілком народних українських слів. А саме: піддаються проскрипції ті українські слова, які а) схожі на великоруські і б) мають для себе синоніми, які не зустрічаються у великоруській мові; ці синоніми оголошуються «щиро народними» словами, а слова спільноруські — «москалізмами». Не поділяючи таких вузьких і, до того ж, несумлінних тенденцій, п. Уманець об'єктивно вніс у словник всі слова, які постійно вживає народ, і це, зрозуміло, ніяк не перешкодило тому, щоб лексичне багатство і самостійність української мови виступили в словнику п. Уманця в повнім блиску, незважаючи навіть на численні пропуски... Багатство української мови, яке без словника не буває таким унаочненим, просто вражає читача. Цікаво відзначити факт, що українська мова без сумніву прогресує, розкривається і набуває прекрасних термінів для висловлення абстрактних понять; зробимо застереження, що ми маємо на оці не ті неологізми, які легко створюються інтелігенцією, а ті, які створені самим народом»[1].

Упорядкування такого великого російсько-українського словника давало можливість українській інтелігенції, зокрема українським письменникам, через російську мову лексично збагачувати і українську літературну мову, знаходити для поширених в російській літературній мові слів нові найкращі і найточніші українські відповідники.

Для західноукраїнської інтелігенції словник М. Уманця та А. Спілки був і посібником, за яким вона могла знайомитись і вивчати російську мову. Поширення цього російсько-українського словника в Галичині сприяло і остаточному занепаду «язичія» як літературної мови. «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки може бути використаний як джерело сучасними істориками та діалектолóгами.

«РУССКО-МАЛОРОССІЙСКІЙ СЛОВАРЬ» Є. ТИМЧЕНКА

Двотомний «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка був надрукований у Києві в кінці XIX ст., в 1897—1899 рр. Джерелами для російської частини цього словника були — Словарь церковнославянского и русского языка» АН 1867 р. і «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля 1887 р.

[1] А. К р ы м с к и й, Словарь російсько-український. Том перший. А—К. Зібрали і впорядкували М. Уманець і Спілка. Див. Этнографическое обозрение, 1894, № 1, стор. 157.

Джерелами для української частини словника були: «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського та С. Недільського, «Словарь російсько-український» т. I, II М. Уманця та А. Спілки, «Опыт южнорусского словаря» в. І. К. Шейковського та 35 інших джерел, передусім, опубліковані записи народної творчості і твори деяких українських письменників.

У передмові до словника його упорядник пише, що він не мав наміру подати повний російсько-український словник. В російській частині словника «подані тільки слова загальновживані в російській літературній мові, подробиці ж наукової термінології, вислови обласні та архаїчні пропущені»[1]. Дійсно, реєстр російських слів на кінець XIX ст. був далеко неповний. Всього (за нашими підрахунками) було подано близько 50 тисяч слів.

Е. ТИМЧЕНКО.

РУССКО-МАЛОРОССІЙСКІЙ

СЛОВАРЬ.

Томъ первый.

А.—О.

Титульна сторінка «Русско-малороссійского словаря» Е. Тимченка.

Українська частина словника, за словами його упорядника, також далеко неповна, бо через відсутність матеріалів не подані до російських слів та фразеологічних зворотів усі можливі українські синоніми та фразеологічні звороти. І все ж в українській частині подано, мабуть, до 70 тисяч українських слів-відповідників російським реєстровим словам.

При доборі українських синонімів до коментованих російських слів, як пише упорядник словника, він «віддавав перевагу загальнонародному українському лексичному матеріалу, уникаючи, по можливості, маловідомих провінціалізмів», а з декількох паралельно існуючих форм одного і того ж українського слова передусім «подавав у словнику одну, найпоширенішу»[2]. Однак, пише далі Є. Тимченко, він «не наважився викинути декількох, може бути ризикованих неологізмів, але які поки що мають право громадян-

[1] «Русско-малороссійскій словарь», т. I, К., 1897, стор. 1.
[2] Там же.

ства в українській літературі і не замінені іншими, більш вдалими висловами»[1].

Кожне російське слово у словнику перекладалось одним чи переважно декількома українськими синонімічними словами з позначенням у кожному слові місця наголосу, але без наведення ілюстративних речень і посилання на джерело, з якого взято слово. До кожного російського слова і деяких українських слів подавались граматичні ремарки. Наприклад:

а) к а л и л ь н ы й, adj. гартовни́й[2]; м ы л и т ь, v ми́лити; у б ы т о ч н о , adv. втра́тно;

б) а б а ж у р, m. абажу́р, кльош, дашо́к; г а з е т н ы й, adj. кгазе́тний, кгазетя́рський, часопи́сний; п о д т в е р ж д а т ь, -р д и т ь, v. стверджа́ти, потверджа́ти, затверджа́ти, -рдити, допе́вняти, -нити (повторя́ти, -рити, поновля́ти, -вити). М о е с л о в о — р д я т с в и д е т е л и допе́внять моє́ сло́во сві́дки. С л у х э т о т н е — р д и л с я, ся чу́тка не спра́вдилась; п о з в о л е н и е, n. до́звіл (g. до́зволу), по́звіл; получить —, одібра́ти, отри́мати до́звіл; д а т ь, и м е т ь —, да́ти, ма́ти до́звіл.

Тільки «при деяких менш відомих українських словах і висловах, які пояснюють російські, подане посилання на джерела»[3]. Наприклад:

«н е в е с т ь, adv. невиді, незна́ть. Руд. II, 159: п о к а ч и в а т ь, v. похи́тувати, пого́йдувати, ч.V, 774; п о к р о й, m. крій (g. кро́ю). Н а о д и н — на їдно́ копи́то С. Ж.; у з а, f. вжив. тільки в pl. у з ы, ву́зол. Кот. IУ 842, зв'язок.

Іноді позначається і місцевість, в якій уживається наведене українське слово. Наприклад: с ч е т ч и к, m. лічи́льник. Харьк. губ.; т р а н с п а р а н т, m. ра́штра. Канев. у.; упражнять, v. вправля́ти кого в що, заправля́ти до чого, затрудня́ти, -ся, вправлятись в що, затрудня́тись чим. Сосн. п.

До термінологічної та виробничої лексики у словнику подаються вказівки на те, в якій саме науці, в якому саме виробництві вживається наведене українське слово. Поруч з українськими термінами подаються і латинські. Наприклад:

ж и в у ч к а, f. *росл.* сухове́ршки, горля́нка. Ajuda reptans L.; л а м а, f. *зоол.* ляма, Lama; п о з в о н о ч н и к, m. *анат.* зворо́тник, дру́гий хреб ши́йний. Epistrophens; п о л у к в а д р а т е ц, m. *друк.* півквадра́тик; с а м о д в и г, m. *мех.* самору́х; с в я з к а, f. в'я́зка, пук, пучо́к; жмут, па́чка, з'я́зень, мотузо́к; пере́весло (на снопи); *анат.* в'я́зло, *грам.* злучка.— табаку папу́ша тютюну́ — бумаг, жмут, па́чка папе́рів.

В лексикографічній критиці «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка одержав загалом негативну оцінку. За словами Б. Грінченка, головними хибами словника Є. Тимченка є: «а) бідність матеріалу; напр., з українських авторів нема Квітки, Гулака-Арте-

[1] «Русско-малороссійскій словарь», т. I, К., 1897, стор. I.
[2] Приклади подаються за сучасним російським і українським правописом.
[3] «Русско-малороссійскій словарь», т. I, К., 1897, стор. I.

мовського, Макаровського, Гребінки, Руданського, Левицького, Мирного і всіх новіших; з Чубинського нема дуже важного VII тому; місцевих словарів нема ні одного, нема словаря Левченка, нового Шейковського і т. п.; б) самовольно повикидано з російського альфабету не тільки подробиці наукової термінології, слова місцеві й архаїчні, але й загальновживані слова літературної російської мови (напр., нема: водохранилище, древонасаждение, зарубежье, заутра і т. і.); в) переклади окремих слів часто недобрі (напр., в о д р у ж е н и е — зведення), фразеологія досить бідна; г) багато недоладних неологізмів, невідомо звідки взятих, напр.: в о з д у х о п л а в а т е л ь — літач, м а л о в р е м е н н о с т ь — недовгочасність, м а л о с о ч н о с т ь — мала сочистість, о б л и ч и т е л ь — виявляч, о т н о с и т е л ь н о с т ь — поглядність, р а з б о р ч и в о с т ь — читальність і багато інших; д) при українських словах майже не показано джерел; тим часом є в словарі багато слів може й автотентичних, але мало відомих, і нічим не можна довести, що автор зробив добрий переклад»[1].

На думку П. Горецького, словник Є. Тимченка також є малоцінною працею через відсутність прикладів і наявність полонізованих та вигаданих слів[2].

З наведеними вище оцінками словника Є. Тимченка загалом можна погодитись. Треба відзначити, що Є. Тимченко не виконав своєї обіцянки — при перекладі російських слів користуватися передусім загальноукраїнською лексикою і уникати маловідомих провінціалізмів. І це є однією з найістотніших хиб словника.

Орієнтація упорядника на вузькодіалектну лексику, зумовлену шкідливою націоналістичною тенденцією показати лексичну відмінність української мови від російської, знизила наукову вартість словника Є. Тимченка. Що така тенденція в словнику Є. Тимченка була, в цьому легко упевнитись шляхом зіставлення його коментування російських слів із коментуванням тих же російських слів у тогочасному словнику М. Уманця та А. Спілки і в «Російсько-українському словнику» АН 1948 р. Ось декілька таких співставлень:

У словнику Є. Тимченка	У словнику М. Уманця та А. Спілки	У словнику АН 1948 р
в о д о в о з, т. возі́вода	в о д о в о з — водово́з, возі́вода	в о д о в о з водово́з
в о д о л а з, т. норе́ць. П. 17	в о д о л а з — 1. водола́з, 2. пт. — норе́ць	в о д о л а з водола́з
г р а ж д а н и н, т. обива́тель, громадя́нин	г р а ж д а н и н, -ка — горожа́нин, -ка; громадя́нин, -ка	г р а ж д а н и н громадя́нин

[1] Б. Грінченко. Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, 1905, в IV, стор 26—27

[2] Див И. К Белодед, В И. Борковский, П. И. Горецкий, Изучение украинского и белорусского языков, М., 1958, стор. 36.

У словнику Є. Тимченка	У словнику М. Уманця та А. Спілки	У словнику АН 1948 р
разлитие, n. розлива, вилив	разлитие — розлиття, розливання	разлитие розлиття
самодур, m. своєум	самодур — самоволець, біснувати	самодур самодур, -ра
самообладание, n. притомність, умислу, повстримність	самообладание — самовладання	самообладание самовладання
тамошний, adj. тамтешній; тукрайовий	тамошний — тамошній, тамтейший, тамтешній	тамошний разг. тамтешній
толщина, f. грубінь, грубість, товстінь	толщина — товща, товщина товщиня, товщінь	толщина товщина (разг. — еще) грубина...
узаконение, n. управнення, установа, постанова, ухвала; (устава), право.	узаконение — 1. узаконення, 2. закон, право	узаконение 1. действие узаконення; (неоконч.— еще) узаконювання; 2. (закон) закон, -ну
хладнокровие, n. зимнокровність	хладнокровие, хладнокровность — байдужість	хладнокровие — холоднокровність; спокій; байдужість

Є. Тимченко, як правильно відзначив Б. Грінченко, не використав для свого словника лексику, зафіксовану в багатьох творах східноукраїнських письменників XIX ст. та в попередніх словниках української мови. Із попередніх словників української мови Є. Тимченко найповніше використав «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського та С. Недільського, в якому була зафіксована переважно лексика південно-західного українського наріччя. Залежність української частини словника Є. Тимченка від української частини словника Є. Желехівського та С. Недільського цілком очевидна. Словник Є. Желехівського та С. Недільського сприяв відродженню і розвиткові намагань деякої частини західноукраїнської інтелігенції створити граматичні та лексичні норми української літературної мови на базі місцевого, південно-західного наріччя української мови. Цим нездоровим, шкідливим намаганням націоналістичної західноукраїнської інтелігенції створити граматичні та лексичні норми української літературної мови на західноукраїнській мовній основі сприяв у деякій мірі і «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка.

«СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ». ЗІБРАЛА РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА». УПОРЯДКУВАВ З ДОДАТКОМ ВЛАСНОГО МАТЕРІАЛУ Б. ГРІНЧЕНКО

«Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка був упорядкований на початку XX століття, в 1902—1904 рр., а опублікований в 1907—1909 рр. Це був на ті часи найбільший українсько-російський словник. В українській його частині було подано до 68 тисяч реєстрових слів. Отже, він був підсумком і синтезом усієї попередньої лексикографічної роботи на Україні.

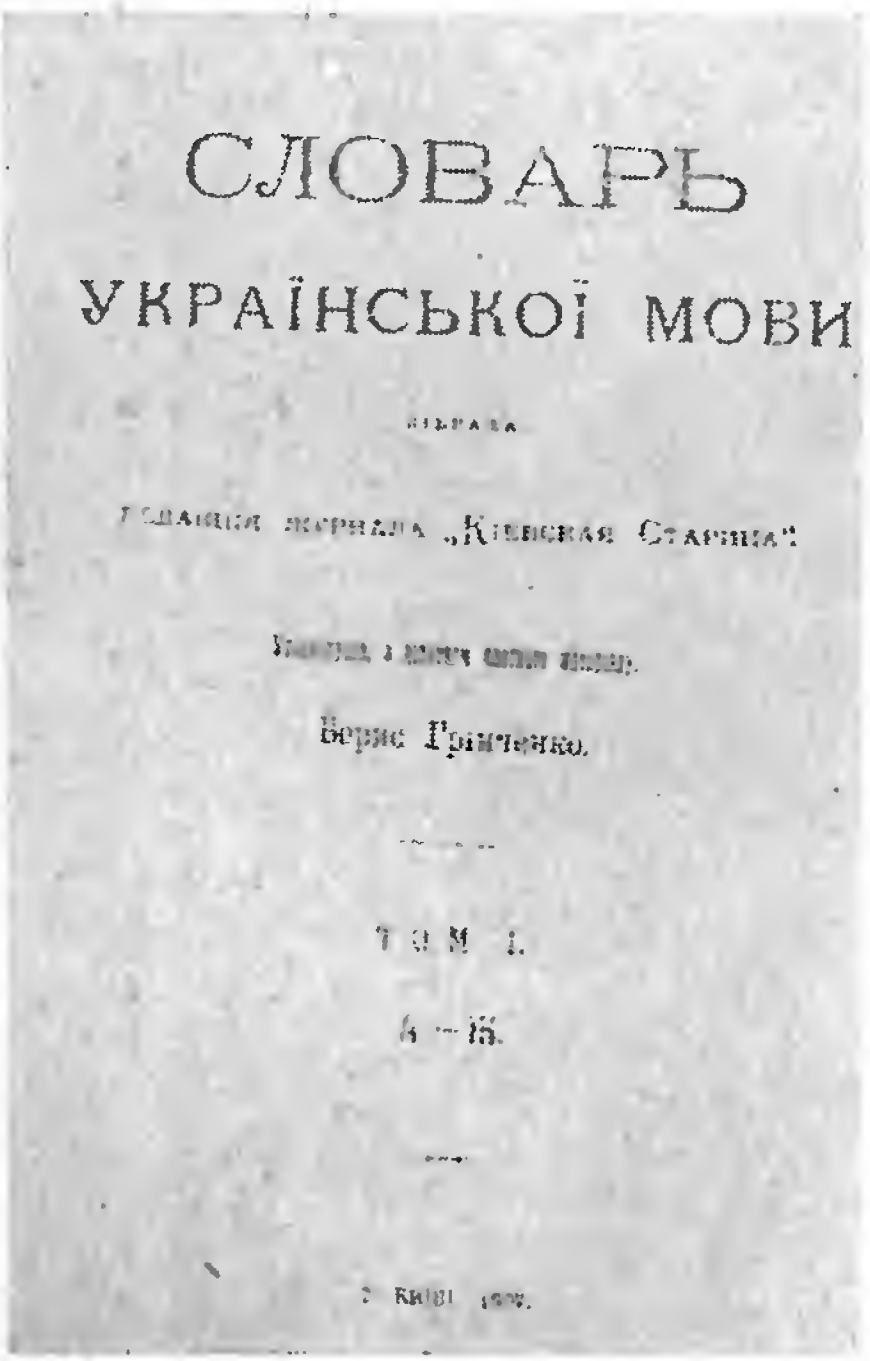
СЛОВАРЬ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
Титульна сторінка «Словаря української мови», упорядкованого Б. Грінченком.

Історія цього словника така. Всі матеріали, які збиралися до словника української мови на початку II половини XIX ст. різними особами, гуртками, співробітниками журналу «Основа», з організацією журналу «Киевская Старина» у 1882 р. стали власністю редакції цього журналу. Співробітники редакції «Киевской Старины» протягом багатьох років продовжували збирати і обробляти матеріали до словника української мови. В кінці XIX ст. редакція «Киевской Старины» оголосила, що додатком до журналу буде друкуватись словник української мови. І, дійсно, в 1897 р. у журналі почав друкуватись словник. Однак незабаром стало відомо, що Російська Академія наук має оголосити конкурс на одержання премії М. І. Костомарова за кращий словник української мови, і друкування словника додатком до «Киевской Старины» припинилось на слові «б о р о з к а», бо редакція «Киевской Старины» вирішила підготувати словник на Костомарівську премію. Упорядкувати і відредагувати словник редакція «Киевской Старины» доручила Б. Грінченкові. У лютому 1902 р. всі зібрані редакцією «Киевской Старины» матеріали і були передані Б. Грінченкові. Всього Б. Грінченко одержав 49 тисяч слів, які були записані або з уст народу, або вибрані з друкованих джерел, починаючи з 1798 р., від І. П. Котляревського, по 1870 р. Б. Грінчен-

ко, ознайомившись із матеріалами, вирішив поповнити їх. Таке право він мав. Однак згідно з угодою, підписаною ним з редакцією «Киевской Старины», він мав право добирати слова тільки з таких джерел і в таких хронологічних межах:

«а) з усіх збірок українських етнографічних матеріалів будь-коли виданих, а також із тих земських та інших видань, в яких є матеріали з народної термінології; б) з усього надрукованого українською мовою від Котляревського і по 1870 р. включно; в) із праць українських письменників XIX ст., що розпочали свою діяльність не пізніше 1870 року, хоча б ці роботи з'явились і пізніше зазначеного часу; г) із українських словників; д) із збірників слів, записаних від народу і опублікованих у друкові»[1].

Із творів українських письменників до 1870 р. та із збірок народної творчості Б. Грінченко вибрав приблизно 6 тисяч слів. До 5 тисяч слів було взято із попередніх словників і словничків доданих до різних творів та фольклорних збірок. Понад 10 тисяч слів були дібрані Б. Грінченком та різними особами з народної мови.

Починаючи упорядковувати словник української мови, Б. Грінченко добре простудіював історію української і російської лексикографії. Б. Грінченкові відомо було, що головним рецензентом його словника буде акад. О. О. Шахматов. Отже, він, працюючи над словником, мав зважати на лексикографічні уподобання і досвід роботи О. О. Шахматова над академічним словником російської мови.

О. О. Шахматов не вважав лексичну нормалізацію російської літературної мови за наукову проблему. Він був проти створення нормативного словника російської літературної мови, оборонцем якого був його попередник Я. К. Грот. Головним завданням словника О. О. Шахматов вважав реєстрацію в ньому, в міру можливості, всіх лексичних багатств російської мови. На ці погляди О. О. Шахматова не міг, зрозуміло, не зважати Б. Грінченко.

Приблизно за два роки, з початку 1902 р. до кінця 1904 р., зібрані матеріали Б. Грінченко опрацював і упорядкував «Словарь української мови». На початку 1905 р. цей словник був поданий у Російську Академію наук на конкурс.

Як і передбачалося, Академія наук доручила написати відзив на словник, упорядкований Б. Грінченком, О. О. Шахматову. Акад. О. О. Шахматов, в основному, позитивно оцінив словник Б. Грінченка, і Російська Академія наук відзначила його другою премією М. І. Костомарова.

Способи пояснення українських слів у словнику Б. Грінченка були такі:

Українське слово перекладалось, пояснювалось одним або декількома російськими словами і тільки поодинокі слова коротко пояснювались російською мовою. До багатьох українських слів

---

[1] А. А. Шахматов. Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская Старина», т. 93, 1906, стор. 194.

наводилися ілюстративні речення, в яких уживалося коментоване слово. Біля деяких українських слів, в міру можливості, вказувалося і на місцевість уживання слова. Укожному багатоскладовому слові позначалось місце наголосу; до кожного слова подавались граматичні позначки.

Ось декілька прикладів опрацювання Б. Грінченком українських слів:

б е з р о б і т т я, т я, *с.* безработица. Желех.;

в и р і в н ю в а т и, нюю, єш, *сов. в.* в и́ р і в н я т и, няю, єш, *гл.* Выравнивать, выровнять;

г е р с о́ н у т и, ну, неш, *гл.* Броситься бежать, побежать изо всех сил. З сінець вискочила та й герсонула додому. 0. 1862, VII, 38;

д і д и́ з н а, ни, ж. Имение, наследованное от предков; в частности — наследство от деда. Дідизни було доволі — вічний покій предкам і дідам. ЗОЮР. І. 65 (Дворяне) кидають отчизну і свою дідизну, свої пасіки і левади. АД. II, 48;

д р а́ ч а, чі, ж. 1) Обирательство, вымогательство, поборы, взятки. Нема життя: великі драчі. Лебед. у. КС. 1882. IX. 568. 2) Ссоры. Як менший брат оженився, то почалась між ними драча за худобу. Екатериносл. у.

І дореволюційна і сучасна радянська критика відзначала такі хиби словника, упорядкованого Б. Грінченком.

«...Головною хибою Словника української мови,— писав перший рецензент цього словника акад. О. О. Шахматов,— треба визнати його неповноту, яка залежала почасти від неуважного користування джерелами, почасти ж від навмисного одкидання деяких матеріалів і посібників»[1].

Наприклад, з незрозумілих причин О. О. Шахматов пише, що навмисне) у словнику зовсім не подана лексика північноукраїнського наріччя. А «виключити з українського словника північноукраїнські говори так же неправильно, як неправильно було б виключити із словника російської мови північноросійські чи південноросійські говори»[2].

Недостатньо була, зрештою, використана і лексика південно-західного наріччя. Найповніше була використана лексика південно-східного наріччя.

За словами О. О. Шахматова, Б. Грінченко ледве чи використав одну третину опублікованих етнографічних матеріалів і далеко неповністю твори українських письменників, навіть тих, які почали писати до 1870 р. Справедливо О. О. Шахматов докоряв Б. Грінченкові і за недостатнє використання усіх попередніх словників, зокрема словників М. Закревського, Ф. Піскунова та Є. Желехівського. «Розуміється,— писав О. О. Шахматов,— не може

---

[1] А. А. Шахматов, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская Старина», т. 93, 1906, стор. 218.

[2] Там же, стор. 197—198.

бути й мови про механічне перенесення слів із одного словника в інший, але ми в праві сподіватися від такої широкої за задумом праці, як київський словник, критичного і разом з тим систематичного користування всіма попередніми словниками»[1]. Зрозуміло, що все це разом збіднило словник, зумовило його неповноту. Особливо помітно неповнота словника Б. Грінченка була зумовлена тенденційним ігноруванням творів українських письменників з 1870 по 1904 р., зокрема творів революційно-демократичних письменників І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, завдяки праці яких українська літературна мова досягла в дореволюційний час вершин свого розвитку. І О. О. Шахматов справедливо писав, що «словник багато програв від виключення з нього наступної української літератури, тому що навряд чи до 1870 р. українська літературна мова достатньо могла зміцніти і відповісти життєвим запитам українського суспільства»[2].

У словнику особливо слабко була відбита тогочасна громадсько-політична лексика, лексика зв'язана з революційною боротьбою трудящих. Недостатньо також зафіксовані у словнику науково-технічні терміни та іншомовні слова, які вже широко вживались в українській мові. Зокрема, зігноровані іншомовні слова — інтернаціоналізми. Зате широко представлена у словнику архаїчна та вузькодіалектна лексика.

У словнику, треба думати на догоду О. О. Шахматову, не розрізнялась лексика української літературної мови від лексики української народної мови: в ньому подавались всі слова, які будь-коли вживались в українській мові. Отже, він не був нормативним словником української літературної мови.

До деяких українських слів не подані інші можливі його значення. Наприклад, в и д а т о к — це не тільки «умолот», а і витрати; г а р к а т и — це не тільки «картавить», а і кричати; ж и в ч и к —це не тільки «резвый мальчик», а і пульс; п р о г а л и н а — це не тільки поляна в лісі, а і «пропуск, пробел»; т о в а р — це не тільки худоба, а і товар, крам.

Деякі слова з однаковим звуковим комплексом, але з різним значенням не можна подавати під одним реєстровим словом, бо це різні слова. А в словнику під одним реєстровим словом б а й к а подано слово і в значенні б а с н я, і в значенні назви матерії. Так само під реєстровим словом л е в подано слово і в значенні назви звіра, і назви монети.

В деяких словах неправильно позначено місце наголосу. Наприклад: д і́ я л ь н и й, б а́ в о в н а, о з е́ р е ч к о, п о с у д и́ н а, р е ч н и́ к зам. р е́ ч н и к тощо.

При чималій кількості українських слів нема посилань на джерела, з яких ці слова взяті.

---

[1] А А. Ш а х м а т о в, Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь, «Киевская Старина», т. 93, 1906, стор. 214.
[2] Т а м ж е, стор. 208.

Ілюстративний матеріал до багатьох слів, поданих у словнику, застарілий, а іноді просто ворожий ідеології нашого соціалістичного суспільства.

Незважаючи на такі серйозні хиби, радянські вчені вважають, що «словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка являє собою цінну лексикографічну пам'ятку». Він «...є першим в українській лексикографії великим зібранням лексичних фондів української мови з перекладом включених до нього слів на російську мову (значно рідше — з тлумаченням слова російською мовою) і здебільшого з відповідним українським ілюстративним текстом до кожного з поданих значень слова. В реєстрі словника представлена лексика як літературної мови XIX ст. і фольклору, так і більшості українських діалектів. Словник досить широко подає українську фразеологію, часто з поясненням її походження»[1].

Зрозуміло, що такий великий словник української мови не міг не залишити слідів в історії української літературної мови. Для письменників і Східної, і Західної України цей словник став джерелом, з якого вони черпали лексичні скарби української національної мови для вищої її форми — літературної мови.

Як говорилося вище, у словнику найповніше була зафіксована лексика південно-східного наріччя, що особливо мало велике значення для західноукраїнської інтелігенції, для західноукраїнських письменників та вчених, оскільки деякі з них на чолі з ідеологом українського буржуазного націоналізму М. Грушевським саме в цей час досить активно намагались створити українську літературну мову на західноукраїнській мовній основі. Проти цих спроб «огаличанити» українську літературну мову рішуче виступали, як відомо, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський, упорядник словника Б. Грінченко та інші. Цілком природно, що словник Б. Грінченка також став зброєю проти цієї антинародної, в своїй суті націоналістичної, відрубницької тенденції. Поява словника Б. Грінченка, зрозуміло, зміцнила і позиції західноукраїнської інтелігенції, зокрема І. Франка, яка боролась за створення єдиної української літературної мови на східноукраїнській мовній основі.

Поява словника Б. Грінченка, разом з іншими даними, і дала підставу І. Франкові в 1907 р. заявити таке: «... можемо сказати, що наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кождий, хто брався писати тою мовою, наскілько черпав із книжкової традиції, мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців... І от кождий, Галичанин чи Українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народа, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої

---

[1] «Словарь української мови» Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко, т. І. Видавництво АН УРСР, К., 1958, Передмова, стор. 5.

найбільшим числом талановитих та популярних письменників»[1].

І в наш час словник Б. Грінченка є для радянських письменників джерелом, з якого вони добирають потрібну їм лексику. На задоволення потреб передусім українських радянських письменників і перевидався тепер фотомеханічним способом словник Б. Грінченка.

«Словарь української мови», упорядкований Б. Грінченком, є також важливим джерелом для істориків та діалектологів української мови.

«УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК» В. ДУБРОВСЬКОГО

«Українсько-російський словник» В. Дубровського був опублікований в 1909 р. Як говориться в передмові до словника, його упорядник мав на увазі «допомогти тим, хто хотів би познайомитись з українським письменством, але мало знає або й зовсім не знає української мови». В зв'язку з цим у словник, як говорить упорядник, увійшли тільки «найбільш вживані або малозрозумілі слова». Насправді практично завдання і мета словника не були досягнуті. Для того щоб допомогти читачеві української літератури, упорядникові словника і треба було передусім подавати слова, вживані в українській літературній мові. У словнику ж В. Дубровського приблизно на 25 тисяч слів більше чверті подано таких слів, які в українській літературній мові або ніколи не вживались, або на той час уже не вживалися. Це були або вузькодіалектні слова, або архаїзми. Наприклад:

а б ш и т о́ в а н и й — отставной, уволенный; в а р о́ в н я — сторожевая башня; в а л ю ш а — сукновальня; о б б а м б у́ р и т и — ошеломить, огорошить, ударить; п і в ш о́ с т а — пять с половиной; п о ш к р о м а́ д и т и — поскресть; ш а п ч у́ к — абажур тощо.

Крім діалектизмів та архаїзмів, у словнику подано багато штучно створених, «кованих» слів, які також навряд чи вживались у літературній мові. Ось декілька таких слів: в а́ л е ц ь — вальс; з л а м а́ ч — нарушитель; к и ш е́ н н и к — карманщик; о б и́ т а ц і я — жилище, помещение; о б о р о́ т и ч — кант; о г л а́ д а — гладкость, лоск, полировка; п а п і р н и ц я — портфель; п о́ в а б — грація, искушение, соблазн; п р е́ п и х — великолепие; п р и́ б а г — прихоть, каприз; ч е́ с т е н ь — памятник; с п і д н и ч к а́ р к а — мастерица юбок; п и с а́ л о — грифель тощо.

Якщо в словнику В. Дубровського нема потрібних українських слів, «то зате доволі знайдеться слів польських,— не тих, що перейшли з польської мови до нас і стали у нас звичайними, а влас-

---

[1] І. Франко, Літературна мова і діялекти, Літературно-науковий вісник, т. 37, 1907, стор. 226.

не тих, що од них треба усіма силами одхрещуватися, хоч би вони у кого й з письменників наших траплялися»[1]. Ось декілька таких слів: в а г а́ д л о — маятник; в и о б р а́ з н я — фантазія, выдумка; з б у й — разбойник; к р е д е́ н е ц ь — посудный шкаф; к р у ш — руда, метал; л і́ ц а — привязь, свора, вожжа; н а ц ю р у в а́ т и — наштопать; о́ в ш і м — точно; о ф и ц и́ н а — флигель; ф а т и́ б а — труд, работа; ф р а с у́ н о к — печаль, горе; ц в і́ ч и т и — школить, обучать тощо.

Якщо зважити ще й на те, що в словнику багато слів було перекладено або зовсім неправильно, або неточно, то треба було б визнати його цілком непридатним до вжитку. Але цього не сталося. Українські буржуазні націоналісти, хоч і змушені були визнавати деякі хиби цього словника, проте вважали, що «словник сей хоч трохи може заспокоїти велику потребу часу в практичному словникові. З цього боку можна вітати видання сього словника».[2]

Потреба в практичному українсько-російському словнику на початку XX ст. справді була, але в хорошому практичному словникові, який би відбивав дійсний стан лексики української літературної мови, її досягнення і орієнтував би споживача цього словника на використання її, лексики, в своїй повсякденній діяльності. Таку практичну потребу українсько-російський словник В. Дубровського ні в якій мірі не задовольняв. Навпаки, своїм недоброякісним, тенденційно дібраним лексичним складом він дискредитував українську літературну мову в очах навіть тих, хто щиро хотів її вивчати і знати. Словник В. Дубровського орієнтував розвиток української літературної мови на відрубницькі, буржуазно-націоналістичні шляхи розвитку, за що й розхвалювали і, навіть, перевидавали в перші роки революції цей словник українські буржуазні націоналісти.

«ЛАТИНСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВАР» Ю. КОБИЛЯНСЬКОГО

На початку XX ст. для потреб середньої школи в Західній Україні укладається цілий ряд перекладних словників. Серед цих словників слід згадати: «Руско-німецкий словар» О. Поповича[3], «Руско-латиньский словарець для руских гімназій» Ю Кобилянського[4], «Німецько-український словар» В. Кмицикевича і В. Спілки[5] та «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського[6].

Найціннішою лексикографічною працею серед названих словників був «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського. У цьому словнику приблизно до 15 тисяч латинських слів були

---

[1] В. Доманицький, В. Дубровський, Українсько-російський словник, ЗНТШ, т. 89, 1909, в. III, стор 224.
[2] Літературно-науковий вісник, т. 46, 1909, стор. 205.
[3] Чернівці, 1904.
[4] Чернівці, 1907.
[5] Чернівці, 1912.
[6] Відень, 1912.

подані точні чи близькі за своїм значенням українські слова. «При укладі словаря,— писав автор,— виходив я все й всюди з первісного значення слова; далі вив'язується порода подібних значень, себто синонімів, які треба приспособляти до поодиноких місць в авторах. Очередом ідуть образові слова (метафоричні і метонімічні), а між ними чимало випадкових значень (occasionaliter adhibita), накінець поетичні та реторичні вислови»[1]. Наприклад:

ex-stirpo, 1. викорінювати, корчувати, витинати в пень; обр... вирвати з серця;

grāmārium, ii, n., клуня, хлібня, збіжниця, пашенна комора, шпіхлір, гамбар;

gula, ae, f, а) глитаня, пелька, ковтка, гортанка, горло, шия; обр... б) піднебінє; в) ласування, ласун, ласогуб, ласощі.

П. Й. Горецький, характеризуючи словник Ю. Кобилянського, пише, що в українській частині словника автор прагнув передусім подати загальноукраїнську лексику, що західноукраїнських діалектних слів у цьому словнику мало[2].

Для української частини словника Ю. Кобилянський використав словники Є. Желехівського, Уманця і Спілки, Є. Тимченка, Б. Грінченка та твори кращих українських письменників.

Аналізуючи українську частину словника, Ю. Кобилянському не можна закинути ігнорування загальноукраїнської лексики, але не можна й сказати, що в словнику рідко вживаються західноукраїнські діалектизми. Наприклад: відокремішити (1)[3]; трійло — отрута; правотар — заступник; речник — актор; винуватель — винуватець; орудар (9); диханка — гортанка; скусний — мистецький, художній (53); скропленє (55); свистілка — сопілка (67); метавка — праща (69); сторонщина — чужина (70) і т. п. Але крім вузьких західноукраїнських діалектизмів, у словнику Ю. Кобилянського, в його українській частині, подається і чимало слів, невластивих українській мові. Наприклад: ошибатися, притиворічить собі (2); доморідні — тубільці; нарушати; пропасть — безодня, прятати (3); освободженє, совершеність (4); бодрість (9); довжник, склонювати (11); прибори (51) і т. п.

Отже, як свідчать наведені вище приклади, словник Ю. Кобилянського не міг бути нормативним словником української літературної мови. Учням середньої школи важко було перекласти твори латинських авторів на українську літературну мову згідно з її лексичними нормами, оскільки в словнику не позначались діалектизми, архаїзми тощо. Однак словник Ю. Кобилянського да-

---

[1] Ю. Кобилянський, Латинсько-український словар, Відень, 1912; Переднє слово.

[2] Див. И. К. Белодед, В. И. Борковский, П. И. Горецкий, Изучение украинского и белорусского языков, М., 1958, стор. 40.

[3] В дужках біля прикладів подається сторінка словника.

вав можливість учням ознайомитися із загальноукраїнською лексикою та фразеологією, що до деякої міри сприяло виробленню і поширенню єдиних лексичних і фразеологічних норм української літературної мови.

Непоганий був і шкільний «Німецько-український словник» В. Кмицикевича і В. Спілки. У цьому словнику приблизно до 34 тисяч реєстрових німецьких слів були подані українські слова-відповідники. Це були слова української літературної мови, бо упорядники намагались уникати діалектизмів і мали «на меті із великого багатства мови подати хоч небагато, та по змозі живою, чистою мовою, не заганяючися задалеко на принадне поле непевних або й неконче щасливих маловартних новотворів»[1].

І в дореволюційній, і в радянській лексикографічній критиці «Німецько-український словник» В. Кмицикевича і В. Спілки був загалом оцінений позитивно.

І цей словник, так само як і словник Ю. Кобилянського, сприяв до певної міри поширенню єдиних лексичних норм літературної мови в західних областях України.

ГРАММАТИКА
Українського язика
ЧАСТЬ I.
ЕТИМОЛОГІЯ.

Титульна сторінка «Грамматики Українського язика» Ів. Нечуя-Левицького.

«СЛОВАР» ІВ. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

У Києві 1914 р. була надрукована «Грамматика Українського язика» (ч. І, Етимологія) відомого українського письменника Ів. Нечуя-Левицького. В кінці цієї частини граматики і був надрукований на 861 слово «Словар». Це був російсько-український словник, в якому подавались, за словами автора, деякі народні й нові книжні слова (неологізми).

З погляду лексикографічного «Словар» Ів. Нечуя-Левицького був укладений незадовільно, безсистемно. Біля деяких іншомов-

[1] В. Кмицикевич і В. Спілка, Німецько-український словник, Передмова, Чернівці, 1912, стор. 9.

них слів автор подавав вказівку на те, з якої мови пояснюване слово взято, а біля інших таких вказівок нема. Наприклад:

а р м и я (латинське слово), військо узброєне, готове до війни; б у т ы л к а, пляшка (німецьк. Flasche); великий бутель (французьк. bouteill); г о р и з о н т, обрій, небокруг: «хожу, блужу та сумую, як те сонце в крузі». Народ. пісня.

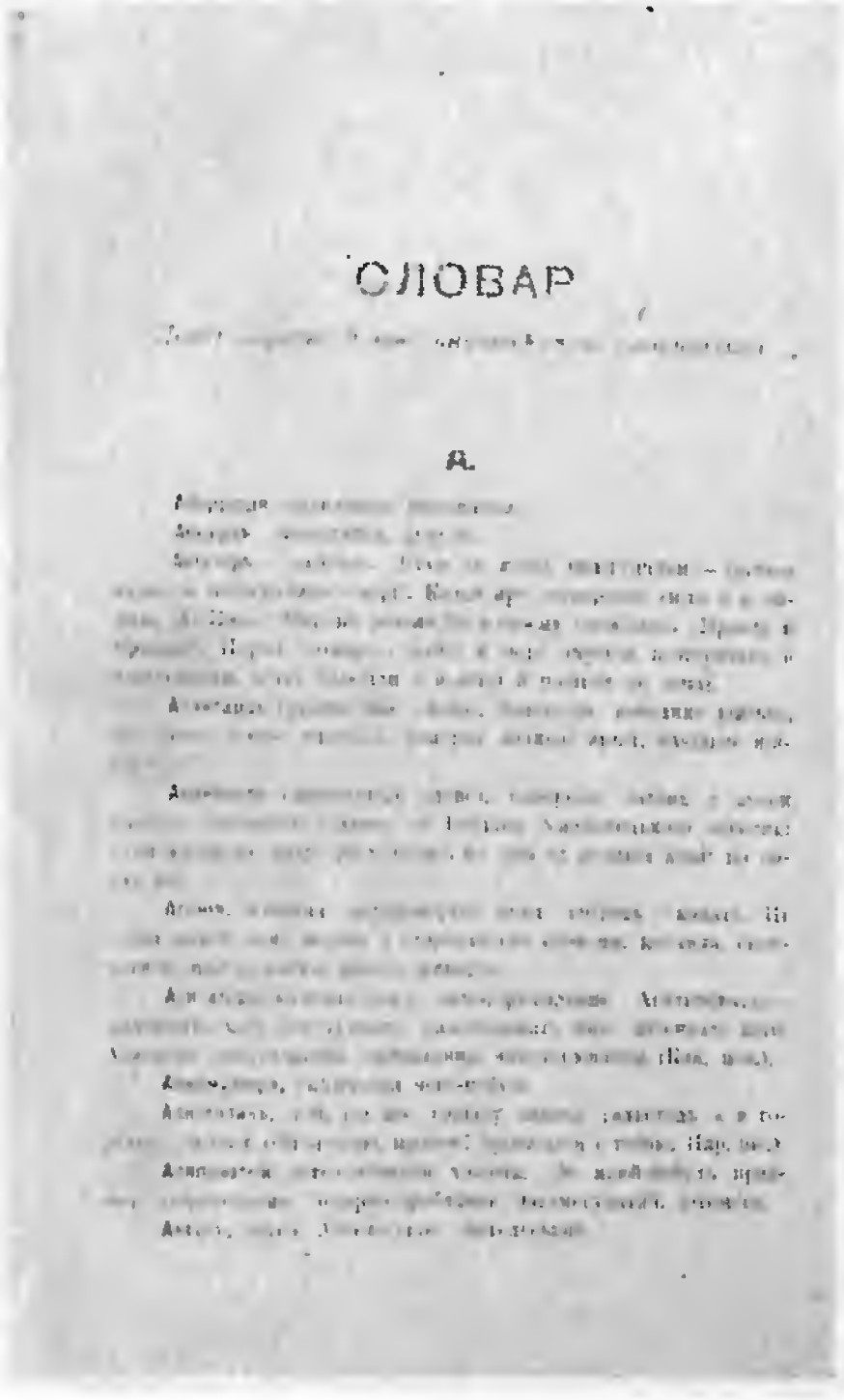
СЛОВАР

А.

Перша сторінка «Словаря» Ів. Нечуя-Левицького.

Ніяких граматичних ремарок біля слів нема, місце наголосу в українських словах не позначається, тільки до деяких слів наводяться ілюстративні речення.

Нема системи і в поясненні російських слів. Одні слова перекладались одним чи декількома українськими словами, інші ж пояснюються докладно, з історичними і етимологічними (не завжди правильними) коментаріями. Наприклад: в ы р а ж а т ь, в ы р а з и т ь, виявлять, виявлювать, вия-вить; в ы р а ж е н и е, вийвок; и с к а т ь, шукать чого-небудь. Корінь спільний з німецьким словом — suchen, в которому буква С змінилася на Ш (Шухен), бо є в Галичині прізвище — Шухевич певно дуже давнє, од слова *шухен*, а не од шукать. Польське шукаць. Ці слова і в укр. і в польс. мові внесені Остготами. Але в українській мові є слово с ь к а т ь, гребінкою або гребінцем скати в голові нужі.

Найголовніша хиба цього словничка полягає в тому, що російські слова неточно чи неправильно перекладались українськими словами. Ось тільки декілька таких прикладів:

и г р а т ь, сыграть роль в театре — удать, удать якусь роль; к а ч е с т в о, прикметність, призначність; к а ч е с т в е н н ы й, прикметный; м о д а, поведенція на убрання, цебто такий убір, котрий завівся, пішов по людях; н а с т а в л я т ь, н а у ч а т ь, напутювать, напутить когось; н а с т а в л е н и е, напутіння; н а с т а в н и к, напутник.

Після словника були подані «Загальні примітки до словаря». І в «Загальних примітках до словаря», так само як і в попередніх

своїх статтях[1], Ів. Нечуй-Левицький цілком правильно виступав проти «огаличанення» української літературної мови. Але водночас Ів. Нечуй-Левицький у «Загальних примітках до словаря» висловив і чимало неприйнятних тверджень. Зокрема, ніяк не можна погодитись із твердженням, що «своєю лексикою українська мова принаймні найменше, як третьою часткою слів свого словаря, належиться до західньо-слав'янських мов: словацької, польської, чеської (особливо в Моравії), лужицької, а найбільше до словацької»[2].

І в словнику, і в примітках до нього виразно виявлена тенденція унормалізувати українську мову на східноукраїнській лексичній основі, хоч в окремих конкретних випадках Ів. Нечуй-Левицький і не був правий, домагаючись, наприклад, «викинуть с книжньої мови галицькі слова ч е к а т и, т р и м а т и, з и с к, в і д, р у х»[3] тощо тільки на тій підставі, що в с. Стеблеві на Київщині люди цих слів не зрозуміють.

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ. ПЕРШІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

З кінця XVIII ст. і аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції провідними стилями в історії української літературної мови були стилі художньої літератури. Але з II половини XIX ст. помітно починають розвиватись і інші стилі, зокрема стилі наукової мови.

Стилі наукової мови, як відомо, відрізняються від мови інших стилів літературної мови передусім своєю специфічною лексикою і фразеологією. Отже, для стилів української наукової мови в першу чергу і була потрібна лексика, яка точно б передавала наукові поняття.

Українська термінологічна лексика з різних галузей знання у II половині XIX ст. частково використовувалась у художніх творах деяких письменників. Так, Ів. Нечуй-Левицький у своїх творах досить широко використовував сільськогосподарську лексику, лексику цукроваріння, ткацької справи та рибальського промислу. У творах П. Мирного використовується лексика будівельної справи та військова лексика. Але найповніше засвідчена українська соціально-економічна, суспільно-політична, філософська, літературознавча та виробнича термінологічна лексика у творах І. Франка.

Однак цієї термінологічної лексики, розкиданої по окремих творах українських письменників, явно було недостатньо для розвитку стилів наукової мови. У II половині XIX ст. назріла потреба, по-перше, зібрати українську термінологічну лексику, передусім, з уст народу; по-друге, створити на українській мовній

---

[1] Див., Криве дзеркало української мови, К., 1912.

[2] І. Нечуй-Левицький, Грамматика Українського язика, ч. І, Етимологія, К., 1914, Загальні примітки до словаря, стор. 2.

[3] Там же, стор. 75.

основі потрібні терміни і, по-третє, поповнити українську термінологію за рахунок іншомовної міжнародної термінології. Це завдання могли здійснити тільки лексикографи, уклавши на підставі зібраних матеріалів термінологічні словники з різних галузей науки.

Щоб укласти термінологічні словники, треба було не тільки зібрати термінологічну лексику, а й виробити принципи укладання термінологічних словників. Першу спробу подати принципи укладання українських термінологічних словників зробив М.Левченко в «Заметке о русинской терминологии»[1]. В цій замітці М. Левченко пропонував, по-перше, утворювати наукові терміни «в дусі народної мови, так, щоб згодом вони були прийняті самим народом»[2]; по-друге, утворювати терміни загальнозрозумілі і, по-третє, приймати іншомовні терміни тільки легковимовні. З цими теоретичними положеннями і вимогами М. Левченка загалом можна погодитись.

Реалізацію цих теоретичних принципових положень М. Левченко проілюстрував доданим до своєї замітки невеличким, на 138 слів, термінологічним словничком. І ось практична реалізація наведених вище принципів укладання термінологічного словника викликає уже заперечення.

До російських термінів, переважно математичних і природознавчих, М. Левченко подає такі українські терміни:

а р и ф м е т и к а — щотниця; а л г е б р а — німа щотниця, або німощот; а т о м (хім.) — первець; б о т а н и к а — рослинниця; г а з — чад; к в а д р а т — двукрат; м е х а н і к а — силодійня (наука о действии сил); п а р о в а я м а ш и н а — парострой; ц и р к у л ь — кружало; ф а б р и к а н т — виробщик і т. п.

З наведених прикладів видно, що М. Левченко особливо порушив висунутий ним же принцип — приймати й іншомовні терміни, якщо вони легковимовні. А більшість поданих вище іншомовних термінів українцями вимовляється легко, за винятком хіба термінів а р и ф м е т и к а і ф а б р и к а н т, в яких є невластивий слов'янським мовам звук Ф.

Отже, М. Левченко ігнорував загальновживану міжнародну наукову термінологію і намагався будь-що штучно створити нові «суто» українські терміни. Цю ж тенденцію і теоретично, і практично на сторінках журналу «Основа» підтримував і популяризував П. Єфіменко[3].

Думка створити наукову термінологію тільки на базі української мови знайшла прихильників і в Західній Україні. Одним із прихильників і практичних реалізаторів цієї ідеї в Західній Україні був Ів. Верхратський, який з 1864 р. почав публікувати окремими випусками «Початки до уложення номенклатури и терминологиї природописнёї, народнеі». У цих «Початках...» Ів. Верх-

---

[1] М. Левченко, Заметки о русинской терминологии, «Основа», 1861, липень.
[2] Там же, стор. 184.
[3] П. Ефименко, По поводу заметки г. Левченка «О русинской терминологии», «Основа», 1862, серпень.

ратський передусім подавав до латинських природознавчих термінів народні природознавчі назви, зібрані ним у Західній і, почасти, в Східній Україні. Якщо ж латинському термінові в народній мові не було відповідної назви, то він або перекладав «наукові назви латинські на язик руський», або «утворював всюди назви нові»[1].

Іноді Ів. Верхратський просто подавав народні природознавчі назви, яким нема відповідників у латинській мові. Наприклад:

c e n t a u r e a cyanuç — kornblume (блевіт (В) — блават (З) — волошки (укр.);

s o l a n u m n i g r u m — schwarzer Nachtchatten письони (Б) — прислини (З) — паслін (укр.);

б а й р а к (херс.) або буерак (херс.) велика чабанська або вівчарська собака; менші собаки тої раси вівчарки; б а й р а к — також долина, поросша лісом;

з а с т у п н і (Крч.) вимулені ями, уровища, урови;

ц і б а т и й (гал., укр.), довгоногий;

т і н н и к, п і д т і н н и к (утворене), альтанка і т. п.

У шести випусках «Початків...», виданих протягом 15 років (з 1864 по 1879 р.), Ів. Верхратський опублікував чимало діалектної природознавчої лексики, особливо поширеної в Західній Україні. Ця лексика і тепер може становити науковий інтерес для істориків та діалектологів української мови. Однак багато поданих Ів. Верхратським назв так і не стали природознавчими термінами, бо вони були вузькодіалектними. Проте наведення їх, пізнання їх дало можливість ученим вибрати найкращі, найточніші загальноукраїнські назви. Не можна не відзначити щирого намагання Ів. Верхратського подавати в «Початках...» природознавчі назви не тільки з Галичини, але й «з однокровної нам України»[2].

«Дуже жалую,— писав Ів. Верхратський,— що не міг много із українських названій тут помістити; але наскільки моя снага— тільки й зробив»[3].

* * *

З 70—80-х років XIX ст. активніше починають збирати і вивчати термінологічну лексику і в Східній Україні. Так, у 1874 р. публікується «Опыт словаря народных названий растений юго-западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них» А. С. Роговича[4] і «Список растений с народными названиями...» Ф. К. Волкова[5].

А. С. Рогович у своєму «Опыте словаря народных названий растений...» до загальновідомих латинських ботанічних термінів

---

[1] І в. В е р х р а т с ь к и й, Початки..., вип. V, 1872, Передмова.
[2] Т а м ж е, вип. II, 1869, Передмова.
[3] Т а м ж е, вип. I, 1864, Передмова.
[4] Записки Юго-западного отдела русского географического об-ва, т. I, К., 1874.
[5] Ф. В о л к о в, Список растений с народными названиями.

подає відповідні українські назви, рідше — молдавські, бо записи народних назв рослин провадились у Подільській губернії, в селах якої поруч з українцями жили і молдавани. Ось декілька прикладів, в яких подаються до латинських ботанічних термінів відповідні українські і молдавські назви рослин:

Agrostema githag L. Куколь, кукіль; негин, мл.[1].

Cirsium arvense Scop. Осот, наголоватки, жербій.

Lucium barbarum L. Дереза, ліцій, незайманик, повій, дарморос; дариза, мл.

Scilla bifolia L. Ряст.

Lea Mays L. Пшеничка, кияхи, кукурудза; папшоя, мл.

Українські назви рослин були подані А. С. Роговичем до 772 латинських ботанічних термінів. До більшості латинських термінів А. С. Рогович подавав по декілька українських назв, що давало можливість природознавцям, упорядникам термінологічних словників, вибрати не тільки найпоширенішу народну назву рослини, а й назву, яка найточніше її характеризувала.

Ф. К. Волков у своєму «Списку растений с народными названиями...» до 230 українських народних назв рослин подав відповідні міжнародні латинські терміни. Наприклад:

г в о з д и к и, Tagetes patula L, к а л а ч и к и, Malva borealis L. Цвітуть біло у кінці червня;

п а с л і н, Solanum nigrum, п о л у н и ц і, Fragaria collina L.

Спроба Ф. К. Волкова подати до українських народних назв загальновживані латинські терміни сприяла правильному і точному вживанню українських ботанічних термінів у літературній мові.

М. Драгоманов, що дуже уважно стежив у 70-х роках XIX ст. за розвитком української літературної мови в Східній і Західній Україні, також висловив декілька думок з приводу тих засад, на яких повинна бути створена українська наукова термінологія. У статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» він передусім рішуче виступав проти того, щоб виробити українську термінологію цілком **відрубну** від термінології російської чи польської. М. Драгоманов засуджував намагання деяких «вироблячів» термінів не брати в українську мову термінів з російської, польської та інших мов.

Не поділяв М. Драгоманов і тенденції «видумати усі терміни зовсім народні», або «одшукувати слова архаїчні по актам»[2].

Щоб створити українську наукову термінологію, М. Драгоманов радив, по-перше, добре вивчити українську народну мову, деякі слова якої можна було б термінологізувати, а від коренів деяких слів утворити нові слова-терміни; по-друге, використати термінологію споріднених мов, зокрема термінологію російську; по-третє, робити переклади термінів з інших мов на українську і,

[1] *Мл.*—молдавське.

[2] У к р а ї н е ц ь, Література російська, великоруська, українська і галицька, «Правда», ч. 4, 1874, стор. 162.

нарешті, залишати іншомовні терміни, «коли вони вже вжились скрізь, увійшли у громадську мову, прийняли народню фонетику і дали од себе похідні»[1].

У 80-х роках XIX ст. почав збирати українську народну термінологію різних ремесел і промислів у Полтавській губернії В. Василенко. В процесі збирання термінологічної лексики В. Василенко помітив, що в різних місцевостях України в одному і тому ж промислі уживається і різна термінологія. «Дозволимо собі сказати,— писав В. Василенко,— що ті чи інші терміни звучать то русицизмом, то полонізмом, іноді ніби татарщиною, а може бути ледь не скифщиною, чи перекрученою німеччиною і т. п., одним словом всячиною — але менше всього вітчизняною літературною мовою»[2].

А між тим поширення наукових технічних знань серед населення, писав В. Василенко, можливе тільки за умов широкого використання української народної мови і термінології. Ось чому треба збирати і вивчати українську народну термінологію і в дальшому на наукових засадах створити повний тлумачний словник української технічної термінології. А все це буде сприяти успішнішому проведенню і засвоєнню масою сільського населення технічних поліпшень і удосконалень з допомогою рідної за мовою — технічної термінології.

В. Василенко розумів, що створити на наукових засадах повний тлумачний словник української технічної термінології не можна без вивчення існуючих термінів у народній мові. Ось чому він за головну мету перед дослідниками ставив збирання і публікацію технічних народних термінів різних ремесел і промислів. З цією метою він склав «Проект инструкции для собирания материалов по технической терминологии» і «Программу вопросов для отдельного лица»[3].

Щоб проілюструвати, наочно показати, як саме треба вивчати українську місцеву технічну термінологію, В. Василенко в 1902 р. видав «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I, II, III. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения»[4].

Наведемо декілька різних термінів і способи їх пояснень із цього словника:

к а́ д і в б — чан для кожевенного дела, диаметр 1 ар., выш. 1 $^1/_2$ ар. (Опошня, Зеньк. уезда);

---

[1] У к р а ї н е ц ь, Література російська, великоруська, українська і галицька, «Правда», ч. 4, 1874, стор. 162.

[2] В. В а с и л е н к о, К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии, Х., 1902, стор. 6.

[3] В. В а с и л е н к о, К вопросу о толковом словаре украинской технической терминологии, Х., 1902, стор. 10—15.

[4] В. В а с и л е н к о, Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I, II, III..., Х., 1902.

с к а х в а́ — острый скребок из куска сенокосной косы для очистки овчины от мяса и жира (Решетиловка, Ромен. уезда);

і л ь т и́ ц я — голица или оголенная от шерсти овечья кожа (Барышевка, Переяславського уезда);

к о л о́ д а — партия мисок, до 35 шт., вложенных одна в другую, ставится «на ребро» (боком) поперек горна, в несколько ярусов;

б л е к о т о́ р я — дойная матка с сосуном.

«Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» був тільки маленькою корисною спробою укласти словничок української народної технічної термінології. Сам автор у передмові писав, що його словник не може задовольнити всіх сучасних наукових вимог, які пред'являються до такого типу словників. Крім неповноти словника, автор відзначав ще й таку хибу, як відсутність вказівки біля багатьох слів на місце їх запису.

В словнику є й інші хиби. Однією з найістотніших хиб, на нашу думку, є те, що автор не відрізняв вузькодіалектних термінів від термінів, поширених в усій українській мові. А таких загальноукраїнських термінів у словнику В. Василенка чимало, наприклад, д і ж к а, с в о л о к, л я д а, с к р и н я, к а ю к, м а х о в и к, п о в с т ь, р у ш н и к, п л а х т а тощо. Поділ записаних термінів на загальноукраїнські і вузькодіалектні сприяв би, по-перше, створенню українського тлумачного словника технічної термінології, про який так мріяв В. Василенко, і, по-друге, сприяв би лексичній нормалізації наукових стилів літературної мови.

* * *

На початку 1892 р. у Львові було організоване Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке мало головним своїм завданням «плекати та розвивати науки в українсько-руській мові»[1].

Математично-природничо-лікарська секція цього т-ва і розгорнула роботу по збиранню та створенню наукової української термінології з фізико-математичних, природничих та медичних наук.

З 1896 р. спочатку в «Записках Наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка», а потім в окремих «Збірниках математично-природописно-лікарської секції» і почали публікуватись матеріали до української наукової термінології.

Першим опублікував «Матеріали до фізичної термінології» В. Левицький[2]. У передмові до своєї праці В. Левицький писав, що він подає в «Матеріалах...» тільки найважливіші і найчастіше вживані терміни з теоретичної механіки. Автор справедливо заува-

---

[1] ЗНТШ, т. I, 1892, стор. 211.

[2] ЗНТШ, т. XI, 1896; Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. III, вип. II, 1898.

жував, що не кожен поданий термін є «вже сталий і щоби на його місце не можна було подати іншого, ліпшого, який більше підходив би під саму суть відповідного поняття».

Навіть побіжний аналіз поданої В. Левицьким фізичної термінології дає підстави твердити, що автор у багатьох випадках ігнорував загальновживані терміни і заміняв їх українськими, до того ж часто невдалими, штучно створеними. Наприклад, він деякі міжнародні загальновживані терміни пропонував передавати українською мовою:

а м п л і т у д а — розмах; д и с т и л я ц і я — дистиляція (перекраплене), перегін; д и ф у з і я — дифузія, всяканє; м е т о д — метода (навóд); м і к р о м е т р — дрібномір, мікрометр; м о л е к у л а — дробина, молекул; п а р а л е л о г р а м — рівнобіжник тощо.

Той же В. Левицький і на тих же засадах надрукував «Матеріали до математичної термінології»[1] і «Начерк термінології хемічної»[2].

Деякі із запропонованих В. Левицьким, Ів. Верхратським та іншими західноукраїнськими вченими терміни були прийняті і ввійшли в сучасну українську наукову термінологічну лексику. Однак тенденція обминати загальновживані міжнародні терміни, штучне кування на західноукраїнській мовній основі наукових термінів викликали і в Західній, і в Східній Україні гостре заперечення. Ось чому термінологію, вироблену Ів. Верхратським, В. Левицьким, мало хто вживав, і кожний учений, що брався писати українською мовою праці з математичних та природознавчих наук, продовжував сам творити свою власну термінологію. Такий стан із виробленням наукової термінології не тільки гальмував розвиток науки, а і розвиток стилів наукової мови.

У II половині XIX століття збирали матеріали не тільки до термінологічних словників природознавчих та фізико-математичних наук. Почали збирати в цей період матеріали і до термінологічних словників гуманітарних наук. І. П. Новицький публікує «Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-западной России», Н. Горбачевський — «Словарь древнего актового языка северо-западного края и царстза польского» К. Левицький — «Німецко-руский словар висловів правничих і адміністраційних».

«Справочный словарь юридических терминов...» І. П. Новицький склав із суто практичною метою — пояснити юридичні терміни, які вживалися в судових актах XIV—XVII ст., щоб правильно тлумачити зміст цих актів. Поза намірами упорядника цей словник став і джерелом для термінологічного словника, бо деякі із старих юридичних термінів продовжували вживатись і в XIX ст. з тим же чи з іншим значенням. Ось деякі з цих термінів:

---

[1] Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. VIII, в. II, 1902.

[2] Там же, т. IX, 1903.

а п п е л я ц і я, appellatio; а р е ш т, arest — 1) наложение ареста, запрещения на имущество; 2) отдача на поруки; в е ж а, wieża — тюрма, тюремное заключение; в ы п и с — выпись, засвидетельствованная копия документа, выданная из актовой книги; з л о ч и н ц а — преступник; к а р а, к а р а н е — наказание; п и с а р — секретар суда; п о з о в — требование явиться в суд для ответа; с п р а в а — дело, тяжба, процесс; у х в а л а — постановление.

Н. Горбачевський «Словарь древнего актового языка...» склав, так само як і І. П. Новицький, з практичною метою: подати і пояснити латинські юридичні терміни, які зустрічаються в актових книгах XVI—XVII ст., та руські юридичні терміни і деякі інші малозрозумілі слова, що зустрічаються в актових книгах XVI—XVII ст.

Руські, тобто українські, юридичні терміни та слова Н. Горбачевський подавав і пояснював тільки ті, які важко зрозуміти з самого тексту акту, пояснення яких не можна знайти в загальних словниках. Ось декілька таких слів:

г о л о в щ и з н а, плата, определенная законом за голову убитого человека;

г а к о в н и ц а, род длинного ружья, которое было в большом употреблении в древних крепостях;

и с п а ш, потравление скотом поля или луга;

к о п а, собрание народа, преимущественно крестьян, для расследования какого-нибудь дела, напр., покражи, убийства, пропажи и т. п.;

о с о ч н и к и, от древнего русского слова с о к, которое встречается в «Русской Правде» и означает расследование, розыск, и потому о с о ч н и к собственно значит сыщик, розыскиватель;

п о д н е с т и с п р а в у, начать дело по форме суда;

п о к о н а т ь п р а в о м, доказать кому-нибудь его вину судебным порядком;

п о т у ж н и к, соучастник в каком-нибудь действии, помощник;

с я б р о в а т ь, пользоваться чем-либо вместе с другими, сообща;

з а н е х а т и, опустить что-нибудь из виду, пренебречь;

з а в а д а, препятствие.

У словниках І. П. Новицького, Н. Горбачевського переважно наводились і коментувались латинські юридичні терміни, вживані в актових книгах XIV—XVII ст. Порівняно мало було подано і прокоментовано українських юридичних термінів. Проте наступні упорядники словників української юридичної термінології уже не могли обминути їх.

У кінці XIX ст., в 1893 р., у Львові К. Левицький упорядкував і видав «Німецко-руский словар висловів правничих і адміністраційних». Про те, якої ваги, значення надавала громадськість появі цього словника, К. Левицький у передмові писав:

«А чей-же не треба доказовати наглячої потреби видання сего

словаря. Наш нарід добиваючися, на основі рівноправності, належних прав для руської мови, яко живучий нарід має дати доказ поваги і сили рідного слова. Повага нашої руської мови лежить в єї богацтві словеснім, котре дає нам спромогу нею висловляти всякі поняття, відповідно до змагань новочасної науки. Сила рідної мови і в уживанню тої мови на кождім місці, в кождім часі і в усіх відносинах,— бо лише той нарід має будучність, котрий любить рідну мову»[1].

За джерела для словника К. Левицького були: пам'ятки давнього руського права; твори руського письменства, в яких уживалася юридична лексика; словники О. Партицького, Є. Желехівського, Л. Чопея; юридична лексика, записана з уст народу, і юридичні терміни, вживані у слов'янських народів — поляків, росіян і чехів.

Ось як перекладав К. Левицький німецькі юридичні терміни:
Bauerngut, селянська маєтність;
Bedenkreit, час до намислу, надумування;
Delegation, відпоручене, делегація;
Dritter, третя особа, третинець, хто інший;
Fabrik, фабрика, вирібня;
Kassa, каса, скарбниця, скарбона;
Lästerin, злословниця, клеветниця, хульниця;
Myster, взір, взорець, прібка;
Rekrutierung, бранка, рекрутчина.

У 1851 р. в Галичині була зроблена Я. Головацьким, Гр. Шашкевичем, Ю. Вислобоцьким перша спроба подати словник юридичних термінів[2]. У передмові до свого словника К. Левицький писав, що він і з цього словника взяв деякі терміни, передусім ті, «котрі відповідають теперішньому розвоєві руської мови, натомісць, пропустив всі вислови: несхожі з духом руської мови, неясні або незрозумілі».

Хоч К. Левицький і писав у передмові, що він у словнику подає тільки такі українські слова, які живуть в устах народу і відповідають сучасному розвиткові української мови, проте, як справедливо відзначив Б. Грінченко і як свідчать наведені вище приклади, «найдемо в його словарі дуже багато чудернацьких штучних слів і висловів, що так і тхнуть несмачним галицьким «язичієм»[3].

Отже, практично К. Левицький не підтвердив висунутого ним же в кінці передмови положення, що в словнику треба «дати до-

---

[1] К. Левицький, Німецко-руский словар висловів правничих і адміністративних, Львів, 1893, Передмова.

[2] Juridisch-politische Terminologie für die Slawische Sprache Österreichs, Wien, 1851.

[3] Б. Грінченко, Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, вип. IV, 1905, стор. 11.

каз поваги і сили рідного слова». Цьому у великій мірі заважало недостатнє використання загальноукраїнської юридичної лексики.

* * *

Таким чином, до Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні жодна наука не мала,та в тих умовах і не могла мати, загальновизнаної і загальнообов'язкової термінології. До революції, як видно з усього сказаного, тільки збиралася термінологічна лексика, нагромаджувалися матеріали до різних термінологічних словників. Самі ж словники української термінології, як писав на початку XX ст. В. Василенко, були «своего рода журавлем в небе»[1].

Відсутність загальнообов'язкової наукової термінології, некритичне використання українських народних назв, штучне кування термінів, ігнорування міжнародних термінів — все це дуже гальмувало розвиток стилів наукової мови, особливо природознавчих і фізико-математичних наук.

СЛОВНИЧКИ ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ

В усіх словниках XIX ст. поруч із словами, властивими всій українській національній мові, подавались і деякі місцеві, вузькодіалектні слова. В II половині XIX ст. в зв'язку з дальшим розвитком української діалектології почали уже спеціально збирати і діалектну лексику.

Однією з перших праць, в якій подавались і пояснювались діалектні слова, була праця «Слова и выражения Остерского уезда», друкована протягом 1851, 1853, 1854 рр. у газеті «Черниговские ведомости».

На сторінках журналу «Основа», який став виходити в 1861 р., також почали публікуватись невеличкі словнички діалектної лексики. Я. Кухаренко надрукував у цьому журналі «Чабанський словарь», в якому було вміщено і пояснено 76 слів. Ось деякі з них:

а р а ш і — війя у гарби, а гарба на двох колесах, більш черкеська;

б у р е́ к и — прісні пиріжки в лої печені;

д і д — дідом зветься і куль комишу митусь складений і перевеслами пов'язаний, і страва лемішка крута з житнього борошна;

с а й г а́ к — кіл високий з чоловіка ввишки.

У серпневому номері журналу «Основа» за 1862 р. була надрукована замітка Леся «Из Городнецкого уезда (Черн. губ.)» і словничок І. Свяченка «Украинские слова, записанные в Бирючском уезде Воронежской губернии».

У замітці «Из Городнецкого уезда» наводяться такі діалектні слова: з н е́ т е л ь к и — зненацька; п и л е н я — курча; ш а л у-

[1] В. В а с и л е н к о, К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии, Х., 1902, стор. 5.

п а й к а — лушпина; п і с к л ю н — паслін; р а х м а́ н н и — сумирний; ш к л у́ б и н а — щілина тощо.

У словничку І. Свяченка подано і пояснено 76 слів. Ось деякі з них:

б р и ц я — посторонняя примесь в просе; з а м у ц ь о в а н и й — закоснелый; о́ с и т ь — не мало времени, давно, теперь ли; наприклад: о́ с и т ь, як борщ виняли з печі; а він все ще гарячий; с в и н і р к а — свиное стадо.

В додаткові до відомої праці К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины»[1] також було надруковано чимало діалектних слів із різних місцевостей, як, наприклад:

а г е т — мот, мошенник; дается это название несправедливым людям; г р и п а — неповоротливый человек, толстая женщина; д ж о л о́ н к а — дятел; м и ш к а т и — немного есть, выбирая (Харківщина).

Після появи названої вище праці К. Михальчука діалектологи почали звертати увагу і на лексичні особливості описуваних говірок і додавати в кінці своїх праць невеличкі словнички місцевих слів. Словничок на 56 місцевих слів було додано до статті А. Вєтухова «Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии»[2]. Ось декілька з них: д о з в а́ л у — досхочу; д о л е́ н д а т и — доплентатися, дійти; з б е д н е в і т и — здоров'я збедневіло, погіршало, зменшилось; о к о́ с т — шинка, окорок; п е т р і в щ и н а — поле, зоране в Петрівку, тощо.

Список місцевих слів, які, на думку автора, рідко зустрічаються в інших українських говорах, було додано до статті Б. М. Яцимирського «Описание говора г. Старой Ушицы Подольской губернии»[3]. Всього у цьому списку було подано і пояснено 21 слово. Ось деякі з них: к о ш у́ л ь к а — блузка; к а л ю́ г а — не́погодь; б е́ р л о — болото; д я́ д я — отец; г е́ з д и — вот здесь; г е́ н д и — вот там.

До статті С. Гаєвського «Говірка с. Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії»[4] було вже додано словничок на 192 слова, яких або не було в словнику за редакцією Б. Грінченка, або вони були подані там з іншим значенням. Ось деякі з цих слів:

б о́ ц ю н, а, м. р., п. bociaп, р. аист; в е р е́ ш к а, и, ж. р. Велика дерев'яна ложка, якою виймають з окропу всяке вариво; г о р о́ х в я н и к, а, м. р. Пиріг з горохом, печений, а не варений: зведені і зліплені тільки краї, а посередині видно горох; п е н ц а́ к, у, а, м. р. Обтовчений чи обдертий на камені ячмінь; щ у́ р а, и, ж. р. Без стін тільки з дахом будівля.

---

[1] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, т. VII, 1877.

[2] РФВ, т. 31, 1894.

[3] Сборник отделения русского языка и словесности АН, т. 94, № 3, 1915.

[4] Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, К., 1915.

З кінця XIX — початку XX ст. починають публікуватись праці з української діалектології Ів. Верхратського. Серед цих праць треба назвати такі: «Говор замішанців»[1], «Знадоби для пізнання угорско-руских говорів»[2], «Про говор долівский»[3], «Про говор галицких лемків»[4], «Говір батюків»[5].

У кінці кожної названої роботи був поданий словарець. В усіх цих словарцях Ів. Верхратський подав і пояснив близько 8000 місцевих слів.

Про способи пояснення поданих у словарцях місцевих слів можна судити за наведеними нижче прикладами:

варянка О. юшка з капусти; псяркы К. малы ябкы альбо грушкы (Гов. заміш.);

выхабити Б. выхабляти лишити, лишати; выхаблят випускає, лишає; кудельна хыжа Т. хыжа, де відбуваються вечірні сходини (вечуркы — вечерниці), на котрих прядут (Знадоби...);

барнуля Кр. назва червонобурої корови (Гов. гал. лемків); порохвáчка Гл. товста глина жовта, дуже пластична; бадýня Піт. вибита водою яма, Wassergraben (Гов. бат.).

Місце наголосу в слові позначено тільки в словарцях говору долівського і батюків. Але зате в усіх словарцях біля кожного позначено місце вживання слова.

Так само як і в «Знадобах до словаря Южноруского» Ів. Верхратський до деяких місцевих слів наводить відповідне слово, вживане в Східній Україні. Наприклад:

гуля! О. кличка до гусей, укр. гиля;

хлыпати, хлипати О. ... пес хлипат моўоко язиком — хлепче, укр. хлипати schuchren (Гов. заміш.);

ґылтати... він ґылтат ... укр. глитати;

палінка Бод. ВС ... слово се знаходаться також в українськім: гл. Писання І. П. Котляревського..., Енеїда, 207: Приїхавши од Турна з балу, Пальонки дома ковтонув. На Україні, в Галичині і на Буковині уживається тепер найчастіше руський вираз горівка, горілка (Знадоби...)

Але словнички діалектних чи незрозумілих слів додавались не тільки до діалектологічних праць. Такі словнички подавались і в кінці різних фольклорних збірок, наприклад, словничок у кінці збірок «Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой в Екатеринославской губернии»[6], «Материалы для этнографии Херсонской губернии» И. В. Бессараба[7] тощо.

---

[1] ЗНТШ, 1894, т. III.
[2] ЗНТШ, 1899, т. 27, 28, 29, 30; ЗНТШ, 1901, т. 40, 44; ЗНТШ, 1902, т. 45.
[3] ЗНТШ, 1900, т. 35—36.
[4] Збірник філологічної секції НТШ, т. V, Л., 1902.
[5] Там же, т. XV, Л., 1912.
[6] Сборник Харьковского Историко-филологического общества, т. 6, 1894.
[7] Сборник Отделения русского языка и словесности АН, т. 114, № 4, 1916.

І. І. Манжура в кінці своєї збірки подав понад п'ятсот слів, більшість яких місцеві, вузькодіалектні слова, наприклад: а в а р я к, баран оставленый на плод: «бач який кучерявий баранчик! треба на авряки кинути»; б а в а́ л о, жлукто, бук (в сказке); в ж а м а́ т и, розжёвать, разобрать (дело), понять; г о к, степной загон для скота; з а с а́ д и ч о к, хлеб, посаженный в печь последним; к а л и л о, грязь; л е л е с а́ т и, кричать, плакать; скакати, метаться; м и ч ч ю, нараспев (говорить); н а л о́ п о м, нахрапом, неожиданно; о х а н у́ т и с я, спохватиться; п р а́ п і р к а, пук шерсти около мычки у лошади или вола; с к л а д н и ч о́ к, портмоне; х л у д и́ н а, тоже что лозина; ч о́ л о, чистое зерно при веянии.

І. В. Бессараб в кінці названої вище роботи «Материалы для этнографии Херсонской губернии» подав словничок приблизно на 2600 слів. Слова ці, пише дослідник, вживаються не тільки в Херсонській губернії, а і в інших місцевостях Новоросійського краю. І це дійсно так, бо більшість поданих у словничку слів є загальноукраїнські слова, а «особливих слів і виразів», які можна вважати діалектизмами чи архаїзмами, за нашими підрахунками, не більше ста. Ось деякі з них:

в'я́ к а, з в я́ к а — собачий лай; г а́ й д а р — пастух, овчар; д з я в о л и́ т и — лаять (про щенков); к у́ з д р а т и — ковырять, мешать в печке угли, дрова; п і л ь п у́ х и — всколоченные волосы на голове; р а з т о р д я́ ж — безпорядок; с т р і л ь б е к о в а́ т а — сухопарая, тощая, поджарая; х а л я́ н д р и с к а к а т и — делать умопомрачительные прыжки; ч а п у́ р а — цапля тощо.

Всі ці словнички діалектних слів були і є цінними не тільки для істориків та діалектологів української мови, а й для лексикографів, бо з цих словничків лексикографи дізнавались про поширеність того чи іншого слова, про нове значення якогось уже відомого слова тощо. При зіставленні діалектних слів, записаних у словничках, лексикографи виявляли, що окремі з них були не вузькодіалектними, а властивими всій національній мові, від слів якої вони відрізнялись тільки деякими звуковими особливостями. Отже, словнички діалектних слів допомагали поповненню літературної мови загальнонародною лексикою і побічно сприяли нормалізації української літературної мови.

Словнички діалектних слів ставали у пригоді і українським письменникам, бо вони застерігали їх від мовного натуралізму, а також давали можливість використати діалектну лексику з стилістичною метою.

ВИСНОВКИ

У II половині XIX і на початку XX ст. (до Жовтня), незважаючи на несприятливі умови розвитку для української культури, літератури і мови, лексикографічна робота на Україні провадилась далеко інтенсивніше, ніж у I половині XIX ст. Потреба

довести, що українська мова є окрема, самостійна слов'янська мова, що вона може бути літературною мовою, потреба створити лексичні норми української літературної мови стимулювали розгортання лексикографічної роботи.

Лексикографічні праці II половини XIX — початку XX ст. відіграли помітну роль у боротьбі з великодержавницькою політикою царського уряду на Україні. Вони показали перед усім світом лексичні скарби української мови і довели здатність її бути в числі високо розвинених літературних мов.

У I половині XIX ст. укладались тільки українсько-російські словники. З II половини XIX ст. почали укладатись і українсько-російські, і російсько-українські словники, що сприяло українській інтелігенції, письменникам і вченим грунтовніше обізнатись з російською літературною мовою і використати її досягнення в українському письменстві, а російській інтелігенції, письменникам і вченим — краще ознайомитись з українською мовою, вивчити її особливості.

Одночасно з II половини XIX ст. почали укладатись німецько-українські, українсько-німецькі, угорсько-українські та латинсько-українські словники, що давало можливість європейським ученим обізнатись із лексичними скарбами української мови.

Тільки з II половини XIX ст. на Україні починають збиратн українську термінологічну лексику з різних галузей знання і роблять перші спроби укладання термінологічних словників.

З II половини XIX ст. інтенсивніше, ніж у I половині, почала збиратись і вивчатись діалектна лексика, що сприяло до деякої міри розмежуванню лексики української літературної мови і лексики місцевої, діалектної.

У словниках цього періоду зафіксовано багато архаїчних та діалектних слів, які становлять чималий науковий інтерес для істориків та діалектологів української мови. Однак наявність архаїзмів і діалектизмів у загальних та термінологічних словниках цього періоду гальмувала процес лексичної нормалізації української літературної мови.

Більшість словників цього періоду сприяла створенню лексичних норм української літературної мови на базі південно-східного наріччя, основі української національної мови. Тільки деякі словники сприяли поширенню в українській літературній мові лексичних норм південно-західного наріччя.

Хоча словники цього періоду помітно і сприяли виробленню єдиних лексичних норм української літературної мови, проте через несприятливі політичні умови єдині загальнообов'язкові лексичні норми української літературної мови до Великої Жовтневої соціалістичної революції так і не були вироблені. Не було до Жовтня укладено і нормативного словника української літературної мови. Серед словників дожовтневого періоду найбільшу роль у справі лексичної нормалізації української літературної мови відігравали «Словарь росийсько-український» М. Уманця

і А. Спілки та «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка.

Протягом II половини XIX і початку XX ст. помітно, у порівнянні з I половиною XIX ст., удосконалилась лексикографічна техніка укладання словників. Це виявилось:

у точнішому доборі до українських слів російських і навпаки; у наведенні прикладів, які ілюстрували значення пояснюваного слова, з вказівкою на джерело, звідки взято приклад; у позначенні місцевості, в якій те чи інше слово вживається; у позначенні місця наголосу в кожному багатоскладовому слові; у подаванні граматичних позначок тощо.

V. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В РАДЯНСЬКУ ЕПОХУ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Національна політика Комуністичної партії, вироблена і теоретично обгрунтована В. І. Леніним в багатьох його працях[1] на основі вчення К. Маркса та Ф. Енгельса, практично почала здійснюватись у нашій країні тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Послідовна реалізація ленінської національної політики на Україні створила найсприятливіші умови для розвитку української літературної мови як мови української соціалістичної нації. Тільки в радянську епоху українська літературна мова вперше в своїй історії стала державною мовою, мовою школи, преси, радіо, кіно тощо. До Великої Жовтневої соціалістичної революції далеко не всі стилі української літературної мови були в однаковій мірі розвинуті. Про рівень розвитку різних стилів української літературної мови в перші роки після революції В. Самійленко справедливо писав так:

«Тепер наша література ще в такому стані, що не кожний одділ її заповнено однаково. Найбільш розвинена поезія і белетристика та публіцистика. Популярних книжок з поля ріжного знання маємо також чимало. Чисто наукових праць маємо далеко менше: по деяким питанням майже нічого оригінального й небагато перекладів. Через те ми маємо гарно оброблену мову для поеми, драми, повісті, статті до журналу, а для мови спеціальної й наукової ще часто бракує нам виразів; властиво, маємо їх багато, бо кожний або утворює свій неологізм, або бере чужомовне слово, українізуючи його на свій лад, але ті неологізми не мають загальної ухвали, й це вносить безладдя в мову»[2].

Слабко були розвинуті не тільки стилі наукової, а й ділової мови. Після Жовтня нечуваними темпами почали розвиватись всі стилі української літературної мови. В зв'язку з цим в україн-

---

[1] Див. В. І. Ленін, Твори. т. 20, К., 1950.

[2] В. Самійленко, Твори, т. II, К., 1958, стор. 372.

ській літературній мові почали ширше і різноманітніше використовуватися лексичні надбання української національної мови. Однак і після революції не можна було безоглядно брати в українську літературну мову всі слова, які були в українській національній мові. Їх треба було критично відбирати, щоб уникнути мовного натуралізму. Так виникла після революції гостра потреба в лексичній нормалізації української літературної мови.

Лексична нормалізація української літературної мови після Жовтня відбувалась в умовах гострої класової боротьби. До Великої Жовтневої соціалістичної революції єдиних загальнообов'язкових лексичних норм в українській літературній мові не було вироблено. Інтенсивно єдині загальнообов'язкові норми української літературної мови почали вироблюватись тільки після революції.

Щоб виробити лексичні норми української літературної мови, треба було передусім точно визначити саме поняття «лексична норма» і виробити критерії лексичної нормалізації української літературної мови. На жаль, в перші роки після Жовтня в цих питаннях було чимало вагань і розбіжностей.

Норми літературної мови, як відомо, є категоріями історичними — в різні епохи можуть бути і різні лексичні норми літературної мови, бо розвиток їх завжди органічно зв'язаний з розвитком загальнонародної мови. Після революції в українській національній мові сталися помітні зміни, особливо в її словниковому складі. Цілком природно, що це не могло не вплинути на зміну самого поняття «лексична норма», яка не може бути антиісторичною, не може йти проти течії і диктувати мові те, що не відповідає її стану і тенденціям розвитку, які постійно виявляються в мові.

Важливим завданням літературної норми — підхоплювати нове, життєве, типове для мови. Творцем і носієм мови є народ. Ось чому літературна норма мусить бути загальнонародною, сучасною і відбивати поступальний розвиток мови.

Буржуазно-націоналістичні нормалізатори, що діяли в перші роки Радянської влади на мовознавчому фронті, не розуміли й не хотіли розуміти цього. Замість того, щоб добирати в літературну мову з української національної мови слова, які найповніше і найточніше відбивали об'єктивну реальну радянську дійсність, зокрема радянські неологізми, щоб добирати слова загальнонаціональні, а не вузькодіалектні, щоб добирати слова, спільні українській і російській мовам, щоб використовувати іншомовні слова тільки в міру потреби, українські буржуазно-націоналістичні нормалізатори і в радянську епоху залишались на старих дореволюційних реакційних позиціях, намагаючись створити якусь хуторську українську літературну мову. Особливо войовничо вони виступали проти того, що українська літературна мова в своєму розвиткові пішла спільним шляхом з російською літературною мовою.

Так було в перші роки після революції на Радянській Україні. В західних областях України, які були під владою шляхетської Польщі, боярської Румунії, буржуазної Чехословаччини, продовжувала животіти тенденція створити лексичні норми української літературної мови на базі південно-західного наріччя. Ось чому українська літературна мова в цих областях рясніла багатьма діалектизмами та полонізмами.

Зрозуміло, що тенденції писати мовою «свого села», тенденції створити якусь «суто українську» літературну мову дуже гальмували процес її лексичної нормалізації.

Потреба лексичної нормалізації будь-якої літературної мови неможлива без вивчення лексичних скарбів національної мови, без упорядкування словників. Так виникла після революції потреба в словниках української мови. Але словники української мови були потрібні не тільки для лексичної нормалізації літературної мови в усіх її стилях, а й як посібники для середньої та вищої школи. На задоволення цих потреб після революції і почали упорядковуватись різного типу словники української мови.

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ

Після революції особливо гостро стояло питання про лексичну нормалізацію наукових стилів української літературної мови, які особливо буйно почали розвиватися після Жовтня. Для наукових стилів української літературної мови потрібно було створити наукову термінологію з різних галузей знання. В дореволюційний час наукова термінологія з різних наукових галузей була розроблена слабко. Отже, в радянську епоху перед українськими мовознавцями та спеціалістами з різних наук було поставлене грандіозне завдання — створити українську термінологію з багатьох галузей науки і видати термінологічні словники, що були так потрібні для науки, школи, друку, для дальшого розвитку наукових стилів української літературної мови.

До термінів і термінології як системи пред'являються такі наукові вимоги:

кожен термін повинен якомога точніше виражати поняття; в терміні мусять бути відбиті найістотніші ознаки предмета; терміни повинні створюватись передусім на базі словникового запасу рідної мови. Однак треба використовувати і міжнародні іншомовні терміни, які набули великого поширення в тій чи іншій науці; термін не повинен співпадати своїм звуковим складом з існуючим у тій чи іншій науці терміном з уже визначеним значенням; термін повинен бути по можливості коротким[1].

Після революції приблизно до 1932 р. було упорядковано і видано понад 30 двомовних російсько-українських термінологічних

---

[1] Див. Руководство по разработке и упорядочению научно-технической терминологии, под редакцией акад. А. М. Терпигорева, АН СССР, 1952.

словників. Ось деякі з них: «Словник хімічної термінології», ДВУ, 1923 р.; «Словник геологічної термінології», ДВУ, 1923 р.; «Словник транспортної термінології», ДВУ, 1923 р.; «Політичний словник», Книгоспілка, 1925 р.; «Словник зоологічної термінології», К., 1925 р.; «Словник математичної термінології», ч. І, 1925 р., ч. ІІ, 1926 р.; «Словник технічної термінології», К., 1926 р.; «Словник російсько-український правничої мови», К., 1926 р.; «Словник природничої термінології», ДВУ, 1928 р.; «Словник ботанічної номенклатури», ДВУ, 1928 р.; «Словник технічної термінології», ДВУ, 1928 р.; «Словник фізичної термінології», К., 1928 р.; «Словник гірничої термінології», «Радшкола», 1931 р., тощо.

Серед названих термінологічних словників з наукового погляду найбільшої уваги заслуговує «Словник ботанічної номенклатури», проект якого ухвалила Ботанічна секція природничого відділу Інституту української наукової мови УАН[1]. У цьому словнику до латинських ботанічних назв подано понад 25 тисяч українських назв, вживаних у різних місцевостях України. Оскільки одна і та ж рослина в різних місцевостях України називалась неоднаково і не завжди точно визначала найістотніші ознаки чи ознаку рослини, то в словнику серед декількох назв курсивом виділялась лише одна, яка рекомендувалась до офіціального вжитку. Отже, «Секція вважала за доконче потрібне виробити будь-яку норму, щоб не залишати надалі українську ботанічну номенклатуру в тому хаосі, як це було до цього часу»[2]. Ось декілька ілюстрацій із цього словника:

Bromus L.— *стоколос*,-су Вх. Н. з., Яб. С., К. С.; стоколоса Вх. Н. з. (Уг. Дем.), Яб. С., Міч. Мітлиця Ян. Н. 11, Сред. 147, Ан. Ян (Мелн.), Яб. С.; метла, метлиця, метличка, Ан.; костирь Яв.; костер Лінд. Х. ІІ. 303; костьор Сн. 48; овсюг Лінд. Х. ІІ. 313, Сред. 146, Ан.; овсець, овесець, Ан.; осиґа Вх. Н. з. (Від.); щмир Вх. з. (Уг. Лемк.).

Iris L.—*півники* Ан., Угр. 187, Ум., Тч.; півник Мак. К. Ян. Р. 92, Жел. Ум.; пітушок Жел.-Коситень Ан. (русин.) Вх. н. 220, Гр.; косатель М. Е. 154; косатинь Маєв.; косетинь, косетик Мак.; косутець Маєв. (Бук.); косятинець Гр.; косарі Ан., Ум.; косичка Гик., Гр.

Lupinus L.—*лупин*,-ну, Ян. Р. 89; лупін Дом. 123; люпин Чик Т. 19, Агр. П. 37; лубин Терн. Г. 39; лубін Рак. 68.— Вернисонце Ум. Тч.; позасонце Щерн. 22; вовкиня Зв. ІІ; кава Мак.

Як видно з наведених ілюстрацій, навіть у кращому термінологічному словнику названі вище вимоги до терміну і термінології в багатьох випадках не здійснювались. Зрозуміло, що це гальмувало розвиток наукових стилів української літературної мови. Буржуазно-націоналістична нормалізація наукових стилів укра-

---

[1] Державне вид. України, 1928.

[2] Словник ботанічної номенклатури, проект, УАН, Держвидав України, 1928, Передмова, стор. XIV.

їнської літературної мови на практиці, як це було викрито в кінці 30-х років, виражалась:

В ліквідації загальноприйнятих спільних для російської і української мови в науковій літературі термінів, як, наприклад: петит — дрібень; курсив — письмівка; сифон — духовик; екскаватор — копалка: дюна — надма; масштаб — мірило; атом — неділка, поршень — толок; маятник — вагадло; конус — стіжок тощо.

В поширенні вигаданих новотворів, вузькодіалектних та архаїчних слів-термінів, замість загальноприйнятих в науковій літературі термінів. Наприклад: чав — прес; баньока, пухирець — електрична лампа; уничити клямри — розкрити дужки; первень — елемент; виробня — завод; протипрямка — гіпотенуза; гостриця — піраміда; граняк — призма; течва — течія; вертепа — ущелина; віднога — рукав річки; наметень, зошибанець — валун; світлоцідило — світлофільтр тощо.

Однак було б несправедливо сказати, що в усіх термінологічних словниках, опублікованих з 1923 по 1932 р., не було вже нічого корисного. В словниках були зібрані і потрібні вдалі терміни, які прищепились і поширились в українській літературній мові. «Але вся ця корисна робота тонула в морі незграбних вигадок, застарілих і вузькообласних слів, морфологічних і фонетичних відмін відомих слів, диктованих намаганням будь-що відмежуватися, відрізнитися від російської мови. Зважали на все: і на етимологію слова, і на те, щоб вимова його була найближча до первісної або до того, як вживає це слово більшість народів. Не хотіли зважати тільки на те, як вимовляє те чи інше слово сам український народ і найближчий йому народ російський»[1].

Після викриття і розгрому шкідницької діяльності буржуазних націоналістів у термінологічній галузі Інститут мовознавства АН УРСР протягом 1934—1935 рр. видав 5 термінологічних бюлетенів, завданням яких було очистити українську радянську термінологію від націоналістичних перекручень; знешкодити отруйний вплив націоналістичних словників на мову літератури і преси; запровадити терміни, широко вживані в сучасній українській мові. Однак уже давно і, особливо в останні роки, назріла була гостра потреба в термінологічних словниках. І назріла через те, що, по-перше, видані 25—30 років тому термінологічні словники застаріли і вже втратили свою практичну цінність, а, по-друге, в зв'язку з розвитком науки і техніки з'явилось багато нових термінів, якими треба поповнити термінологічні словники. До того ж і в процесі творення нової наукової та технічної термінології, і в процесі її вживання в різних стилях літературної мови почали

---

[1] Т. В. Зайцева, 40 років української радянської лексикографії, Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років, АН УРСР, 1957, стор. 103.

траплятися деякі розбіжності і неправильні чи неточні тлумачення одних і тих же термінів. Так, один і той же російський термін в українській літературній мові іноді передавався п'ятьма-шістьма різними термінами. Зважаючи на цю потребу, Академія наук УРСР у 1957 р. створила спеціальну Словникову комісію під головуванням академіка Й. З. Штокала. Завдання цієї комісії — організувати роботу по укладанню російсько-українських термінологічних словників з різних галузей науки і техніки.

Порівняно за короткий час Словникова комісія АН УРСР підготувала до видання фізичний, хімічний, математичний, геологічний, зоологічний, гірничий, ботанічний російсько-українські словники.

Укладені російсько-українські словники з машинознавства та загального машинобудування, з електротехніки та радіотехніки, з гідрології і гідротехніки, теоретичної і будівельної механіки, фізіології і біохімії, сільськогосподарської термінології. Укладаються російсько-українські термінологічні словники з теплотехніки і газотехніки, металургії, електрозварювання, медицини, ветеринарії, географії, словники юридичної та суспільно-економічної термінології. Деякі із названих словників — фізичний, хімічний, гірничий, геологічний, з машинознавства та машинобудування — вийшли вже в кінці 1959 р.

«При складанні словників Комісія керувалася такими положеннями: термінологічні словники повинні відбивати сучасний рівень розвитку науки і техніки; закріпити існуючу практику вживання термінів у науковій і учбовій літературі, що видається російською і українською мовами; упорядкувати вживання термінів стосовно до певних галузей знання. До термінологічних словників вводяться і деякі загальновживані слова (номенклатурна лексика), що обслуговують дану галузь знання, а також поширені синоніми до них. Не вводяться, проте, архаїзми, діалектизми, професіоналізми вузького вживання»[1].

Всі нові термінологічні словники не претендують на вичерпну повноту існуючої термінології, всі вони є короткими термінологічними словниками.

Кожен новий термінологічний словник укладається за єдиними принципами і має однакову побудову. Ось ці найголовніші принципи:

слова в російській частині кожного словника розміщені за алфавітом;

і російські, і українські терміни подані в основній формі — іменники, прикметники, дієприкметники у наз. відм. одн. ч. р.; дієслова — в інфінітиві;

в українській частині до іменників наводиться у дужках форма род. відм. одн., рідше мн. у сумнівних випадках. Наприклад:

---

[1] Російсько-український фізичний словник, вид. АН УРСР, К., 1959, Передмова, стор. VI.

клéйстер клéйстер (*род.*-теру и-тру); родосóль родосíль, -сóлі;

російські дієприкметники на *-щийся* і *-мый* перекладаються тільки тоді, коли вони виступають у ролі прикметника. Наприклад: светя́щийся світни́й, непроница́емый непроникни́й;

якщо російські дієприкметники перекладаються на українську мову описово, то вони в словнику не подаються;

якщо до російського терміну в українській мові існує кілька відповідників, то на першому місці наводиться той, якому надається перевага. Наприклад: азотосочета́ние азотосполу́чення, азотосполу́ка;

і в російських, і в українських термінах обов'язково позначено наголос. Щоб читач мав хоч деяку уяву про характер і способи перекладу російських наукових термінів на українську мову, наведемо по декілька прикладів з уже опублікованих термінологічних словників:

Больша́я Медве́дица *астр.* Вели́ка Ведме́диця;
ва́куум ва́куум, -му;
в. высо́кий ва́куум висо́кий;
в. ни́зкий ва́куум низьки́й;
в. физи́ческий ва́куум фізи́чний;
в. электро́нный ва́куум електро́нний;
самовоспламеня́ющийся самозаймистий[1];
правовраща́ющий *опт.* правообертáючий;
гаше́ние гасіння, га́шення;
кожзамени́тель шкірзамінник;
нитевидный нитковидний, ниткува́тий[2];
предвари́тельное *астр.* ви́передження:
стрикцио́нный стрикці́йний;
эквидиста́нта еквідиста́нта[3].

При укладанні російсько-українських термінологічних словників виникло чимало труднощів. Ці труднощі полягали в тому, що «досі ще належно не унормована і російська термінологія; до багатьох російських термінів просто не існувало українських відповідників; велика кількість російських термінів в українській літературі подавалася п'ятьма-шістьма цілком відмінними словами, тоді як в реєстрах існуючих загальних словників цих термінів бракувало зовсім. Це, безперечно, не могло не позначитись на якості термінологічних словників»[4].

У термінологічних словниках є деякі хиби.

Найбільшою хибою виданих поки що термінологічних словників є калькування російських термінів, уникання термінів, які

---

[1] Російсько-український фізичний словник, вид. АН УРСР, 1959.
[2] Російсько-український хімічний словник, вид. АН УРСР, 1959.
[3] Російсько-український математичний словник, вид. АН УРСР, 1959.
[4] М. Яценко, Нові термінологічні словники, «Літературна газета», 5.II 60 р.

вже набули в українській літературній мові загального визнання. Ось декілька таких прикладів:

Рабо́та безотка́зная робота безвідказна (безвідмовна). А чому не робота безвідмовна? Або — разъём (о месте) роз'є́м, му; (действие — обычно) рознімáння, розняття́. До слова разъёмный подано два українських відповідники — роз'є́мний і рознімний́. На наш погляд, до слова разъём (о месте) треба було подати тільки розні́м; так само до разъёмный — тільки рознімний́.

Не завжди упорядники словників дотримуються своїх же принципів. Так, у передмові вони пишуть, коли якомусь російському термінові відповідає декілька українських, то найуживаніший термін подається на першому місці. До російського терміну подгоня́ть, подогна́ть (прилаживать) українські відповідники подаються в такому порядкові — приганя́ти, пригó́нити, припасо́вувати, припасува́ти, прила́джувати, прила́дити. А російський термін работы слюсарно-подгоночные перекладають на українську мову — роботи слюсарно-припасувальні. Тоді, очевидно, на перше місце до російських термінів подгоня́ть, подогна́ть треба було поставити українські припасо́вувати, припасува́ти, а не приганя́ти, пригó́нити.

Таких ілюстрацій можна навести чимало [1].

Незважаючи на окремі хиби, цінність всіх термінологічних російсько-українських словників полягає в тому, що всі вони сприяють і сприятимуть уніфікації і поширенню української науково-технічної термінології, лексичній нормалізації стилів української наукової літературної мови.

СЛОВНИКИ ДІЛОВОЇ МОВИ

До Великої Жовтневої соціалістичної революції стилі офіційно-документальної, ділової мови не були вироблені, бо українська літературна мова не була державною. Після революції, з перемогою Радянської влади на Україні, стилі офіційно-документальної мови почали швидко формуватись і розвиватись.

Для вироблення цих стилів, для лексичної і фразеологічної нормалізації їх виникла потреба в спеціальних посібниках і словниках. Елементарні посібники з діловодства і невеличкі словнички ділової мови в перші роки революції видавались майже в кожному місті. Але найпоширенішими в двадцятих роках були такі словнички і словники:

---

[1] Приклади наводились із Російсько-українського словника з машинознавства та загального машинобудування, вид. АН УРСР, 1959.

О. Бузинний, В. Шепотьєв, Практичний підручник діловодства, до якого був доданий «Короткий російсько-український словник», 1924 р.;

Гр. Иваница, Курс украинского языка, 1925, 1927, 1928 рр., в якому був спеціальний розділ «К лексике и фразеологии делопроизводства»;

О. Ізюмов, Техніка української мови. Фразеологія. Словник, 1926 р.;

М. Осипів, Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник), 1926 р.;

Є. Лінкевич, Б. Михайлович, П. Скрипник, І. Степаненко, Практичний російсько-український словник ділової мови, 1926 р.;

М. Гладкий, К. Туркало, Російсько-український словник ділової мови, 1926 р.;

В. Підмогильний, Є. Плужник, Фразеологія ділової мови, 1926, 1927 рр.;

М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич, Словник ділової мови (проект), УАН, 1930 р.

Всі названі вище посібники діловодства, словнички і словники ділової мови тільки частково, в деякій мірі сприяли виробленню стилів ділової мови, лексичній і фразеологічній нормалізації її. Найповнішим і найавторитетнішим серед названих словників був Словник ділової мови, укладений співробітниками Інституту української наукової мови УАН М. Дорошенком, М. Станиславським та В. Страшкевичем. Однак усі словники ділової мови характеризувалися досить виразною тенденцією обминати слова та фразеологічні звороти, спільні українській і російській мовам, тенденцією укласти нормативний словник української ділової мови «на основі суто-народньої мови». Ось декілька прикладів:

а б з а ц — устýп (-пу), абзáц (-цу); а в т о г р а ф — власнóпис, власноручне письмó, автограф (-фу); а р к а — лук (-ка), арка; б е з о ш и б о ч н о с т ь — непомúлечність (-ности), непомúльність (-ности); в е д о м о с т ь д е н е ж н а я — грошовúй рóзпис; в н е ш н и й (о виде) зóкільний, зоколúшній; в о п р о с н и к — зáпитник; д о г о в а р и в а т ь с я, д о г о в о р и т ь с я (услáвливаться) — єднáтися, поєднáтися, годúтися, погодúтися, умовлятися, умóвитися, поряджáтися, порядúтися з ким.

Після 1930 р. словники ділової мови перестали укладатись і видаватись. Лексика і фразеологія ділової мови почали включатись у загальні російсько-українські чи українсько-російські словники. Однак настав час на підставі довготривалої практики радянських державних установ створити грунтовний практичний словник ділової мови. Відчувається гостра потреба і в коротких практичних словниках ділової мови для різних державних установ, для восьмирічної і середньої школи.

ЗАГАЛЬНІ СЛОВНИКИ — РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ 1917—1950 рр.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції потреба в загальних словниках, російсько-українських та українсько-російських, була не менш гостра, ніж потреба в термінологічних словниках. Термінологічні словники в першу чергу повинні були задовольнити потреби наукових працівників, освічених людей, які в більшості практично уже володіли українською літературною мовою. Загальні словники, і російсько-українські, і українсько-російські, потрібні були людям, які в школі, на курсах тільки опановували українську літературну мову. В першу чергу загальні словники української мови потрібні були як посібники для вивчення української літературної мови в школі, а також для працівників української преси, українських письменників. Використання письменниками, працівниками преси у своїх творах лексичних скарбів, зафіксованих у словниках, поширювало, популяризувало ці скарби не тільки в літературній мові, а і серед народу і, таким чином, сприяло лексичній нормалізації української літературної мови, виробленню єдиних загальнообов'язкових лексичних норм. Загальні словники української мови після революції дуже потрібні були для вироблення й поширення єдиних загальнообов'язкових лексичних норм української літературної мови.

Особливо гостра потреба в російсько-українських словниках була в перше десятиріччя Радянської влади на Україні.

По-перше, завдяки послідовній реалізації ленінської національної політики українська мова була запроваджена в усіх державних установах. Однак службовці цих установ, що здобули освіту російською мовою, практично не знали української мови і їм треба було допомогти опанувати українську мову. Російсько-українські словники в цій справі відіграли неабияку роль.

По-друге, українською мовою почали друкуватись газети, журнали, книжки. Працівникам преси треба було допомогти якомога повніше використати в українській літературній мові лексичні надбання високо розвиненої братньої російської літературної мови, подавши в словниках до російських слів українські відповідники, і, таким чином, через пресу рідною мовою забезпечити вплив соціалістичної ідеології на маси.

По-третє, після революції, як ніколи до цього, зріс інтерес до російської культури, літератури і мови. Російсько-українські словники повинні були задовольнити інтерес широких верств України до могутньої передової російської культури, допомогти широким масам трудящих опанувати світовими досягненнями її.

Після революції приблизно з 1917 по 1930 рр., було видано нових і перевидано дореволюційних біля 15 російсько-українських словників. Наприклад:

Багрій Г. Д., Московсько-український словник, К., 1918 р.;

Дубровський В., Словник московсько-український, К., 1918 р.;
Іваницький С., Шумлянський Ф., Російсько-український словник, Вінниця, 1918 р.;
Савченко Л., Російсько-український словник, К., 1923 р.;
Гладкий М., Туркало М., Російсько-український словник, К., 1924 р.;
Уманець М., Спілка А., Словарь росийсько-український, 1925 р.;
Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б., Практичний російсько-український словник, ДВУ, 1926 р.;
Ізюмов О., Російсько-український словник, Х., 1926 р.;
Сабалдир Г., Практичний російсько-український словник, 1926 р.;
«Російсько-український словник» за ред. А. Кримського, т. I, II, III, 1924—1933 рр.

Деякі з цих словників, наприклад, Л. Савченка, О. Ізюмова, по декілька разів перевидавались. На жаль, більшість цих словників не відповідала своєму призначенню, не сприяла реалізації ленінської національної політики на Україні і шкодила лексичній нормалізації української літературної мови. У цьому легко упевнитись. Ось як пояснювались українською мовою деякі російські слова:

У словнику Іваницького С. та Шумлянського Ф. —

а д р е с о в а т ь с я — уда́тися, звернýтися, обернýтися;

б а с с е й н — 1) водозбір, ко́панка, са́жавка; 2) падь, влого́вина; маки́тра; 3) басе́йн;

к а р л и к — ка́рлик, куца́н, куца́к, курдýпель;

л е ж е б о к — ле́жень, лежýн, лежýх, лежню́га, лежню́ка, лежа́чка, ле́ґа, ле́ґар, легéза, легéйда, полежа́й, полежа́ха, вайло́;

п р і ю т — притýлок, прихи́лок, за́хисток, приста́нище, пристано́вище, при́йміще і т. п.

У словнику Л. Савченка —

а к у ш е р к а — повитýха, ба́бка;

б о г а т ы р ь — ли́цар, козарлю́га; б у к в а р ь — грама́тка, абе́тка;

в т о р и т ь — окселе́нтувати, підспівувати, підтя́гувати, підта́кувати, потура́ти; з о н д — проти́чка; о б м е н — ви́мін, обміня́ння, міньба́, проміна, заміна; ч а н — ка́дуб, стоя́н, шаплúк, пере́різ, зрізок, ширітвас і т. д.

Після революції словниковий запас і російської, і української мови помітно збагатився радянськими неологізмами, спільними і російській, і українській мовам. Але в словниках їх не було (штучно уникали). Не поширювали, обминали в словниках і слова з давніх-давен спільні російській та українській мовам. Зате до кожного російського слова намагалися, незважаючи ні на що, підшукати несхоже до нього українське слово. Ось ця відрубницька, буржуазно-націоналістична тенденція і була основною хибою багатьох із названих словників. Т. В. Зайцева правильно пише, що більшість із цих словників не мала ніякої наукової цінності і мала дуже невеличке значення; тому саме існування їх було надзвичайно коротким.

Окремі з них, при всіх їх серйозних недоліках, все ж становили деяку наукову та практичну цінність. Таку цінність передусім становив «Російсько-український словник», упорядкований Постійною комісією для складання словників при УАН. Увесь словник повинен був вийти в чотирьох томах. Однак опубліковано було тільки три томи [1].

У передмові зазначається, що мета цього словника була така: 1) дати відповідний потребам часу реєстр слів російських і 2) вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови.

Цієї мети упорядники словника не досягли, і четвертий том уже не був опублікований. Словник, як писалося в передмові, мав бути практичним нормативним словником української літературної мови.

З цим головним завданням упорядники словника і не впорались. У передмові вони писали, що кожне російське слово перекладалось не одним словом, а цілою низкою українських слів, які почасти були точними його перекладами, а почасти — близькими синонімами. Чим ближче в словникові стояло українське слово до російського, тим воно точніше передавало зміст російського і було поширенішим в українській мові.

Практично ці положення в словнику в багатьох випадках не здійснювались. Наприклад:

в а л а́ н д а т ь с я, п р о в а л а́ н д а т ь с я — 1) мару́дитися (промару́дитися), воловодитися (проволово́дитися) коло чого, мля́во копа́тися коло чого, ба́блятися з чим, вала́ндатися; 2) шве́ндяти, тиня́тися, хиля́тися, валаса́тися, байдува́ти, байдикува́ти (пробайдикува́ти), гайнува́ти (час) (прогайнува́ти), ба́вити, проба́вити (час);

в е́ т р е н и ц а — ві́тер-ді́вка, верти́голова; ві́трянка, вітроле́тка, шалапу́тка;

г о р ю́ ч е с т ь — палкість, запа́льність, горючість.

З наведених ілюстрацій видно, яка велика розбіжність між теоретичними настановами упорядників словника і практичною реалізацією цих настанов. Очевидною є і тенденція на перше місце поставити не спільне російській і українській мові слово, а навпаки.

Хоч у передмові до словника і писалось, що «вузьких провінціалізмів до Словника не заводжено», крім поодиноких випадків, проте і це положення часто порушувалось.

Найбільшою хибою цього словника є те, що багатьох російських слів, передусім слів радянської епохи, не було подано і перекладено на українську мову.

Українська частина словника опрацьована недостатньо. Українські відповідники, подані до російського слова, семантично і сти-

---

[1] Перший том (А—Ж) вийшов у 1924 р.; II т., вип. 1 (З—К)—1929 р.; II т., вип 2 (Л—Н)—1933 р.; III т. (О—П) вийшов двома випусками у 1927 і 1928 рр.

лістично часто не розмежовувались, що дуже утруднювало користування словником. Незважаючи на названі серйозні методологічні хиби, цей словник, передусім I і II томи, видані за редакцією А. Кримського, становить певну цінність, бо з ньому зібрана велика кількість лексичного і фразеологічного матеріалу з художньої літератури та записів народної творчості[1].

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК — L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
КОМІСІЯ ДЛЯ СКЛАДАННЯ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЖИВОЇ МОВИ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
СЛОВНИК

ТОМ ПЕРШИЙ

А—Ж

Головний редактор акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

Титульна сторінка «Російсько-українського словника», т. I (А—Ж), УАН.

Вигідно виділявся серед інших російсько-українських словників «добором актуальної лексики, а також семантичною розробкою слів «Практичний російсько-український словник», складений групою харківських філологів — М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим, Б. Ткаченком»[2].

У перші роки Радянської влади на Україні, як уже було сказано вище, не менша потреба, ніж у словниках російсько-українських, була і в словниках українсько-російських. Потреба в цих словниках відчувалась весь час. Українською мовою почало виходити багато газет, журналів, політичної, наукової та художньої літератури. Щоб допомогти читачам зрозуміти надруковане, щоб забезпечити вплив більшовицької преси на маси, необхідно було видавати практичні українсько-російські словники.

Українсько-російські словники були потрібні і для працівників преси та письменників. Все це, зрозуміло, і зумовило появу українсько-російських словників. Деякі з них:

Безкровний Ф., Переяславець С., Українсько-російський словник, 1917 р.;

Дубровський В., Українсько-російський словник, К., 1917, 1918 р.;

Грінченко Б., Словарь української мови, 1925 р. (перевидання фотомеханічним способом);

---

[1] Див. М. Я. Калинович, Наука про мову в СРСР і українська мова, Ювілейний збірник, АН УРСР, 1944, стор. 49.

[2] Т. В. Зайцева, 40 років української радянської лексикографії, Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років, АН УРСР, К., 1957, стор. 99.

Савченко Л., Українсько-російський словник, К., 1923—1926 рр. «Словничок «Київської правди», К., 1925 р.;

Ніковський А., Українсько-російський словник, 1926, 1927 р.;

Маньківський В., Щербак М., Практичний українсько-російський словник для читачів «Робітничої газети» та газети «Пролетар», К.—Х., 1929 р.;

Ізюмов О., Українсько-російський словник, К.—Х., 1930 р.

Якщо із цих словників виключити перевиданий словник Б. Грінченка, то всі українсько-російські словники були примітивними, а до того ж з виразною тенденцією — за всяку ціну поширити в українській літературній мові вузькодіалектну та архаїчну лексику. Для словників українсько-російських, так само як і для словників російсько-українських, дуже характерним було ігнорування українських радянських неологізмів та інтернаціональної лексики, що особливо стала поширюватись в українській літературній мові після революції.

Прикриваючись націоналістичною теорією «безбуржуазності» української нації і гаслом боротьби з колишньою офіційною російською культурою, українські націоналісти в розпалі класової боротьби за побудову соціалізму в нашій країні і намагались створити на «щирій народній основі» таку українську літературну мову, з такими її лексичними нормами, які відривали її від спільних шляхів розвитку з братньою російською літературною мовою, гальмували її розвиток і принижували її гідність. Практичній реалізації цих буржуазно-націоналістичних настанов у великій мірі сприяли, так само як і термінологічні, загальні словники української мови.

«Російсько-український словник» АН УРСР 1937 р. Після викриття і ліквідації буржуазно-націоналістичної політики на мовному фронті, зокрема по лінії лексичної нормалізації української літературної мови, постала гостра потреба в російсько-українському та українсько-російському словниках, які б, з одного боку, сприяли вивченню української та російської мови в братньому їх взаємозв'язку, а, з другого, сприяли подальшому розвитку української літературної мови, сприяли подальшій її лексичній нормалізації. На задоволення цих потреб Інститут мовознавства АН УРСР підготував і видав у 1937 р. «Російсько-український словник». Про мету, завдання і характер цього словника у передмові до нього писалося так:

«Російсько-український словник» належить у своїй основі до того типу двомовних словників, що подають передусім найуживанішу, найпотрібнішу лексику й почасти фразеологію обох літературних мов на даному ступені їхнього розвитку. Прагнучи до того, щоб словник якнайповніше відбивав високу культуру російської і української мови, ми разом з тим намагалися надати словникові характеру навчальної, нормативної книжки. Ось чому ми особливу увагу звертали на добір реєстру, на семантичну повноту окремих статей, показуючи той або інший відтінок слова не першим чи другим

місцем його, а спеціальною позначкою, на опрацювання прийменників, в окремих випадках на керування тощо. Інакше кажучи, ми намагалися побудувати словник на наукових засадах, пильнуючи того, щоб слово було розкрите у всіх його значеннях, щоб словник відповідав таким чином на питання учителя, письменника, літературного редактора, студента і кожного радянського громадянина»[1].

Титульна сторінка «Російсько-українського словника» вид. АН УРСР.

Ось декілька прикладів пояснення російського слова українською мовою:

адъютант — адьютáнт, -та; безжизненность — безжиттєвість, мляві́сть, -вості; ведомство — ві́домство, -ва; жилет, жилетка — жиле́т, -та, жиле́тка, -ки; жилище — житло́, -á; затмение — зате́мнення; леденец — льодяни́к, -ка́.

Щоб показати якісну відмінність пояснення російських слів українською мовою у цьому словнику, наведемо пояснення цих же слів у найповнішому пореволюційному російсько-українському словнику С. Іваницького та Ф. Шумлянського.

адъютант—осаву́л, осавýла; безжизненность—1) мéртвість; 2) безжи́вність, мляві́сть; ведомство — ві́домство, завíдування, прúсуд; жилет — камізе́лька, камізе́лок; жилище—жилля́, житло́, осе́ля, ме́шкання, домівка; затмение — 1) відмíна, зате́мнення (світил); 2) темнота́, замороóка тощо.

Упорядники цього словника в основному дотрималися основного принципу, щоб «на кожне російське слово, на кожний його окремий змістовий відтінок подати точний український відповідник, щоб те чи інше слово справді становило складову частину цілої літературної української мови, було зрозумілим й широко вживаним, щоб ніякою мірою не збіднювати лексичний склад мови, а, навпаки, збагачувати його, використовуючи якнайповніше найкращі зразки української художньої літератури, народної творчості, мову преси

[1] «Російсько-український словник», АН УРСР, Інститут мовознавства, К., 1937, стор. 3.

тощо, і очистити українську літературну мову від націоналістичних перекручень і вигадок» [1].

Позитивною рисою цього словника було ще й те, що в ньому була подана найуживаніша технічна, сільськогосподарська, природнича, медична, географічна та інша термінологія.

В лексикографічній критиці «Російсько-український словник» 1937 р. був оцінений загалом позитивно. Однак у цьому словнику було виявлено і чимало хиб. Так, П. Й. Горецький відзначив, що «у цьому словнику часом відсутні важливі соціально-політичні й інші терміни, а також слова літературної української мови. Наприклад, в ньому відповідно до російського слова в е р х о в н ы й дано українські н а й в и щ и й, з в е р х н і й (а не дано слова в е р х о в н и й). Відповідно до російського б а т р а к по-українськи дано тільки слово н а й м и т (яке має значення «наемник»). «Випало» в цьому словнику з української лексики і слово у п р а в л я т и: відповідно до російського у п р а в л я т ь дано українське к е р у в а т и, що означає «руководить», «направлять». Відповідно до с л у ж е б н ы е ч а с ы словник дає у р я д о в і г о д и н и, що означає «правительственные часы» і т. ін.»[2].

Редколегія «Російсько-українського словника» 1948 р. вважає, що «Російсько-український словник» 1937 р. «виявився далеко не в усьому на висоті вимог сучасності: не спромігся повністю відбити нову і важливу лексику радянського часу, не забезпечив потрібної повноти і різноманітності матеріалу і не задовольняв серйозних філологічних вимог щодо відтінків і навіть важливих відмінностей значень слова.

Становлячи деякий позитивний етап в розвитку української лексикографії, цей словник — дуже неповний, недостатньо точний і недостатньо критичний щодо націоналістичних перекручень попередніх словників...» [3] Цей словник при всіх його хибах відіграв значну роль в історії української літературної мови як «законодавця» її лексичних норм.

«Російсько-український словник» АН УРСР 1948 р. «Російсько-український словник» 1937 р., в якому українською мовою пояснено біля 35 тисяч російських слів, звичайно, був далеко неповним. З дальшим розвитком і російської, і української літературної мови, з збагаченням лексики їх відчувалась все більша і більша потреба в повнішому нормативному російсько-українському словнику. Потреба в нормативному російсько-українському словнику особливо гостро почала відчуватись після переможного закінчення Вітчизняної війни. Завдання такого нормативного словника, за твердженням акад. Л. Щерби, повинно полягати «в підтриманні всіх живих норм мови, особливо стилістичних (без

---

[1] «Російсько-український словник», АН УРСР, Інститут мовознавства, К., 1937, стор. 3.

[2] Курс сучасної української літературної мови, т. I, 1951, стор. 123.

[3] «Російсько-український словник», ОГИЗ, М., 1948, стор. XI.

цих останніх літературна мова стає шарманкою, нездатною виражати будь-які відтінки думки); далі, у відкиданні традиції там, де вона заважає висловленню нової ідеології; далі, у підтримці нових визрілих норм там, де виявленню їх заважає косність. Все це відбувається поза всякими нормативними словниками; однак ці останні можуть допомагати природному ходу речей, а можуть і заважати йому, скеровуючи розвиток мови на хибні шляхи»[1].

Таким в основному і став «Російсько-український словник» АН УРСР за редакцією М. Я. Калиновича, виданий у 1948 р. У передмові до цього словника пишеться, що «Інститут мовознавства АН УРСР прагнув створити такий словник, який відобразив би великі досягнення, нові якості, вироблені українською мовою в радянську епоху свого розвитку, і в якому повністю знайшли б своє місце багатства як живої літературної усної мови, так і мови української радянської преси — наукової і художньої літератури,— такий словник, де українські відповідники до слів російської мови були б правильні і точні і були б взяті із цілком усталеної практики української літературної мови»[2].

«Російсько-український словник» 1948 р. удвічі більший за словник 1937 р. В ньому перекладено українською мовою 80 тисяч російських слів.

Щоб показати якісну відмінність пояснення російських слів українською мовою у цьому словнику в порівнянні з словником 1937 р., наведемо декілька прикладів.

У словнику 1937 р.	У словнику 1948 р.
возмущённый — 1) обу́рений, -а, -е; 2) підбу́рений; 3) збу́рений.	возмущённый 1) *прич.* обу́рений; підбу́рений; збаламу́чений; збу́рений; скаламу́чений; *ср.* возмуща́ть 1—3; 2) *прил.* обу́рений.
головокруже́ние — запа́мороче́ння.	головокруже́ние запамороче́ння (голови́), головокружі́ння.
доста́точно — дово́лі, до́сить, удо́сталь.	доста́точно 1) *нар.* доста́тньо, до́сить; (*довольно — ещё*) дово́лі; (*вдоволь*) вдо́сталь; 2) *предик.* до́сить; ◇ э́того соверше́нно (бо́лее чем)~но цього́ цілко́м до́сить, цього́ задо́сить.
нерадéние, нерадúвость — недба́льство, -ва, недба́лість, -лості.	нерадéние недба́льство; (*небрежение*) недба́ння (про ко́го, про що).

[1] Цитовано за статтею С. Г. Бархударова, Русская советская лексикография за 40 лет, ВЯ, № 5, 1957, стор. 44.

[2] «Російсько-український словник», ОГИЗ, М., 1948, стор. XI—XII.

У словнику 1937 р.	У словнику 1948 р.
	нерадѝвость 1) недба́йли́вість, -вості; недба́лість, -лості; *ср.* нерадѝвый; *(нерадение)*, недба́льство.
приёмыш — годо́ванець, -нця; *(жен. род.)* годо́ванка, -ки.	приёмыш, приймáк, -ка́ *(м. р.)*, приймáчка *(ж. р.)*; *(вскормленник)* годо́ванець, -нця *(м. р.)*, годо́ванка *(ж.р.)*.

У 1952 р. Інститут мовознавства АН УРСР скликав спеціальну нараду, на якій обговорювався «Російсько-український словник». На нараді, як і в опублікованих до наради ще рецензіях, у «Російсько-українському словнику» відзначались такі хиби:

Неповнота словника, зокрема пропуск деяких актуальних слів, як, наприклад, азотобактер, влагозарядковый, газовщик, газоочистительный, нагнетатель, полуавтомат, раскройщик, расфасовочный, эрудированный тощо.

Пропуск українських синонімів до окремих російських слів, наприклад: возмещéние 1) (*действие*) відшкодува́ння (*неоконч.* — *ещё*) відшкодо́вування; опла́та; (*неоконч.* — *ещё*) опла́чування; повéрнення; надолуження (*неоконч.*—*ещё*) надолу́жування; *ср.* возмеща́ть 1; 2) *(компенсация)* відшкодува́ння, компенса́ція. Нема — покриття́.

наблюда́тельный 1) (*обладающий наблюдательностью)* спостерéжливий; 2) *(служащий для наблюдения)* спостерéжний. Нема — нагляда́льний, наглядни́й, надзо́рчий. (*Порівн.* наблюда́тельный совет).

расхища́ть, расхи́тить, розкрада́ти, розкра́сти, розікра́сти (розкра́ду, розкра́деш), порозкрада́ти. Нема — марнува́ння, розтрача́ння.

Збіднення Словника проти словника народної мови. У Словнику немає таких загальнонародних слів, як бре́нькіт, ба́нтина, бадилúна, вірьо́вчаний, вільго́та, вершопи́сець, вістýнка, вітрюга́ тощо.

Деякі російські слова пояснені українською мовою неточно. Наприклад: авиасоединéние — авіаполýчення. Треба — авіаз'є́днання; расчёт (*группа людей, обслуживающая орудие, пулемёт)* — розрахýнок. Треба — обслýга. Примéрный устáв — зразко́вий (взірцéвий) статýт. Треба примíрний статýт і т. п.

Не завжди вказується на стилістичну функцію слова.

Не завжди можна також погодитись з доданими до слів позначками *уст.*, тобто застаріле, *арх.*— архаїзм, *вульг.* — вульгарне, *простор.*— просторічне тощо. З цього погляду, може ще в більшій

мірі для українських лексикографів, ніж для російських, мають такі застереження О. Югова:

«Потенциально каждое слово бессмертно. То есть, точнее говоря, оно может на целые столетия пережить свое материальное соответствие. Даже самое обветшалое слово, объявленное заведомым архаизмом, может вдруг воскреснуть, повинуясь законам языка, употреблению народному, отвечая требованию момента и эпохи. Зачастую, обернувшись другим значением, облеченное в другую семантику. Явление общеизвестное. Ш л е м витязя вымер. Зато появился шлем танкиста и водолаза»[1].

Завдяки тому, що в словниках останнім часом помітна нездорова тенденція біля багатьох слів ставити різні обмежувальні ремарки, пише далі О. Югов, «все ширится и ширится разрыв между еще не успевшим вокнижиться живым языком народа и языком литературным! Ведь этак пройдет еще пять-шесть лет, и огромнейшие, ныне еще живые, огнепышущие «пласты» языка, изгоняемые из жизни, очерствеют, залягут под нафталин в сундуках фольклористов, а потом пойди оживи их»[2].

Без потреби у словнику подано чимало вузькоспеціальної термінології.

Зрозуміло, що при укладанні такого великого словника в тяжких умовах Вітчизняної війни під час перебування АН УРСР в Уфі відзначені вище хиби в словнику були неминучі. Однак в цілому і спеціалісти, і широка радянська громадськість загалом позитивно оцінила цей словник. Наведемо уривки з деяких рецензій на цей словник.

«В основному цей словник задовольняє і високі вимоги радянської філологічної науки і відповідає своєму призначенню. Він відбиває вірну тенденцію до зближення сучасної української мови з російською»[3].

«Ясна річ, що цей словник має чимало недоліків. Треба однак пам'ятати, що це — словник нормативний, що дати вичерпну картину багатств української мови не було в завданнях укладачів, що вони були обмежені розміром словника, а це — поряд із працею в умовах евакуації — не давало змоги дати в словнику ілюстративний матеріал. Проте лексичні і фразеологічні багатства української мови знайшли в «Словнику» 1948 р. досить широке, хоч, повторюю, далеко не вичерпне виявлення»[4].

«Реєстр російських слів у цьому «Словнику» звільнений від архаїчних слів, релігійних, спеціального вузького вжитку, які були в попередніх словниках; натомість поповнився він словами й

---

[1] «Литературная газета», 1959, № 7.

[2] Т а м ж е, 1959, № 8.

[3] В. В. В и н о г р а д о в, Русско-украинский словарь, Советская книга, 1950, № 2, стор. 98.

[4] М. Р и л ь с ь к и й, Мовні зв'язки українського і російського народів і співдружність братніх народів у творенні соціалістичної змістом і національної формою культури, Лексикографічний бюлетень, АН УРСР, III, К., 1953, стор. 21—22.

висловами нашої радянської дійсності. У перекладній частині він звільнений від усяких націоналістичних вигадок, слів, спеціально утворених для підсилення розбіжності між двома мовами, російською і українською; не наведені в ньому також вузькі діалектизми, теж навмисно притягнені в попередніх словниках з указаною вище метою».[1]

«Російсько-український словник» вперше зібрав основний словниковий фонд української мови. Він містить не тільки багатства мови української класичної літератури, але й здобутки української літературної мови радянського періоду, яскраво відбиваючи мовну спорідненість двох братніх народів — російського і українського»[2].

В 1956 р. «Російсько-український словник» 1948 р. фототипічним способом був знову перевиданий. У цьому, другому, виданні виправлені тільки орфографічні, акцентологічні і граматичні помилки. З технічних причин найменше виправлено лексичних помилок.

Щоб сприяти подальшому розвиткові української літературної мови, її лексичній нормалізації, цей словник в найближчі роки треба грунтовно переробити і доповнити.

«Українсько-російський словник» АН УРСР 1953 р. Як говорилося вище, українсько-російські словники виходили і до революції, і після революції. Однак жоден із цих словників у наші дні уже не може задовольнити зрослих вимог української радянської культури і не відбиває всіх лексичних багатств мови української соціалістичної нації. Потреба в українсько-російському словнику вже давно відчувається. Щоб задовольнити цю потребу, Інститут мовознавства АН УРСР в післявоєнні роки і почав укладати великий, в 4 томах, на 400 друкованих аркуші, «Українсько-російський словник». Поки що вийшло з друку два томи цього словника. Перший том, в якому подано 24 425 українських слів, вийшов у 1953 р., а другий том, в якому подано 31 588 українських слів, вийшов у 1958 р.

Головна мета цього словника — «... допомагати вивчати українську мову, розуміти різну літературу українською мовою, а також бути довідником і підручною книжкою при перекладі українських текстів на російську мову; він допомагатиме у вивченні російської мови»[3].

Для реалізації цієї мети в словнику подаються «всі актуальні слова сучасної української літературної мови і вірні, точні російські відповідники до них» з таких основних груп слів:

«1) слова художніх творів радянських письменників і дореволюційних XIX ст. (починаючи з І. Котляревського) і початку

---

[1] І. М. Кириченко, Російсько-український словник 1948 р., його основні характерні риси, Лексикографічний бюлетень, АН УРСР, III, К., 1953, стор. 25—26.

[2] М. С. Пилинський, Використання «Російсько-українського словника» 1948 р. в практиці перекладу творів класиків марксизму-ленінізму на українську мову, Лексикографічний бюлетень, АН УРСР, III, К., 1953, стор. 53.

[3] «Українсько-російський словник» АН УРСР, К., 1953, стор. 6.

XX ст., крім слів рідких, індивідуального вжитку, що не стали надбанням загальнолітературної мови; 2) слова наукової мови, преси, номенклатурні й термінологічні, якщо вони порівнюючи широкого вжитку; вузькі ж спеціальні терміни, які не мають більшменш значного поширення в загальній літературній мові, до Словника не внесені; 3) застарілі слова (вірніше — старовинні), якщо вони зберігаються в загальнолітературному вжитку, відбиваючи широко відомі факти давнини або суспільний лад і характерні форми побуту дореволюційної епохи, чи як стилістичні варіанти слів сучасних; 4) найпоширеніші обласні слова, зокрема і деякі обласні слова, зафіксовані в художніх творах письменників західних областей України; 5) найбільш поширені власні імена людей; з таких імен подані тільки ті, що вживаються в офіціальному побуті; обласні, зменшені, пестливі власні імена до Словника не внесені; 6) географічні назви країн, океанів, морів, великих міст, гір, рік, озер, заток тощо; повно подано назви всіх союзних та автономних республік, що входять до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також назви країв, областей і автономних областей та їх центрів. При старих назвах деяких міст (також народів) Радянського Союзу зроблено посилання на їх сучасну назву; 7) назви народів Радянського Союзу та загальновідомих інших сучасних народів, а також тих, що відіграли важливу роль в історії СРСР або в загальній історії людства і вже зникли»[1].

Всього в 6 томах «Українсько-російського словника» буде подано понад 100 тисяч українських реєстрових слів. Це буде найбільший за всю історію української лексикографії українсько-російський словник. Як відомо, в найбільшому дореволюційному українсько-російському словнику Б. Грінченка було подано 68 тисяч українських реєстрових слів. «Українсько-російський словник» радянської епохи буде майже вдвічі більший за словник Б. Грінченка. До того ж, багато українських слів, поданих у словнику Б. Грінченка, в радянському «Українсько-російському словнику» не буде подано. І. М. Кириченко підрахував, що «у словнику Б. Грінченка всіх слів від А до Ж включно в круглих цифрах 15 500, у І томі (теж від А до Ж) «Українсько-російського словника» 22 500 слів; різниця, як бачимо, велика; але ще яскравіше виступає ця різниця щодо кількості слів у цих двох словниках, якщо взяти до уваги ще такий факт: кількість нових слів в «Українсько-російському словнику» (в І томі), яких зовсім нема в словнику Б. Грінченка (в межах А—Ж), становить 14 500; а в той же час кількість архаїчних і обласних слів у словнику Б. Грінченка, що не внесена до І тома «Українсько-російського словника», становить 7500»[2].

Академічний «Українсько-російський словник» не тільки кількісним, а й якісним своїм лексичним складом буде докорінно від-

---

[1] «Українсько-російський словник» АН УРСР, К., 1953, стор. 7—8.

[2] І. М. Кириченко, Перший том «Українсько-російського словника», 1951, Лексикографічний бюлетень, АН УРСР, І, К., 1951, стор. 39.

мінним від «Українсько-російського словаря» Б. Грінченка. Докорінно академічний «Українсько-російський словник» відрізняється від «Українсько-російського словаря» Б. Грінченка і своїм коментуванням українських слів російською мовою та ілюстративним матеріалом, поданим для розкриття значення українського слова. У цьому легко упевнитись. Ось декілька прикладів:

У Б. Грінченка	В академ. словнику
капиталйста, ти, *м.* капиталистъ. *Покористуються тільки деякі капиталисти.* О. 1861. IX. 181.	капіталіст капиталйст [Розвиток торгівлі, розвиток товарообміну привів до виділення нового класу — капіталістів (Ленін)].
кахйкати, каю, єш, с. в. кахйкнути, кну, нешь, *гл.* кашлять, кашлянуть. *Кахикав писарь, кахикав, покручував уси.* Кв. *Раз кахикнула,— трьох ляшків прикликнула; вдруге кахикну,— п'ятьох прикликну.*	кахйкати, -каю, -каєш, кахйкнути, -ну, -нешь, *разг.* кáшлять, кашлянýть; (*время от времени, слегка — только несоверш.— ещё*) покáшливать. [Тут вівці бекають, мекають, кахикають... *(Мирн.)*; Він критичним оком оглянув учнів і задоволено кахикнув *(Донч.)*].
лáгóдний, а, е — Лагідний. *Будь лагодним, будеш і Богу угодним.* Ном. № 4425.	лáгідний крóткий; (*тихий — ещё*) смйрный; (*умеющий легко ладить с другими*) ужйвчивый; (*уступчивый*) поклáдистый; (*негрубый, нерезкий*) мя́гкий; (*никого не огорчающий*) безобйдный [Як пісня, дивний був натурою Богдан: То тихий, лагідний, то спалахав мов порох *(Рил.)*; На розумному обличчі його заграла лагідна усмішка, і воно ніби помолодшало *(Борз.)*; Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи *(Коцюб.)*]; лагідна зима мя́гкая зима; *разг.* сирóтская зимà.
марність, ности, *ж.* 1) Суета, тщета, суетность. 2) Ничтожность, пустота.	мáрність, -ності 1) бесполéзность; бесплóдность; безуспéшность; пустотá, прáздность; тщéтность, тщетá; 2) ничтóжность; 3) сýетность. [Він щось говорив до юрби... Я рішив, що то провідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи *(Коцюб.)*]. *Ср.* мáрний 1—3.

Зрозуміло, що в такій великій роботі, як «Українсько-російський словник», є і хиби. В рецензіях на перший том відзначались такі хиби:

Неповнота словника. Нема, наприклад, таких слів, як: а в т о н а п у в а л к а, б а г а т о п а р т і й н і с т ь, б е з б у р ж у а з н і с т ь, в с е є в р о п е й с ь к и й, д о щ у в а т и, ж и т т є л ю б тощо.

У словнику подаються деякі застарілі слова, як: б а з а р и н к а, в е р ц а д л о (дзеркало), а н ц и б о л тощо;

Упорядники словника зловживають позначками *рідк.*, *обл.*, *розм.* Наприклад: б р я з к, в п л е с к, в и м а х, б о р н я, в и м і р ю в а ч, в і с т у н, ж а л і б н и ц я тощо.

Незважаючи на деякі недоліки, академічний «Українсько-російський словник» є помітним досягненням української радянської лексикографії. Поява двох томів уже сприяє і буде сприяти піднесенню культури української літературної мови, зокрема її лексичній нормалізації. Одночасно цей словник дає можливість глибше оволодіти українцям і всіма тонкощами братньої російської мови.

СИНОНІМІЧНІ І ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

Словники нормативного типу мають своїм основним завданням рекомендувати до вжитку в літературній мові ті чи інші слова, фразеологічні звороти загальнонародної усної мови. Але навіть рекомендоване до вжитку слово нормативним словником може не вживатись в усіх стилях літературної мови, бо в одному стилі воно буде доречним, а в іншому — навпаки.

Кожна літературна мова в процесі свого історичного розвитку виробила свою стилістичну структуру.

Вивчити цю стилістичну структуру літературної мови, допомогти найдоцільніше і найефективніше використати лексику і фразеологію національної мови дуже допомагають синонімічні та фразеологічні словники, словники діалектизмів та словники іншомовних слів.

«Матеріали до синонімічного словника української мови» А. Багмета. Синоніми — це слова-поняття, які в різних звукових оболонках називають одні і ті ж речі, предмети, процеси, властивості, але з додатковими відтінками в значенні, що дає можливість заміняти одне слово іншим, щоб уточнити зміст висловлення чи відношення того, що говорить, до висловленої думки. Опанувати синонімікою рідної мови — це значить дістати ще один засіб точніше, емоціональніше висловити свої думки. Українська мова дуже багата на синоніми. Однак синоніміка української мови, на жаль, поки що вивчена не досить. У нашій пресі давно і неодноразово ставилось питання про створення синонімічного словника, так потрібного для письменників, літературних редакторів, учителів, пропагандистів тощо. На початку 1959 р.

в журналі «Вітчизна» № 2 почали друкуватись «Матеріали до синонімічного словника української мови» А. Багмета.

Наведемо декілька синонімічних гнізд із цих «Матеріалів до синонімічного словника»:

Бурхати, бурлити, бушувати, буяти.

Великі хвилі піднялись, і вітри зачали бурхати (*Котл.*). Море бушувало (*Трип.*). Кожному хотілося ... туди, де буяє, кипить море (*Скляр.*).

Бучливий, галасливий, шумливий її.

Значення: неспокійний.

Який учорашній день був для неї тихий та радісний, такий сьогодні бучливий та непривітний (*Мирн.*).

Величатися, вихвалятися, гордувати, зазнаватися, задаватися, пишатися, пишнитися, чванитися.

Описові звороти: Дерти голову, дерти носа, дерти кирпу, кирпу гнути.

Дана група слів характеризує внутрішній стан людини — гордування — з відтінком самолюбства, бундючності, хвастощів.

Величається, як попадя на весіллі (*Ном.*). Він нами гордує (*М. В.*). Старші держали себе геть далеко від простих москалів, щоб ті не зазнавалися (*Мирн.*). Пишається, як корова в хомуті (*Ном.*). Дарес тут дуже насміхався, собою чванився, величався (*Котл.*).

Описові звороти: Максим Іванович геть високо дере голову проти «неотесаного мужиччя» (*Мирн.*). Жаліється Осел: Усяка скотина дере перед тобою ніс (*Гліб.*). Посесор, вважаючи на себе, як на пана, задер вгору кирпу (*Н.-Л.*). Тепер, бач, у пани лізе, кирпу гне (*Мирн.*).

Аналізуючи в «Матеріалах до синонімічного словника...» синонімічні ряди, ми помітили в праці А. Багмета такі хиби:

В синонімічному ряді перше слово, слово-показник повинно бути за своїм значенням основним, його значення повинне визначати семантичний характер усього ряду. Перше слово — це домінанта синонімічного ряду. Однак ця вимога А. Багметом часто порушується. Ось декілька таких прикладів:

Битва, баталія, бій, бойовисько, буча, січа;

Боюн, боягуз, легкодух, панікер, страхополох, страхопуд, страшко, тхір;

Відворотний, відразливий, одворотний, огидний.

На наш погляд, у першому синонімічному ряду треба було б поставити домінантним словом не битва, а бій, у другому — боягуз, а не боюн, у третьому — огидний, а не відворотний.

В синонімічному ряді порядок слів повинен визначатись якимись єдиними критеріями. Так, можна розміщати слова-синоніми

в такій послідовності, в якій вони подають посилену або послаблену варіацію значення слова-показника.

Можна розміщати слова-синоніми в порядку градації — від поширеніших до менш уживаних.

Упорядник словника наводить слова в синонімічному ряді безсистемно. Справді, чому в такому ряді — б а б а, б а б е р я, б а б и щ е, б а б к а, б а б у н я, б а б у с я, б а б у с е н ь к а — вульгаризм б а б е р я та згрубіла форма б а б и щ е подається зараз же після домінантного слова б а б а?

Або, чому в синонімічному ряді б а г а т и й, г р о ш о в и т и й, з а м о ж н и й синонім грошовитий поданий на другому, а заможний — на третьому місці? І таких «чому?», на жаль, виникає багато.

Часто важко погодитися з тим, що всі слова, подані в синонімічному ряді, є синонімами. Наприклад:

б о л о т о, б а г в а, б а г н и щ е, б а г н о, б а г н ю к а, б а к а й, б а н е р а, д р а г в а (д р я г в а), д р а г о в и н а, к а л ю ж а, м о ч а р, п р о г н і й, р у д к а, т в а н ь, т в а н ю к а, т р і с т я, т р я с о в и н а.

Б а к а й, к а л ю ж а, на наш погляд, не є синоніми до слова б о л о т о. Важко також погодитись, що і слово т х і р, вжите в реченні в переносному значенні, є синонім до слів б о ю н, б о я г у з, л е г к о д у х, п а н і к е р, с т р а х о п о л о х, с т р а х о п у д, с т р а ш к о.

Після наведення синонімічного ряду упорядник не завжди подає загальне значення цього ряду.

Не всі подані в синонімічному ряді слова ілюструються прикладами-реченнями. А в тих випадках, коли наводиться речення, крім прізвища автора, ніяких інших посилань не робиться, що, звичайно, утруднює перевірку джерела.

Наведені хиби «Матеріалів до синонімічного словника української мови» А. Багмета, зрозуміло, негативно позначаються на якості поданих матеріалів до синонімічного словника. Але, «хай це буде не «справжній», зроблений за всіма вимогами сучасної лексикології та лексикографії словник, хай це будуть тільки матеріали до словника. Проте корисність і цікавість оцих матеріалів і для письменників і для читачів не підлягає ніякому сумніву...»[1]

«Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача[2]. З історії української лексикографії П. М. Деркач перший уклав і видав словник синонімів української мови. Свій словник автор справедливо назвав коротким, бо, як пишеться в передмові, в ньому розроблено тільки 4279 синонімічних рядів, що далеко не вичерпує синонімічні багатства української мови. Така порівняно невелика кількість поданих у словнику синонімічних рядів пояснюється тим, що словник призначений для потреб середньої школи.

---

[1] М. Р и л ь с ь к и й, Передмова до «Матеріалів до синонімічного словника української мови», «Вітчизна», 1959, № 2.

[2] Вид-во «Радянська школа», 1960.

Розробка і оформлення синонімічних рядів у словнику подані так.

До реєстрового слова подаються слова-синоніми за принципом градації — від найпоширеніших до менш уживаних. Наприклад:

а т е ї́ с т к а — безві́рниця, невіру́юча; (*рідше*) безбо́жниця.

б а л а к у́ ч и й — балакли́вий; говіркий, говорю́чий, говорли́вий, гомінкий, гомі(о)нли́вий; (*про жінок*) щебетли́вий; язика́тий; *рідк.* слизькоязи́кий.

в р о д л и́ в и й — га́рний, га́рний на вро́ду, хоро́ший, красови́тий, го́жий, приго́жий; (*з лиця*) милоли́ций, миловид(н)ий.

к в о́ л і с т ь — сла́бість, сла́бкість, хи́рність, хи́рявість, хирля́вість, хи́рість, хире́нність, хвороблі́вість.

н а д я г а́ т и — надіва́ти, удяга́ти; (*тісно пошите — насилу*) натяга́ти, напина́ти.

п е р е к о́ н у в а т и с я — (*на досвіді*) пересві́дчуватися; (*з цілковитою певністю*) упевня́тися, упе́внюватися; (*рідше*) допевня́тися, допе́внюватися.

у д а́ в а н о — нещи́ро, неприро́дно, шту́чно, ро́блено; (*підсил.—про вчинки*) фальши́во, облу́дно, лицемі́рно. Пор. с и́ л у в а н о.

До слів-синонімів у міру потреби подаються ремарки, які вказують на стилістичні відтінки синонімів, сферу і частоту вживання, обласний, місцевий характер їх, застарілість тощо. Наприклад:

а р т и́ с т — (*театру*) акто́р; *заст. ірон.* лицеді́й.

б а г а́ т и й — (*що живе в достатку*) замо́жний; *книжн.* іму́щий (*клас*); *заст.* ма́єтний, ма́ючий; (*дуже багатий*) багатю́щий; (*на гроші*) *розм.* грошови́тий.

в к а з і́ в к а — (*провідний принцип*) настано́ва; (*керівна від вищих органів*) директи́ва; (*про правила щодо виконання*) інстру́кція.

д в о к о́ л к а — візо́к; *розм.* бідá, бі́дка, бідáрка, тарадáйка (*рідше*).

ж у р а в е́ л ь — *фольк.* весе́лик.

з а б а в л я́ т и — (*дитину*) ба́вити, (*старших*) розважа́ти.

з а в о л о́ к а — *лайл.* приблу́да, припле́нтач; *обл.* за́йда.

з а к л а́ д — парі́, би́тися об заклáд; іти́ (йти) на (в) парі́.

м а́ б у́ т ь — пе́вно, пе́вне, десь пе́вно, либо́нь; *обл.* відáй, відáв; *заст.* надíсь.

Всі слова-синоніми, що були подані до реєстрового слова, обов'язково повторюються у словнику в алфавітному порядку з ремаркою *див.* реєстрове слово. Наприклад:

в о р о́ н а — гáва; *обл.* гáвря.

г а́ в а — *див.* 1) в о р о́ н а, 2) р о з з я́ в а.

р о з з я́ в а — *розм.* гáва, гáвря, зівáка; *вульг.* розтяпáка, розтелéпа, солопíй.

з і в а́ к а — *див.* р о з з я́ в а.

р о з т я п а́ к а — *див.* р о з з я́ в а.

с о л о п і́ й — *див.* р о з з я́ в а.

З такою структурою словника, розробкою і оформленням синонімічних рядів у ньому загалом можна погодитись. Так повинен бути побудований, на нашу думку, не тільки короткий, а й повний, академічний словник синонімів української мови. Однак і в короткому, і в повному словнику кожен синонімічний ряд обов'язково повинен ілюструватись точно задокументованими прикладами-реченнями. На жаль, у словнику синонімів П. М. Деркача жоден синонімічний ряд не ілюструється реченнями з будь-яких джерел, і читачеві доводиться просто брати на віру можливість такого ряду синонімів. Ця хиба підсилюється ще й тим, що словник «має своїм завданням допомогти викладачеві мови в організації занять, спрямованих на розвиток усної і письмової мови учнів старших класів, на піднесення їхньої стилістичної майстерності і загальної мовної культури»[1]. Думаємо, що навряд словник цілком виконає поставлене завдання без ілюстративних речень синонімічних рядів.

Але «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача має і деякі інші хиби. Щоб піднести стилістичну майстерність і загальну мовну культуру не тільки учнів середньої школи, а і взагалі всіх освічених людей, тепер особливо потрібні словники синонімів української л і т е р а т у р н о ї мови. В цих словниках треба подати в першу чергу всі синонімічні багатства української л і т е р а т у р н о ї мови. Отже, до реєстрового слова в таких практичних словниках синонімів якщо і треба подавати обласні, розмовні, застарілі, вульгарні слова-синоніми, то тільки для того, щоб уникати їх в українській літературній мові. Мету наведення цієї групи слів-синонімів у словнику слід би докладно висвітлити в передмові, бо одних застережливих ремарок в тексті словника мало. Та і захоплюватись наведенням у синонімічному ряді обласних, застарілих та інших слів-синонімів не слід. Автор же, забувши про нормативний характер свого словника, особливо багато

[1] Передмова, стор. 3.

і без потреби наводить слів-синонімів, вживаних у західноукраїнських говорах.

До абсолютної більшості реєстрових слів автор, цілком природно, в першу чергу подає слова-синоніми, вживані в сучасній українській літературній мові, а потім уже — слова-синоніми обласні, розмовні, застарілі тощо.

«Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача — це перша спроба в історії української лексикографії укласти такого роду словник.

Укласти і кращий практичний короткий словник синонімів української л і т е р а т у р н о ї мови для потреб середньої школи, і повний академічний словник синонімів української мови — це найближче завдання радянських лексикографів. Перший переможний крок на шляху реалізації цього завдання зробив П. М. Деркач.

«Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана, М. Пилинської [1]. Фразеологізм — це стійке словосполучення, що виступає в мові як єдиний неподільний на складові частини вислів. Сукупність фразеологізмів, властивих тій чи іншій мові, становить її ф р а з е о л о г і ю.

Українська національна мова має досить багату і барвисту фразеологію. Широке використання її в різних стилях літературної мови надає їй краси і сили могутнього впливу. На жаль, фразеологічні багатства української мови досі повністю не зібрані і не впорядковані, що заважає повному використанню її в літературній мові.

Джерелами для словника були — 1) російсько-українські та українсько-російські словники, в яких було вже зафіксовано чимало українських фразеологізмів, і 2) фразеологізми, вибрані упорядниками з різних джерел, і записи фразеологізмів упорядників словника з уст народу.

Структура словника така:

На чільному місці стоїть головне слово російського фразеологічного звороту чи групи зворотів, після якого звороти подаються в алфавітному порядкові. До кожного російського звороту наводиться один чи декілька українських зворотів з наведенням ілюстративних речень і без них. Наприклад:

Б а й

И д и б а й-б а й (б а и н ь к и) — і д и́ спа́тки (спа́тоньки, спату́ні, спату́сі).

Іди, доцю, спатусі на біленькій подусі. З нар. уст.

Б а с н я

П у с т ы е б а с н и — пусті балачки́; теревені; балаканина.

За тією балаканиною вони нічого не зробили. Кримський.

С о л о в ь я б а с н я м и н е к о р м я т — соловей піснями не сит (ий). Пр. Слів густо, а в животі пусто.

Перед багатьма фразеологічними зворотами в дужках позначається стилістичний відтінок їх. Наприклад:

---

[1] «Прапор», 1959, № 9, Х.

Довести до белого каления кого (перен.)— допекти́ кому́ (кого́) до живо́го; завдати га́рту кому; (фам.) — допекти до живи́х печіно́к кому́.

Бить поклоны — бі́ти (кла́сти, покла́дати) поклони; (ірон.) — гріти покло́ни.

Менять, поменять баш на баш — міня́ти, поміня́ти так на так; (образн.) — бич на бич, аби могорич.

Якщо якесь слово в українському фразеологічному звороті може замінятись іншим словом чи словами, то це слово чи слова подаються в дужках. Наприклад:

Вести беседу — прова́дити (вести́) мову (розмову, бе́сіду, ре́чі);

Спать беспробудно — спа́ти непробу́дно (безпробу́дно, мі́цно, тве́рдо) і т. д.

«Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана та М. Пилинської загалом справляє хороше враження. Видання цього словника масовим тиражем принесе чималу практичну користь — він буде активно сприяти дальшому розвиткові української літературної мови

СЛОВНИКИ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ

Місцеві діалекти української мови з їхніми специфічними рисами мають дуже велике значення для вивчення історії української мови. Історія мови, говорив О. Потебня,— це історія діалектної мови.

Особливо велике значення для пізнання історії мови має вивчення її діалектної лексики. Наприклад, систематизація і вивчення діалектної лексики української мови допомогли б розв'язати такі актуальні питання українського мовознавства: питання походження і розвитку української мови; питання класифікації українських місцевих діалектів; упорядкувати історичний словник української мови; вивчити історію лексики української мови і т. д.

Першорядне значення вивчення діалектної лексики має і для історії української літературної мови, зокрема для вивчення її лексичного складу, лексичної бази, для створення її лексичних норм. Відомо, що для лексичної нормалізації будь-якої літературної мови дуже важливо розмежувати лексику, властиву всій національній мові, від лексики, властивої тільки окремим місцевим діалектам, тобто від діалектизмів.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції, як уже говорилося, лексика місцевих діалектів вивчена була слабко і чимало українських письменників щиро вважали, що тільки лексика його місцевого говору є гідною бути в літературній мові, хоч це було не завжди так.

Після революції і, особливо, в післявоєнний час вивченню діалектної лексики почали надавати чималої уваги. В зв'язку з

цим помітно активізувалось збирання діалектної лексики і почали укладатись великі й малі словники діалектизмів місцевих говорів.

Коротко схарактеризуємо видані в пореволюційний час словники діалектної лексики.

«Словник української мови» проф. Д. І. Яворницького[1]. Д. І. Яворницький — відомий історик Запорожжя, етнограф, письменник. За довгі роки своєї плідної роботи він виписав з різних джерел і записав з уст народу в різних місцевостях чимало українських слів, передусім таких, яких або не було в словнику Б. Грінченка, а хоч і були, але з іншим значенням.

У першому томі словника, який тільки і був опублікований, Д. І. Яворницький подав таких слів приблизно 4500. Це були в своїй більшості місцеві діалектні слова. Наприклад:

А ґ л о́, л а, хам, необузданный, жадный, завистливый человек (бранное слово).

Що ж він зробив, отой аґло, Родивон? — А що? Зідрав з мертвого нову одежу та собі натяг, а з себе свою драну на нього натягнув. Батурин, Черн. губ.

Б і л я н ю́ н я, н і, уменьшительно-ласкательное название кошки, имеющей белую шерсть. Х. Запорожский Кут, Екат. у.

В а р а́ в и т и, греметь.

Оце яка туча велика насунула! А грім який!

Це чи не гряд буде? — Е, ні, на гряд він (грім) не так варавить. Слобода Капуливка, Екатерин. уезда.

Г и́ р я т и, то же, что гирувати, рассуждать, размышлять, соображать. С. Поповка, Полт. г., Мирг. у.

К о р з о, з а, способ.

А яким корзом воно зроблено? Яким би корзом туди проїхати? С. Августиновка, Екатер. у.

Але, крім вузьких діалектизмів, у словнику Д. І. Яворницького були вміщені і деякі архаїчні, застарілі слова, виписані з різних пам'яток. Напр.:

Б л а г о п л і д н и й, благоплодный, приносящий благий плод. Инокентий Гизель, Синопсис, Киев, 1680, 10.

Б л а г о п о д а т л и в и й, дающий блага, милостыню. Радиволовский, Венец Христов, Киев, 1688, 372.

Д. І. Яворницький подав у своєму словнику не тільки діалектизми та архаїзми. Як відомо, у словнику Б. Грінченка не було вміщено і чимало загальновживаних слів. Деякі з них і подав Д. І. Яворницький у своєму словнику. Наприклад: б а г а т о т и с я ч н и й, б е з г о л о с с я, б е з в і д м о в н и й, б е з в и х і д н і с т ь, в е л и к о д е р ж а в н и й, в и м и с е л, в и н у в а т е ц ь, д о б р о з и ч л и в и й, д о к у м е н т а л ь н и й, з д і й с н е н н я, з н и к л и й, і є р а р х і ч н и й, к л і м а т и ч н и й тощо.

Таких слів було подано мало, не більше 5%. Ось чому «Словник

---

[1] Катеринослав, 1920, вид. «Слово», т. І (А—К).

української мови» Д. І. Яворницького і вважають словником діалектної мови.

З лексикографічного погляду словник Д. І. Яворницького укладено задовільно. В більшості слів позначено місце наголосу, при всіх іменниках вказана форма родового відмінка, наводяться ілюстративні речення з посиланням на джерела і місце запису слова.

Титульна сторінка «Словника української мови» проф. Д. І. Яворницького.

«Словник української мови» Д. І. Яворницького є цінною працею для діалектологів та істориків української мови.

Словники специфічної лексики окремих говірок. З 1952 р. в «Лексикографічному бюлетені» Інституту мовознавства АН УРСР почали друкуватися невеличкі словники діалектної лексики окремих говірок української мови. Поки що надруковані такі словники:

«Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області)» О. С. Мельничука[1], в якому вміщено приблизно 1500 слів;

«Словник специфічної лексики правобережної Черкащини» П. С. Лисенка[2], в якому подано понад 700 слів;

«Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району Житомирської області)» Л. С. Паламарчука[3], в якому вміщено приблизно 700 слів;

«Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я» Й. О. Дзензелівського[4], в якому вміщено до 900 слів.

Усі ці словники специфічної лексики говірок української мови укладені за однаковим принципом: наводиться діалектне слово, до якого в міру потреби подаються граматичні та інші ремарки, а потім подається відповідник з української літературної мови чи описове

[1] Лексикографічний бюлетень, в. II, 1952.
[2] Там же, вип. VI, 1958.
[3] Там же.
[4] Там же.

пояснення діалектизму. Для ілюстрації можна навести по два приклади з кожного названого словника:

в р а́ з н о дружно, однаково;

к а л а б а л и́ к р. в. -ку, гамір, клекіт, безладний шум голосів;

к о́ й ц е спеціальний пристрій (кормушка) для відгодівлі птиці (*Р.*);

т о р ч и́ н а жердина, яка ставиться вертикально до стіни при утепленні хати на зиму (Ліс., Р.);

г а р м а с у в а́ т и, в и-, п о-, з- топтати, толочити;

к у р а к и́, -ків мн. курячий послід;

к о́ п л а лайл. погань, сміття, нечисть;

ч у́ й к а заст. вид теплого чоловічого одягу.

З 1958 р. почали з'являтись словники діалектної лексики і окремими виданнями. Поки що опубліковано три такі словники:

А. А. Москаленко, Словник діалектизмів українських говірок Одеської області[1];

Й. О. Дзензелівський, Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття[2];

А. А. Берлізов, Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я[3].

Ці три словники, хоча й подають місцеву діалектну лексику, але подають її з різною метою. У «Словнику діалектизмів українських говірок Одеської області» подано і прокоментовано понад 1700 діалектизмів. Завдання упорядника цього словника полягало не тільки в тому, щоб скоментувати поданий діалектизм, а й подати його поширення на території Одеської області. Упорядник словника мав на меті допомогти майбутнім укладачам лінгвістичного атласа з лексики. В зв'язку з цим після кожного слова чисельником позначався район, з знаменником — село, в якому зафіксовано слово. Наприклад:

д е́ ж м а (молд.) — скіпщина, арендна платня натурою поміщикові за користування землею. Платня дорівнювала третині чи половині врожаю $\left(\frac{33}{4}, \frac{34}{6}, \frac{31}{2}\right)$[4].

Й. О. Дзензелівський у «Практичному словнику семантичних діалектизмів Закарпаття» мав на меті викоренити семантичні діалектизми, поширені в Закарпатській області. Річ у тому, що місцеве українське населення деякі слова української літературної мови вживає в іншому значенні. Допомогти вживати слова в тому значенні, в якому вони вживаються в літературній мові,— така практична мета цього словника. Наприклад:

---

[1] Одеський державний педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського, 1958.
[2] Інститут удосконалення кваліфікації вчителів, Ужгород, 1958.
[3] Чернігівський державний педагогічний інститут, Чернігів, 1959.
[4] 33 — Червоноокнянський район, 4—с. Красні Окна;
34 — Ширяївський р-н, 6 — с. Ширяєво;
31 — Фрунзівський р-н, 2 — с. Бирносово.

д я́ к а. Вдячність (про почуття). Дяка тобі і честь. Подяка (про вираження почуття). Дяка за роботу (А не настрій, бажання, намір).

з а́ г о л о́ в о к, р. з а́ г о л о́ в к а. Назва книги, твору чи частини його, розділу (А не подушка, що кладеться під голову).

т я́ м и т и. Вміти, розуміти, усвідомлювати себе (А не пам'ятати).

А. А. Берлізов подав професійну лексику рибалок Нижнього Подністров'я. Поряд із загальновживаною лексикою рибальства у цьому словнику подано і чимало місцевих діалектних слів, наприклад: б а л а м у́ т — скумбрія; п і́ д т и ч (мн. пі́дтичі) — тички чи стовпи, на яких сушать невід, тощо.

Всі словники діалектної лексики є тільки матеріалами до загального діалектного словника української мови, так потрібного для розв'язання багатьох питань з історії української мови, зокрема і питань про лексичний склад та лексичну базу української літературної мови.

СЛОВНИКИ ІНШОМОВНИХ СЛІВ

У кожній літературній мові є іншомовні слова. Є чимало таких слів і в українській літературній мові. Деякі з них зайшли в українську мову давно і стали вже загальновживаними. Тепер тільки спеціалісти-філологи можуть сказати, що вони не українські, а іншомовні. До таких слів належать, наприклад: б у г а й, б у л а н и й, ч у л а н, д у д к а, к а ю к, к а ч а н, к у к л а, к у р і н ь, н а м е т, т о р б а[1] тощо.

Інші слова зайшли в українську мову порівняно недавно, вони не стали загальнопоширеними і їх не всі розуміють, а це зменшує вплив літературної мови на маси. Отже, потрібен словник іншомовних слів, вживаних в українській літературній мові. Словник іншомовних слів потрібен і для вивчення історії лексичного складу української літературної мови. Однак поки що словника іншомовних слів нема. Проте не можна сказати, що в нас і не було спроб укласти словник іншомовних слів, не було спроб виділяти іншомовні слова. У багатьох загальних словниках української мови XIX — початку XX ст. робилися позначки біля слів іншомовного походження. А на початку XX ст. навіть почали видаватись невеличкі словнички, наприклад: В. Д о м а н и ц ь к и й, Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів[2]; З. К у з е л я, М. Ч а й к і в с ь к и й, Словар чужих слів[3].

---

[1] Див. О. М а к а р у ш к а, Словар українських виразів, перенятих з мов турских, ЗНТШ, т. V, 1895.

[2] Київ, 1906.

[3] Чернівці, 1910.

Ці словнички були елементарними, примітивними і не набули великої популярності. Поява їх уже свідчила про практичну потребу в таких словниках. Справа в тому, що в українську літературну мову, в різні її стилі, особливо з кінця XIX ст. почало багато проникати іншомовних міжнародних слів. Природно, що неписьменним і малописьменним людям ці слова були незрозумілі. Виникала, таким чином, потреба в словниках іншомовних слів.

Після революції і в українську, і в російську літературні мови зайшло багато іншомовних слів. В. І. Ленін, зрозуміло, не міг не звернути уваги на те, що в радянській пресі уживається багато іншомовних слів, і в 1924 р. написав спеціальну замітку «Про очищення російської мови». В цій замітці В. І. Ленін висловив не тільки своє ставлення до іншомовних слів, а й подав принцип, за яким треба використовувати іншомовні слова в літературній мові.

«Російську мову ми псуємо. Іншомовні слова вживаємо без потреби. Вживаємо їх неправильно. Навіщо говорити «дефекти» коли можна сказати «недочеты» або недостатки або «пробелы»?[1]

Таким чином, іншомовні слова в кожній літературній мові, в українській зокрема, треба вживати за ленінським принципом, тобто не вживати їх без потреби.

З перемогою Радянської влади на Україні з'явились і перші спроби укласти словники іншомовних слів, вживаних в українській літературній мові. Перший такий невеличкий словник був опублікований у 1924 р., а другий, трохи більший — у 1932 р. Однак обидва ці словники були і неповні, і недоброякісні. Після цих двох невдалих спроб укласти словник іншомовних слів найпотрібніші іншомовні міжнародні слова, вживані в різних стилях української літературної мови, довгий час і почали подаватись тільки в загальних словниках української мови. Тільки в 1951 р. був опублікований «Словник іншомовних слів» під редакцією І. В. Льохіна і проф. М. Ф. Петрова[2]. Це був переклад з російської мови 3-го видання «Словаря иностранных слов».

У російській лексикографічній критиці «Словарь иностранных слов» під редакцією І. В. Льохіна і проф. М. Ф. Петрова одержав загалом позитивну оцінку[3]. Однак відзначались у цьому словнику і деякі досить істотні хиби. Рецензент зробив цілком слушне зауваження, що в словнику нема багатьох іншомовних слів, вживаних у творах класиків російської літератури. Цілком природно, що в цьому словнику нема та і не могло бути уже багатьох іншомовних слів, вживаних у творах класиків української літератури. Справедливо рецензент також зауважив, що в словнику подано багато спеціальних іншомовних термінів, які треба було б подавати в термінологічних словниках. Зате багатьох слів, якими повинна правильно оперувати кожна освічена людина, у словнику не подано.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 269.
[2] Держполітвидав, К., 1951.
[3] Б. Казанский, Словарь иностранных слов, ВЯ, № 4, 1956.

Таким чином, поява в нас перекладеного з російської мови «Словника іншомовних слів» під редакцією І. В. Льохіна і М. Ф. Петрова ніяк не знімає питання про створення такого словника іншомовних слів, в якому б були подані чужі слова, що вживалися і вживаються в сучасній українській літературній мові, словника, який би був пристосований до особливостей лексики української мови.

«СЛОВНИК НАГОЛОСІВ» М. І. ПОГРІБНОГО

Розквіт соціалістичної культури в нашій країні безпосередньо зв'язаний із розвитком культури мови кожної соціалістичної нації. Не тільки писемна, а й усна літературна мова є могутнім засобом комуністичного виховання. Культура усної української літературної мови поширюється в нас через театр, радіо, кіно, телебачення, публічні виступи і лекції тощо. Однак в усній літературній мові порівняно часто помічаються порушення її загальнообов'язкових норм. Особливо часто такі порушення помічаються в наголосі слів, наприклад, п р и н е́ с л а, п і д е́, з а в д а н н я́, ч е р г о́ в и й замість п р и н е с л а́, п і́ д е, з а в д а́ н н я, ч е р г о в и́ й тощо.

Потреба нормалізувати наголос в українській літературній мові уже давно назріла. В деякій мірі цю потребу довгий час у нас задовольняли загальні українсько-російські та російсько-українські словники. Але наявність цих словників аж ніяк не знімала потреби в спеціальному практичному словникові наголосів. Тепер, з появою «Словника наголосів» М. І. Погрібного[1], ця потреба в основному задовольняється: в словнику позначено місце наголосу близько в 50 тисячах слів, саме в тих словах, в яких найчастіше спостерігається його порушення.

В практичній вартості цього першого словника наголосів у словах української мови важко сумніватися. Однак у цій першій спробі нормалізувати літературне наголошення слів української мови є, на наш погляд, і деякі огріхи. Найважливіші з них такі:

У нормативному словнику наголосів не варто було б подавати деяких застарілих та рідко вживаних слів. Наприклад: бабе́ра, бабни́к -ка (бабы́нець), валю́ша, ванькир, вір'я́, гаїно́, говіти тощо.

Дуже важливим питанням у нормалізації літературного наголошення є питання про подвійний наголос у слові. Усунути дублетні наголоси в слові—це дуже важливе завдання нормативного словника наголосів. На жаль, упорядник словника часто без будь-якої потреби подає слова з подвійним наголосом. Ми вважаємо, наприклад, що нижче подані слова можна було подати тільки з таким наголосом: б л е ш н я́, в а́ б н и й, в а́ л ь ц і, в и м о́ в а, в и с т а́ в а, в и х о в а́ н к а, в і д д а́ н н я, в і с т р я́, г р у́ д д я, д о в а́ ж к а, д о п о в і́ д а ч, д о п о в і́ д а ч к а, д р о́ х в а, з а́ в ж д и, з а г р а́ в а і т. д.

[1] Вид-во «Радянська школа», 1959.

Отже, ці ж слова з таким наголосом: б л е́ ш н я, в а б н и́ й, в а л ь ц і́, в и́ м о в а, в и́ с т а в а, в и́ х о в а н к а, в і д д а н н я́, в і́ с т р я, г р у д д я́, д о́ в а ж к а, д о п о в і д а́ ч, д о п о в і д а́ ч к а, д р о х в а́, з а в ж д и́, з а г р а в а́ —у словнику не варто було б подавати.

Цей словник відіграє помітну роль у ліквідації розбіжностей у наголошенні багатьох слів і буде активно сприяти виробленню єдиних норм літературного наголошення в українській мові.

ДЕЯКІ ПЕРЕКЛАДНІ ІНШОМОВНО-УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ

В нашу епоху все більшої і більшої ваги набувають двомовні перекладні словники. Такі словники передусім мають практичне значення. Їхня основна мета — допомогти глибше, грунтовніше засвоїти і свою рідну і чужу мову, їх літературні норми, допомогти не тільки правильно й точно передати свої думки, а правильно й точно зрозуміти сказане чи написане чужою мовою.

Двомовні перекладні словники, крім практичного, мають і велике теоретичне значення, бо вони можуть, з наукового погляду, допомогти вивчити в порівняльному плані лексичну систему двох мов, їх спільні і відмінні риси, специфічні риси розвитку їх.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, головним чином з практичних потреб, з потреб середньої і вищої школи, вийшло декілька перекладних двомовних словників. Більшість із цих словників, зрозуміло, були і є нормативними словниками. Вони допомагають засвоїти як норми української літературної мови, так і норми чужої мови.

«Мадярсько-руський словарь» під редакцією Є. Бокшая, Ю. Ревая, М. Бращайка[1].

Після першої імперіалістичної війни територія сучасної Закарпатської області згідно з Сен-Жерменським договором у вересні 1919 р. була включена до складу Чехословаччини на правах автономної області. З 1920 р. в Закарпатті офіційною мовою, мовою державних установ, школи, преси тощо стала українська мова. Однак українська інтелігенція Закарпаття не знала загальноукраїнської літературної мови. Серед української інтелігенції поширювалась думка, що треба створити українську літературну мову на базі місцевих закарпатських діалектів. Таку думку підтримувала і чеська буржуазія, яка всіляко намагалась ізолювати Закарпаття від Радянської України, від її літературної мови. Така місцева літературна мова з 1920 р. і почала формуватись на Закарпатті.

З початку 1926 р. орган Комуністичної партії «Карпатська правда», яка до того також друкувалась місцевою закарпатською мовою, стала друкуватись загальноукраїнською літературною мовою. На сторінках цієї газети багато уваги приділялось питанням

---

[1] Ужгород, 1928.

єдності української літературної мови, велась гостра боротьба проти намагань деякої частини місцевої інтелігенції створити літературну мову тільки на базі своїх місцевих діалектів.

Під впливом комуністичної преси місцева українська інтелігенція поволі починає засвоювати і поширювати норми загальноукраїнської літературної мови. Ось у цей перехідний період, період вагань і боротьби за єдину українську літературну мову, і видається в Закарпатті «Мадярсько-руський словарь». Видається він у цей період тому, що українське населення Закарпаття, перебуваючи довгий час під владою Угорщини, практично добре знало угорську мову. Автори словника і мали на меті через угорську мову поширювати українську літературну мову, практично допомогти місцевому населенню засвоїти норми української літературної мови.

MAGYAR-RUSZIN SZÓTÁR
МАДЯРСЬКО-РУСЬКИЙ СЛОВАРЬ

Титульна сторінка «Мадярсько-руського словаря» під редакцією Є. Бокшая, Ю. Ревая, М. Бращайка.

У «передслові» до словника його упорядники передусім заявляють, що вони визнають «самостійність руського (малорусько-українського) язика» і ставлять собі за мету подати «мадярським словам чим точніше руське значіня»[1].

Як же цю мету упорядники словника здійснювали? Здійснювали вони її так: «В першім ряді брали ми слова тутешні, на дальше доповнили словами і виразами, взятими із словаря Б. Грінченка»[2]. Наприклад:

Dob — метати -чу -чеш; веречи -жу -жеш; кинути -у -еш, кидати;
Eredmény — вислід, результат, успіх;
Faggat — визвідовати, випитовати;
Hatás — ділання, вплив, успіх, сила, вага вражіня.

До слів угорської мови в словнику подано чимало українських місцевих слів. Однак більше все ж було подано слів-відповідників, і на другому і часто на першому місці — загальноукраїнських. В цьому і полягає практична вартість цього словника. Він безумовно в тогочасних умовах сприяв поширенню на Закарпатті за-

[1] Передслово, стор. 1—2. Тут і далі правопис цитат і прикладів дещо осучаснено.

[2] Там же, стор. 2.

гальноукраїнської літературної мови, хоча нормативним словником він, звичайно, не був.

«Англо-український словник», склав М. Л. Подвезько[1]. Цей словник вийшов уже двома виданнями. Призначений він переважно для учнів середньої школи, які вивчають англійську мову в школах з українською мовою навчання.

В словнику до 25 тисяч англійських слів. До них подано відповідні слова української літературної мови, іноді з ілюстративними реченнями, щоб можна було дібрати таке українське слово, яке точніше б передавало значення англійського слова. Англійські реєстрові слова подані в словнику не за гніздовою системою, а строго за алфавітом, що полегшує користування словником, бо дає можливість швидко розшукати потрібне англійське слово.

«Українсько-англійський словник», склав М. Л. Подвезько[2]. Цей словник призначений передусім для студентів та викладачів англійської мови. В ньому до 60 тисяч українських слів. До них подано відповідні слова англійської літературної мови.

В словнику добре представлена сучасна українська політико-публіцистична лексика і науково-технічна термінологія з урахуванням потреб студентів різних факультетів. Добре представлена і перекладена українська фразеологія.

В лексикографічній критиці «Українсько-англійський словник» М. Л. Подвезько одержав загалом позитивну оцінку. Рецензент справедливо писав, що цей словник «є цінним практичним посібником як для викладачів англійської мови, так і для перекладачів»[3].

«Французько-український словник», уклали О. О. Андрієвська і Л. А. Яворовська[4].

«Французько-український словник» О. О. Андрієвської і Л. А. Яворовської — це перший французько-український словник. Призначається він для студентів та викладачів французької мови. У словнику близько 50 тисяч французьких слів, до яких подано відповідні слова з української літературної мови. Сучасна загальновживана побутова, громадсько-політична і науково-технічна лексика французької і української мови у словнику подана досить повно. Отже, своїм складом він цілком забезпечує інтереси широкого кола читачів.

«Słownik ukraińsko-polski» за редакцією С. Грабца, П. Зволінського[5] **і «Польсько-український словник» за редакцією А. І. Генсьорського, Л. Л. Гумецької та інших**[6]. Потреба в українсько-польських та польсько-українських словниках для практичних і наукових цілей відчувалась уже давно. Незважаючи на це,

---

[1] «Радянська школа», перше видання — 1948., друге — 1959.

[2] «Радянська школа», К., 1952.

[3] Н. С. Родзевич, Українсько-англійський словник, склав М. Л. Подвезько, Лексикографічний бюлетень, в. IV, 1954, стор. 67.

[4] «Радянська школа», 1955.

[5] Warszawa, 1957.

[6] Київ, т. I, 1958, т. II, 1959.

до Великої Жовтневої соціалістичної революції не було укладено жодного грунтовного українсько-польського чи польсько-українського словника. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції потреба в словниках двох споріднених слов'янських мов стала ще відчутнішою.

Довгий час і після революції не було сприятливих умов для створення великих українсько-польських та польсько-українських словників. Тільки після переможного завершення Вітчизняної війни, коли всі етнографічні землі українського народу були об'єднані в єдину Українську Радянську Соціалістичну Республіку, а в Польщі почалось будівництво соціалізму, створилися сприятливі умови для укладання і видання двомовних словників братніх слов'янських народів.

З ініціативи кафедри української філології Варшавського університету з 1954 р. і розпочалась праця над укладанням «Українсько-польського словника». В 1957 р. цей словник уже був виданий. Всього у цьому словнику перекладено на польську мову близько 30 тисяч слів української мови. Укладачі словника в українському реєстрі подавали загальновживані слова сучасної української літературної мови і в першу чергу слова радянської епохи та найпоширеніші наукові терміни. Правда, загальновживані слова, які мають однакове чи майже однакове звучання в українській і польській мовах, у словнику свідомо не подавались. Дуже обмежено подавались у словнику застарілі і діалектні слова. Отже, укладачі словника переслідували суто практичну мету — допомогти широким колам польської громадськості розуміти українську художню літературу, українську періодичну пресу і наукову літературу. В основному укладачі словника мети своєї досягли.

Абсолютна більшість українських слів перекладена на польську мову правильно, точно.

До багатьох українських слів подано по декілька польських відповідників. Наприклад:

а б и щ и ц я -і rz. drobnostka, blahostka;

в е р х и przysl. konno, wierzchem; прогу́лянка верхи przejażdżka konna; spacer konny;

м и р и т и (ся) -рю(ся), -риш(ся) cz. godric(się), zawierać pokój;

н а г о в і р -вору rz. potwarz, obmowa, kalumnia; obrotny, umiętny;

р о з п о р я д л и в и й pm. sprawny.

У словнику, як уже відзначила наша критика[1], є і ряд дрібних хиб. Але ці хиби аж ніяк не применшують важливої функції цього словника в культурному будівництві двох братніх слов'янських народів.

Якщо укладачі «Українсько-польського словника», виданого у Варшаві, мали на меті ознайомити польську громадськість голов-

---

[1] Журнал «Мовознавство», т. XV, АН УРСР, К., 1959. Див. рецензію В. Г. Маринниченко, Т. О. Марусенко.

ним чином з новою лексикою сучасної української літературної мови, то укладачі «Польсько-українського словника», виданого АН УРСР у Києві, мали на меті ознайомити українську радянську громадськість взагалі з лексикою польської літературної мови, а не тільки з новою лексикою, яка з'явилась останнім часом у народно-демократичній Польщі. Це завдання визначило і обсяг словника: близько до ста тисяч слів польської літературної мови подані відповідні слова української літературної мови.

Польський реєстр словника складений за алфавітним принципом. У перекладі польських слів укладачі словника дотримуються принципу семантичної і стилістичної адекватності, тобто намагаються подати точні відповідники з української мови, вживані у тих же стилях української літературної мови, в яких вони вживаються і в польській літературній мові. Тільки тоді, коли в українській мові нема адекватного слова, польське слово перекладається описово.

І в польській, і в українській частині словника в міру потреби подаються граматичні та інші пояснювальні ремарки.

Наприклад:

calizna, ż цілина;

dawanie, n. давання;

dudek, -dka, m 1) орн. (upupa epops) одуд; 2) перен. дурень, -рня; wystrychnąć kogo na, -dka пошити кого в дурні;

hultajski гультяйський, лайдацький, ледачий;

kasztować, -tuję, -tujesz, -tował гór. кріпити, -плю, -пиш, скріпювати, -люю, -люєш;

kreranie n. лебединий клик, -ку.

«Польсько-український словник» АН УРСР — це перший великий словник, виконаний відповідно до вимог сучасної лексикографії. В культурному єднанні двох слов'янських народів, що йдуть по шляху до комунізму, він безумовно відіграє чималу роль.

Поява «Українсько-польського» і «Польсько-українського» словників — це поки що перші спроби перекладних словників з української мови на іншу слов'янську мову і навпаки, крім, звичайно, російської. А потреба в таких двомовних словниках слов'янських мов назріла вже давно. Отже, добре було б уже тепер мати не тільки українсько-польський і польсько-український словники, а й українсько-чеський, українсько-болгарський, українсько-сербський, українсько-білоруський і навпаки. Такі словники в нас, звичайно, у недалекому майбутньому будуть. Поява їх сприятиме не тільки ознайомленню братніх слов'янських народів з українською радянською культурою і українського народу з культурою інших слов'янських народів. Поява таких словників буде сприяти зближенню культур і мов слов'янських народів. Водночас такі словники сприятимуть і дальшому розвитку славістики. З цього погляду варто нагадати такі слова Бодуена де Куртене: «хороші описові граматики, видання пам'яток і словники назавжди лишаються

насущною потребою нашої науки, і без них навіть найгеніальнішим теоретичним висновкам буде не вистачати фактичного грунту»[1].

«Німецько-український словник», склали В. М. Лещинська, О. Г. Мазний, К. М. Сільвестрова[2].

Словник призначений для широких кіл українців, що вивчають німецьку мову, для учителів, які викладають німецьку мову в учбових закладах з українською мовою викладання, для перекладачів з німецької мови на українську.

У словнику вміщено близько 50 тисяч реєстрових слів німецької літературної мови, до яких подано відповідні слова з української літературної мови. Щоб найточніше передати значення німецького слова, до багатьох із них наводиться по декілька українських слів-синонімів.

За своїм складом словник досить повно відбиває лексику сучасної німецької літературної мови, зокрема в ньому досить широко представлена громадсько-політична лексика. Чимало подано в словнику і термінологічної лексики, крім вузькофахової.

До багатьох німецьких фразеологізмів подані відповідні чи близькі до них українські фразеологічні звороти.

Як пишеться в передмові до словника, «Німецько-український словник» такого обсягу видається на Україні вперше». І це дійсно так, бо до цього часу в нас був тільки шкільний «Німецько-український словник», що вийшов у 1948 р. за редакцією проф. І. В. Шаровольського.

З погляду лексикографічного «Німецько-український словник» укладений на належному методологічному і фаховому рівні.

* * *

Поява словників: німецько-українського, французько-українського, англо-українського, українсько-англійського, українсько-польського, польсько-українського — має не тільки практичне значення. Поява їх має і велике політичне та наукове значення.

З політичного погляду значення появи цих словників полягає в тому, що вони є показником високого розвитку української літературної мови після Жовтня. Поява цих словників свідчить про те, що раніш гноблена і переслідувана українська мова після Жовтня вийшла на міжнародну орбіту і почала змагатись з найрозвиненішими мовами світу, потребу вивчати якої відчули і далеко за межами Радянського Союзу.

Наукове значення цих словників полягає в тому, що всі вони дають можливість західноєвропейським ученим ширше використовувати в наукових цілях і факти української мови.

---

[1] И. А. Бодуэн де Куртенэ, Некоторые общие замечания о языковедении и языке. Цитовано за кн. «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков», состав. В. А. Звягинцев, М., 1956, стор. 222.

[2] «Радянська школа», 1959

ВИСНОВКИ

Розвиток української радянської лексикографії в перші роки після Жовтня відбувався в гострій боротьбі з буржуазно-націоналістичними засадами і настановами, реалізація яких у термінологічних та загальномовних словниках скеровувала розвиток української літературної мови по шляху відмежування її від розвитку братньої російської літературної мови.

Тільки в радянську епоху почали буйно розвиватись стилі української наукової і ділової літературної мови. Провідну роль у лексичній нормалізації цих стилів української літературної мови відіграли і відіграють вперше створені термінологічні словники та словники ділової мови.

Серед багатьох загальномовних словників, що вийшли в перші два десятиріччя після Жовтня, найкращим був «Російсько-український словник» АН УРСР 1937 р. Цей словник був першим словником, який, при всіх його недоліках, правильно скеровував розвиток української літературної мови, її лексичну нормалізацію на шляхи використання лексичних надбань української національної мови, на шляхи зближення української мови з російською.

«Російсько-український словник» АН УРСР 1948 р. вперше в історії української лексикографії найповніше зафіксував лексичні багатства української та російської національної мови і за останнє десятиріччя відіграв уже значну роль у виробленні, закріпленні і популяризації лексичних норм сучасної української літературної мови.

«Українсько-російський словник» АН УРСР має бути вершиною української радянської лексикографії на даному етапі її розвитку. Лексика мови української соціалістичної нації в цьому словнику буде зафіксована далеко повніше, ніж у всіх попередніх словниках, що сприятиме дальшому розвиткові усіх стилів української літературної мови.

Тільки після Жовтневої революції почали укладатись синонімічні та фразеологічні словники української мови, які допомагають найдоцільніше і найефективніше використати синонімічні та фразеологічні багатства української мови в сучасній літературній мові.

В останнє десятиріччя широко розгорнулось збирання і вивчення лексики українських місцевих говорів. З'явились уже і перші невеличкі словнички діалектизмів окремих місцевих говорів. Збирання і вивчення лексики місцевих говорів, укладання словників діалектизмів сприятиме не тільки розмежуванню діалектної лексики від лексики загальнонародної національної мови, а сприятиме і дальшій лексичній нормалізації української літературної мови.

В радянську епоху з наукового погляду помітно удосконалилась методика і техніка лексикографічної роботи, методика і техніка укладання словників, що дуже піднесло їхню вартість. Тільки

про словники радянської епохи можна сказати, що «словник схожий на озброєне, готове до бою військо, з яким можна робити чудеса і проти якого безсилі окремі, навіть найдобірніші загони» (Я. Грімм).

У зв'язку з небувалим розвитком у нашій країні науки і техніки для закріплення і популяризації її досягнень потрібно найближчим часом створити термінологічні словники з різних галузей знання, поява яких водночас буде сприяти і лексичній нормалізації стилів наукової мови.

Для задоволення потреб широких верств громадськості, потреб восьмирічної і середньої школи необхідно укласти невеликі загальномовні і термінологічні словники, словник іншомовних слів, вживаних в українській мові.

Для дальшого розвитку усіх стилів української літературної мови необхідно укласти «Тлумачний словник української мови», «Словник синонімів української мови» та «Фразеологічний словник української мови».

Щоб успішно вивчати лексику української мови з наукового погляду, вже давно настала пора укласти «Історичний словник української мови», «Етимологічний словник української мови» та двомовні перекладні словники усіх слов'янських мов.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Амфілохій, Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто, Чтения в императорском об-ве истории и древностей россійских при Московском университете, М., 1884.

Андрієвська О. О., Яворовська Л. А., Французько-український словник, «Радшкола», 1955.

Афанасьев-Чужбинский А. С., Словарь малорусского наречия, соч. Афанасьева-Чужбинского, т. IX, 1892.

Багмет А., Матеріали до синонімічного словника української мови, «Вітчизна», 1959, № 2—12.

Берлізов А. А., Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я, Чернігів, 1959.

Василенко В., Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии, Харьков, 1902.

Верхратський І в., Початки до уложення номенклатури и терминологиі природописної, народнёї, Львів, в. I—VI, 1864—1879.

Верхратський І в., Знадоби до словаря южноруського, Львів, 1877 р.

Вирган І., Пилинська М., Російсько-український фразеологічний словник, «Прапор», 1959, № 9—12.

Войцехович И., Собрание слов малороссийского наречия, Сочинения в прозе и стихах, Труды об-ва любителей россійскої словесности при императорском Московском университете, ч. III, М., 1823.

Волков Ф. К., Список растений с народными названиями..., Записки Юго-западного отдела русского географического об-ва, т. I, К., 1874.

Дзензелівський Й. О., Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття, Ужгород, 1958.

Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В., Словник ділової мови, ДВУ, 1930.

Желехівський Є., Недільський С., Малорусько-німецький словар, Львів, 1886.

Закревский Н., Словарь малороссийских идиомов, Старосветский бандуриста, кн. III, М., 1861.

Кобилянський Ю., Латинсько-український словар, Чернівці, 1912.

Котляревский И., Собрание малороссийских слов, содержащихся в «Энеиде...», див. «Энеида на малороссийский язык перелицьованная», ч. I, изд. второе, СПб, 1808.

Левицький В., Матеріали до фізичної термінології, ЗНТШ, т. XI, 1896; Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. III, в. II, 1898.

Левицький К., Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних, Львів, 1893.

Левченко М., Опыт русско-украинского словаря, К., 1874.

Лещинська В. М., Мазний О. Г., Сільвестрова К. М., Німецько-український словник, «Радшкола», 1959.

«Мадярсько-руський словарь» під редакцією Бокшая Є., Ревая Ю., Бращайка М., Ужгород, 1928.
Москаленко А. А., Словник діалектизмів українських говірок Одеської області, Одеса, 1958.
Нечуй-Левицький Ів., Словар, див. «Граматика українського язика», ч. І, К., 1913.
Павловский Ал., Краткий малороссийский словарь, «Грамматика малороссийского наречия», СПб, 1818.
Партицький О., Німецько-руський словар, Львів, 1867.
Піскунов Ф., Словниця української (або Югово-руської) мови, Одеса, 1873.
Піскунов Ф., Словник живої народнеї, письменної і актової мови, К., 1882.
Погрібний М. І., Словник наголосів, «Радшкола», 1959.
Подвезько М. Л., Українсько-англійський словник, «Радшкола», 1952.
Подвезько М. Л., Англо-український словник, «Радшкола», 1948, 1959.
Польсько-український словник, головний редактор Гумецька Л. Л., АН УРСР, т. І, 1958, т. ІІ, 1959.
Рогович А. С., Опыт словаря народных названий Юго-западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них, Записки Юго-западного отдела русского географического об-ва, т. І, К., 1874.
Російсько-український словник, т. І, К., УАН, 1924.
Російсько-український словник, АН УРСР, К., 1937.
Російсько-український словник, АН УРСР, М., 1948.
Російсько-український фізичний словник, АН УРСР, 1959.
Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування, АН УРСР, 1959.
Словник іншомовних слів під редакцією І. В. Льохіна, М. Ф. Петрова, Держполітвидав, 1951.
Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко.
Słownik ukraińsko-polski, редакція С. Грабца і П. Зволінського.
Уманець М., Спілка А., Словарь російсько-український. Львів, 1893.
Українсько-російський словник, т. І, АН УРСР, 1953, т. ІІ, 1958.
Чопей Л., Руcько-мадярський словарь, Будапешт, 1883.
Шейковский К., Опыт южнорусского словаря, К., 1861.
Яворницький Д. І., Словник української мови, т. І, Катеринослав, 1920.

* * *

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Баталин Н., Древнерусские азбуковники, «Филологические записки», в. 3—5, 1873.
Белодед И. К., Борковский В. И., Горецкий П. И., Изучение украинского и белорусского языков, М., 1958.
Булич С. К., Очерк истории языкознания в России, СПб, 1904.
Буслаев Ф., Добавления и прибавления ко второму тому сказаний русского народа, собр. И. Сахаровым, «Архив историко-юридических сведений, относящихся к России», изд. Н. Качалова, кн. І, М., 1850.
Бутник-Сіверський Б. С., «Малороссийский Словарь» і «Грамматика» П. Білецького-Носенка, Наукові Записки АН УРСР, т. ІІ—ІІІ, К., 1946
Верхратський Ів., Кілька слів о словарі Партицького, «Правда», № 7—9, Львів, 1875.
Возняк М., Граматика Л. Зизанія з 1596 р., ЗНТШ, т. 102, 1911.
Гатцук Ал., Старосветский бандуриста, сост. Н. Закревским, Опыт южнорусского словаря, труд К. Шейковского, Основа, V, 1862.
Гніп М., М. О. Максимович про словник і граматику української мови Білецького-Носенка, Літературний архів, 1930.
Горецький П. Й., З української лексикографії, Курс сучасної української літературної мови, т. І, 1951.

Горецький П. Й., До початків української лексикографії, Лексикографічний бюлетень, АН УРСР, в. II, 1952.
Горецький П. Й., П. Беринда і його «Лексикон Славенороссків», «Українська мова в школі», 1956, № 2.
Грінченко Б., Огляд української лексикографії, ЗНТШ, т. 66, в IV.
Грінченко Б., Предисловіе, див «Словарь української мови», т I, К., 1907
Даль В., Напутное слово, див. Толковый словарь живого русского языка, т. I, М., 1955.
Дубровський В., Українсько-російський словник, К., 1909.
Ефименко П., По поводу заметки г Левченка «О русинской терминологии», «Основа», серпень, 1862.
Житецкий П., Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, К., 1889.
Зайцева Т. В., 40 років української радянської лексикографії, Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років, АН УРСР, К., 1957.
Калаїдович К., Іоанн, эксарх Болгарский, М., 1824.
Калинович М. Я., Наука про мову в СРСР і українська мова, Ювілейний збірник АН УРСР, 1944.
Калужняцкий Э., К библиографии церковнославянских печатных изданий в России, Сборник Отделения русского языка и словесности, АН, т. 42, 1887.
Карпов А., Азбуковники или Алфавиты пространных речей, Казань, 1878.
Кириченко І. М., Російсько-український словник 1948, його основні характерні риси, Лексикографічний бюлетень, АН УРСР, в. III, К., 1953.
Коляда Г. И., П. Беринда и его «Лексикон Славенороссий», Ученые записки, Филолог. серия, в. 3, Сталинабад, 1953.
Крымский А., Словарь російсько-український. Том перший, А—К. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка, Этнографическое обозрение, № 1, 1894.
Левченко М., Заметка о русинской терминологии, «Основа», липень, 1861.
Лукаш М., Новий «Українсько-російський словник», «Вітчизна», 1953, № 3.
Лященко А., Украинский рукописный словарь 1835, Статьи по славянской филологии и русской словесности, Сборник отд. рус. яз. и слов. АН СССР, т. 101, № 3, 1928.
Макарушка О., Словар українських виразів, перенятих з мов турских, ЗНТШ, т. V, 1895.
Сахаров И., Сказания русского народа, т. II, СПб, 1849.
Срезневский И. И., Записка о словаре малорусского наречия, составленного А. Афанасьевым, Известия АН по отделению русского языка и словесности, т. III, 1854.
Сухомлинов М. И., О языкознании в древней России, Исследования по древней русской литературе, СПб, 1908.
Тимченко Є., Русско-малороссийский словарь, т. I, К., 1897, т. II, К.,1899.
Шахматов А. А. Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь. «Киевская Старина» т. 43, 1906
Шейковский К., Малорусько-німецький словар. Уложив Євгеній Желехівський, Львів, 1882, 1884, стор. 520. Русский филологический вестник, т. XIII, 1885.
Ширский К., Очерк древних славянорусских словарей, «Филологические записки», в. I—III, 1869.

ЗМІСТ

І. Перші тлумачні словники старослов'янської літературної мови

Перші лексикографічні спроби в Київській Русі 3
Перші словники у східних слов'ян 7

ІІ. Перші тлумачні словники старослов'янської мови на Україні

Вступні зауваження 8
«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» 12
«Лєксиконъ славєнороссκій и имєнъ тлъкованіє...» П. Беринди 16
Висновки 21

ІІІ. Словники української мови ІІ половини XVII—І половини XIX ст.

Вступні зауваження 22
«Синонима славенороссκая» 24
«Изъясненіе малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ» Ф. Туманського 27
«Собраніе малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или коренныхъ россійскихъ, но не употребительныхъ» 28
«Краткій малороссійскій словарь» Ол. Павловського 32
«Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» Ів. Войцеховича 35
«Словарь малороссийского или юго-восточного русского языка» П. Білецького-Носенка 39
«Словарь малороссійскаго нарѣчія» А. Метлинського 42
Висновки 44

ІV. Словники української мови ІІ половини XIX—початку XX століття

Вступні зауваження 45
Збирання лексичного матеріалу у ІІ половині XIX ст. 47
«Словарь малорусскаго нарѣчія» О. С. Афанасьєва-Чужбинського 49
Про «Український словник» П. Куліша. 53
«Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського. 54
«Словарь малороссійскихъ идіомовъ» Миколи Закревського 58
«Нѣмецко-руский словаръ» О. Партицького 63
«Словниця української (або югової-руської) мови», праця Ф. Піскунова . 66
«Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка. 71
«Знадоби до словаря южноруского» Ів. Верхратського 73
«Малоруско-німецкий словар» Є. Желехівського та С. Недільського . . . 76
«Русько-мадярский словарь» Ласлова Чопея 80
«Словарь росийсько-український» М. Уманця та А. Спілки 83
«Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка 86
«Словарь української мови». Зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко 91

«Українсько-російський словник» В. Дубровського 96
«Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського 97
«Словар» Ів. Нечуя-Левицького 99
Матеріали до українських термінологічних словників. Перші термінологічні словники 101
Словнички діалектних слів 110
Висновки 113

V. З історії української лексикографії в радянську епоху

Вступні зауваження 115
Термінологічні російсько-українські словники. 117
Словники ділової мови 122
Загальні словники — російсько-українські та українсько-російські 1917—1950 рр. 124
Синонімічні і фразеологічні словники 137
Словники діалектної лексики 143
Словники іншомовних слів 147
«Словник наголосів» М. І. Погрібного 149
Деякі перекладні іншомовно-українські словники 150
Висновки 156
Використані джерела, література . . . . . 158—159

Москаленко Артемий Амвросиевич
Очерк истории украинской лексикографии
(на украинском языке)
Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор *Марченко Л. М.* Художн. редактор *Горбачова Н. А.*
Технічний редактор *Шевченко Л. Г.* Коректор *Шиліна В. І.*

Здано до набору 21/XI — 1960 р. Підписано до друку 22/V—1961 р. Папір 60 × 92¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 10,25, умовн. арк. 10,25, видавн. арк. 11,59. Тираж 4500. БФ 19751.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».
Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Видавн. № 11535.
Ціна 39 коп. Зам. 675.

Надруковано з матриць книжкової ф-ки ім. Фрунзе в 4-й поліграф-фабриці Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Київ. пл. Калініна, 2.